24

ميرزا قليچ بيگ

سائو پن يا ڪارو

ساڳو پن يا ڪارو پنو

-منهنجي سوانح عمري-

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.
پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

سائو پن

يا

ڪارو پنو

- منهنجي سوانح عمري -

مرزا قليچ بيگ

سنڌي ادبي بورڊ
حيدرآباد سنڌ

چاپو پهريون — سال ١٩٦٥ع — تعداد ٢٠٠٠

قيمت: [redacted] رپيا

15-

ملڻ جو هنڌ:

١- سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال،
٣- سول لائينس، حيدرآباد سنڌ.

٢- سنڌي ادبي بورڊ، سنڌ اسيمبلي بلڊنگ،
بندر روڊ، ڪراچي.

هيءُ ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ ۾ ڇپيو، ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي اعزازي سيڪريٽري، محمد ابراهيم جويي، ٣- سول لائينس، حيدرآباد سنڌ مان شايع ڪيو.

فهرست

قطعہ در وجہ تسمیہ این کتاب
د يباچو
تمهيد
باب پهريون: منهنجي اصل نسل ۽ وڏن جو احوال
باب ٻيو: منهنجي ٻارائي وهي، لنڊپڻ ۽ ابتدائي تعليم جو احوال ١٨
باب ٽيو: منهنجي جواني ۽ مٿينءَ تعليم جو احوال ٣٣
باب چوٿون: منهنجي نوڪريءَ جي ڏينهن جو احوال ۴٥
باب پنجون: منهنجي پيريءَ ۽ گوشه نشينيءَ جو احوال ٦۴
باب ڇهون: منهنجي وقت جا ڪي معزز ماڻهو ۽ دوست ٧١
باب ستون: منهنجا ڪم ۽ انهن جي قدرشناسي ٧٧
باب اٺون: منهنجون عادتون ۽ خواهشون ۽ منهنجا خيال ۽ رايا (ڀاڱو پهريون) ٨٣
باب نائون: ايضاً (ڀاڱو ٻيو) ٩٨
باب ڏهون: ايضاً (ڀاڱو ٽيون) ١١٧
باب يارهون: منهنجي احوال بابت منهنجي شعر مان ثابتي يا شاهدي لاءِ انتخاب ١٣۴
باب ٻارهون: اسان جي ڪٽنب ۽ منهنجي نسبت ۾ ٻين صاحبن يا بالا عهديدارن جي راءِ ١٨۴
ضميمو: منهنجن لکيلن ڪتابن ۽ تقريرن ۽ تحريرن جي ياداشت ۽ اسان جي ڪٽنب جو شجرو. ٢٢٨
مرزا صاحب جي روزنامچي مان انتخاب ٢۴٣

تصويرن جي فهرست

مرزا صاحب جي فارسي هٿ اکرن جو عڪس

مرزا صاحب جي سنڌي هٿ اکرن جو عڪس

١- مرزا صاحب نوجواني ۾

٢- مرزا صاحب جي ڦوھہ جواني (١٨٧٦ع)

٣- مرزا صاحب پنھنجن ڀين ڀائرن سان گڏ

٤- مرزا صاحب پنھنجن ٻن پٽن سان

٥- مرزا صاحب انجمن اماميہ حيدرآباد جي ميمبرن سان گڏ

٦- مرزا صاحب قيصر ھند جي تمغي سان

٧- مرزا صاحب ھڪ ھندو دوست سان

٨- مرزا صاحب پنھنجي ڪتبخاني ۾

٩- مرزا صاحب تصنيف ۽ تاليف ۾ مشغول

١٠- مرزا صاحب آرام ڪرسيءَ تي ويٺل

١١- مرزا صاحب جو باغ ۾ آکيرو

١٢- مرزا صاحب جي جيئري ٺھرايل قبر

١٣- مرزا صاحب جن جي رھائشگاھہ جو ٻاھريون ڏيک

١٤- مرزا صاحب پنھنجن پٽن ۽ پوٽن، نانين ۽ ڏوھٽن سان گڏ

١٥- مرزا صاحب جي آخرين آرامگاھہ.

بسم الله الرحمٰن الرحيم

تمهيد

پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ کان اٽڪل چار سال پوءِ، سنڌي ادبي بورڊ جو پايو، سابق سنڌ سرڪار، سنڌي زبان ۽ ادب جي نشر و اشاعت، سڌاري ۽ واڌاري لاءِ، سن ١٩٥١ع ۾ وڌو. ٻارهن-تيرهن سالن جي انهيءَ قليل عرصي اندر، سنڌي ادبي بورڊ، هن ميدان ۾، تن تنها، اهڙي حيرت انگيز ترقي ڪري ڏيکاري آهي، جا گذشته سؤ سالن اندر پڻ، سنڌ جي مختلف ادبي ادارن ۽ جماعتن کان، مجموعي طور، ممڪن ٿي نه سگهي. سنڌي زبان جي پاڪستاني توڙي هندستاني اديبن، شاعرن ۽ پڙهيل ڳڙهيل طبقي سنڌي ادبي بورڊ جي انهيءَ ڪارنامي کي وقت بوقت پئي واکاڻيو آهي.

ٻارهن-تيرهن سالن جي قليل عرصي اندر، سنڌي ادبي بورڊ ڏيڍ سؤ کان وڌيڪ چونڊ ۽ معياري ڪتاب، جن جو تعلق سنڌ جي ادب، تاريخ، ثقافت وغيره سان آهي، مختلف زبانن جهڙوڪ سنڌي، عربي، فارسي، اردو ۽ انگريزيءَ ۾، نهايت اعليٰ پيماني ۽ صحيح طريقي تي ڇپائي پڌرا ڪيا آهن ـــ مطلب ته 'جهڙا گل گلاب جا، تهڙا مٿن ويس.'

سنڌي ادبي بورڊ جي شايع ڪرايل ڪتابن مان ڪي ڪتاب ته هن کان اڳ ڪڏهن ڇاپايل ئي نه هئا ۽ سنڌ جي ڪن قديم ڪتبخانن ۾، صرف قلمي نسخن جي صورت ۽ خسته حالت ۾ موجود هئا؛ جن کي ٻهريون گهمرو، نهايت صحت ۽ صفائيءَ سان شايع ڪرائي، عوام جي هٿن تائين پهچائڻ جو فخر ۽ شرف صرف بورڊ کي ئي حاصل ٿي سگهيو آهي.

سنڌي ادبي بورڊ جي شايع ڪرايل ڪتابن جو ٻيو قسم آهي قيمتي ڪتاب آهن، جي گهڻا ورهيه اڳ، ليٿو يا لوهي ٽائيپ ۾ ڇپجي چڪا هئا، ليڪن انهن جو سرِدست دستياب ٿيڻ هڪ امر محال هو. جيڪڏهن سنڌي ادبي بورڊ، وقت سر، اک نه پٽي ها، ته ممڪن آهي ته ڪجهه وقت گذرڻ ڪان پوءِ، سنڌ جو ادبي، تاريخي ۽ ثقافتي خزانو، جو ويچارن وَڏَڙن وَڏين ڪوششن ۽ ڪاوشن سان ڪٺو ڪيو هو، سو تلف تاراج ٿي وڃي ها.

هونءَ به اسان سنڌي، ڪڙم جا ويري ثابت ٿيا آهيون؛ ڪنهن به ڏِڪائل قوم ڪان، محسن ڪشيءَ ۾، پوئتي پيل نه آهيون. دنيا جون بيدار ۽ سرفراز قومون پنهنجي اسلاف صالحين جي ڪارنامن تي فخر ۽ ناز ڪنديون آهن؛ آنهن جي نيڪنالن ۽ ڪارنامن کي ڪڏهن به ضايع ٿيڻ نه ڏينديون آهن، ايتريقدر جو انهن جي جمڻ توڙي مرڻ جا ڏينهن وار وڏيءَ ڌوم ڌام ۽ ادب و احترام سان ملهائينديون آهن. انهيءَ مان سندن به وڏا مطلب سِڌ ٿيندا آهن. هڪڙو، پنهنجن وڏن يا بزرگن جي ڪارنامن کي پنهنجيءَ قوم توڙي ٻيءَ دنيا جي آڏو دهرائي، انهن جو نيڪ نالو قائم رکڻ ۽ سندن شايان شان طريقي سان قدرداني ڪرڻ ۽ شڪرگذاري بجا آڻڻ؛ ۽ ٻيو، پنهنجي قوم جي هر فرد کي، غيرت ڏياري، بيدار ڪرڻ ۽ منجهن نئون روح ۽ نئون جوش ڦوڪڻ ته جيئن آن جو هر فرد، پنهنجي اسلاف صالحين جي نقش قدم تي هلي، پنهنجو ۽ پنهنجيءَ قوم جو نام ۽ ناموس دنيا ۾ وڌائي. انگريزي زبان جي مشهور شاعر، لانگ فيلو، ڪهڙو نه چڱو چيو آهي:

ڇڏي جي نامور ويا پنهنجو نالو،
ڪريون تن جان، اسين ٻڻ اج ڪشالو.

ونون موتي جڏهن رستو ربانـي،
ڇڏيون ڪا پاڻ پويـن لاءِ نشاني.

ته من! ڪو رهگذر آن ڏي نهاري،
لنگهي هن رج منجهان پهچي ڪناري!

فارسيءَ واري به کهڙو نه چڱو چيو آهي!

نامِ نيڪِ رفتگان ضايع مڪن، تا بماند نامِ نيڪت يادگار.

دنيا جون بيدار ۽ ممتاز قومون نه فقط پنهنجن وڏن يا بزرگن جي احسانن جا بدلا ممڪن طريقن جي وسيلي چڪائڻ جي ڪوشش ڪنديون آهن، بلڪ منجهن جيڪي مهتم بالشان هستيون يا قوم جا محسن موجود هوندا آهن، انهن جي پڻ شايان شان نموني سان قدرداني ۽ عزت افزائي ڪنديون آهن؛ انهيءَ مان پڻ سندن آهي ئي به وڏا مقصد سِڌ ٿيندا آهن، جن جو ذڪر مٿي ڪيو ويو آهي.

بيدار ۽ ممتاز قومن واري مذڪوره ڪسوٽيءَ تي جيڪڏهن اسين پنهنجي پاڻ کي پرکينداسين ته اهي ٻئي صفتون سنڌي قوم ۾ مفقود نظر اينديون، جنهن جو مکيه سبب آهي اسان جي بيپرواهي ۽ بي علمي، غفلت ۽ جهالت.

سرزمين سنڌ تي وڏا وڏا عارف، عالم، فاضل، اديب، شاعر، مفڪر، مورخ، مصنف وغيره ٿي گذريا آهن؛ پر افسوس! جو اهڙن سربرآورده هستين جو نالو ۽ نشان فقط اسان جي قديم تاريخي ڪتابن جو زيب ۽ زينت بڻيل آهي. انهن بزرگن ۽ قوم جي محترم ۽ محسن شخصيتن کي اسان ائين وساري ويٺا آهيون، گويا اهي هن دنيا جي تختي تي ڪڏهن ڄاوا ئي نه هئا! انهيءَ غفلت ۽ بيپرواهيءَ سبب، اسان پنهنجي ۽ پنهنجيءَ قوم جي ماضيءَ، حال ۽ مستقبل تي سراسر پاڻي ڦيري رهيا آهيون.

سنڌي ادبي بورڊ، جو برپا ٿيو، سو به محض انهيءَ انديشي ۽ خدشي تحت ــــ ته ڪٿي اسان جن اڳوڻن توڙي هاڻوڪن عالمن ۽ فاضلن، اديبن ۽ شاعرن، مورخن ۽ مصنفن جون ڪمايون ڪُٽ ٿي نه وڃن! سنڌي ادبي بورڊ جو اراد و نهايت ئي نيڪ ۽ ابتدا نهايت ئي

مبارڪ آهي، جنهن پير ڪوڙينديءَ شرط، ٿوري ئي عرصي اندر، سنڌ جي ادبي خزاني کي سميٽڻ ۽ سوڌڻ شروع ڪري ڇڏيو آهي. جيڪڏهن سنڌي ادبي بورڊ کي انهيءَ ئي جذبي ۽ جوش، انهيءَ خبط ۽ خلوص، انهيءَ اطمينان ۽ خاطر جمعيءَ سان اڳتي وڌڻ جو موقعو ڏنو ويو، ته يقيناً سنڌ جي قديم توڙي جديد ادب، تاريخ، ثقافت، تهذيب ۽ تمدن جو ممڪن طريقي سان بچاءُ ٿي سگهندو.

معلوم رهي ته جهڙيءَ ريت ريل جي متعدّد گاڏن کي اڳتي ڌِڪڻ لاءِ، مضبوط سڌي لوهي پٽڙيءَ ۽ طاقتور اِنجڻ جي آشد ضرورت آهي، تهڙيءَ ريت ڪنهن به اِداري کي ڪاميابيءَ ۽ ڪامرانيءَ سان منزل مقصود تائين پهچائڻ لاءِ پڻ، مالي ۽ نفري نظام سان گڏ هڪ اهڙي زبردست خادم جي ضرورت آهي، جو هڪ ڪامياب منتظم هئڻ سان گڏ پنهنجي ڪم جو پوريءَ طرح ڄاڻو، محنتي ۽ مخلص (ايماندار) هجي. جيڪڏهن ڪنهن به منتظم ۾ انهن ٽن خاص خوبين مان ڪابه هڪ خوبي مفقود آهي، ته يقيناً اهو منتظم پنهنجي اداري لاءِ وِڃاهه آهي.

بيجا ۽ بي‌محل نه ٿيندو، جيڪڏهن آءٌ هن موقعي تي پنهنجو دلي خيال ظاهر ڪريان ته الحمدالله! اهي ٽي ئي خاص خوبيون سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽري، محترم محمد ابراهيم جويي صاحب ۾، الله پاڪ جلشانه جمع ڪيون آهن، جنهن لاءِ نه فقط منهنجيءَ دل جي گهرائيءَ ۾ عزت ۽ احترام، محبت ۽ پيار آهي، ليڪن هر اهو سنڌي، جو صحيح ۽ سالم دل ۽ دماغ رکندڙ آهي، جنهن جي دل حسد ۽ بغض، ڪيني ۽ ڪدورت کان پاڪ آهي، جو پنهنجي پياري زبان ۽ ان جي ادب جو ڀلي‌خواهه ۽ خيرانديش آهي، جو قدردان ۽ قدر شناس آهي، جو پنهنجن محسنن کي عزت ۽ احترام جي نظرن سان ڏسندڙ آهي، جو ڪنهن چڱي کي چڱي چوڻ جي همت ۽ منصف‌مزاجي رکي ٿو، سو پڻ سندس ممنون ۽ مدح خوان آهي.

محترم جويي صاحب کي جن به ڏٺو هوندو، تن هُن کي، ۽ جي مَڪ وانگي، هروقت، انهيءَ قومي ڪم منجهه رڌل ۽

رُڌل ٿي ڏنو ھوندو. پنھنجي ليکڪ يا ستائش جي خيال کان سواءِ، ڏينھن توڙي رات، دنيا توڙي مافيھا کان بيخبر، پنھنجي ئي ڌُن ۾ مَحوُ ۽ پنھنجي ئي ڪم ۾ منھمڪ ۽ مشغول رھڻ، محترم جويي صاحب جوئي خاصو آھي. جيڪي ھُن سان لَھہ وچڙ ۾ آيا ھوندا، تن ھُن کي ھڪ دردمند ۽ پُرخلوص دل رکندڙ، نھايت سادو ۽ نھٺو، ننڊ ٽيلي کان ٻري، منڪسرالمزاج ۽ محجوب‌الطبع، صاف دل ۽ صاف گو، ڪم‌گو ۽ ڪم‌سخن، مَنجھيل سُلجھيل خيالات رکندڙ، قدامت ۽ جدت جي امتزاج ۽ اعتدال جو ھڪ مجسمو ۽ مرقعو محسوس ڪيو ھوندو. کيس سنڌي علم و ادب سان ازلي اُنس ۽ محبت آھي. محترم جويي صاحب، جنھن ڪم جو پيڙو پاڻ تي ھموار ڪيو آھي، تنھن لاءِ ھن جو ھميشه اھوئي چوڻ آھي تہ ’اسان کي، پنھنجي ڪيل ڪم لاءِ، ڪنھن خوش‌فھميءَ ۾ مبتلا ٿيڻ نہ گھرجي. اسان چڻ ھن بي‌انت ۽ بي‌ڪنار سمنڊ جي سير ۾، رڳو پنھنجو مٿو، پاڻيءَ جي سطح کان مٿيرو جھليو، پاڻ کي لڙھڻ يا ٻڏڻ کان بچائيندا ٿا اچون ۽ بس!‘

محترم جويي صاحب جي دل ۾، سنڌ جي اڳوڻن توڙي ھاڻوڪن اديبن توڙي شاعرن، مصنفن توڙي مؤلفن، مترجمن توڙي مورخن لاءِ بيحد عزت ۽ احترام آھي. ھن جو ھميشه اھوئي چوڻ آھي تہ ’جنھن بہ شخص سنڌي ادب ۽ سنڌي زبان جي بي‌لوث ۽ پنھنجي علم، ڄاڻ ۽ حال آھر خدمت ڪئي آھي يا ڪري رھيو آھي، سو تحقيق ھرطرح عزت ۽ احترام جو لائق آھي. علم ادب جي ميدان ۾ خصوصاً، اديبن ۽ شاعرن جو ھڪٻئي کي پنھنجو حريف سمجھي، نفرت ۽ تعصب، ڌڪار ۽ حقارت جي نگاھ سان ڏسڻ يا ھڪٻئي تي ذاتي تنقيدون ۽ حملا ڪرڻ يا ھڪٻئي ۾ دست بگريبان ٿيڻ ھڪ نھايت نامناسب، نازيبا ۽ قبيح فعل آھي، جنھن منجھان، پس و پيش، ادب جھڙي پاڪ ۽ لطيف فن کي وڏو نقصان رسي سگھي ٿو.‘

سنڌي لٽريچر جي نشر و اشاعت جي سلسلي ۾ محترم جويي صاحب جي اڻ ٿڪ محنتن ۽ ڪوششن، قابل قدر ڪارنامن ۽ خدمتن

جيڪي هِنَ سنڌي ادبي بورڊ ۾ خصوصاً ۽ سنڌ جي تعليم ڪاتي ۾ عموماً سرانجام ڏنيون آهن، تن هِنَ کي سنڌي ادب جي تاريخ ۾ هڪ بلند مقام بخشي، زنده جاويد بڻائي ڇڏيو آهي.

شمس العلماء مرزا قليچ بيگ مرحوم جي تصنيفات جي اشاعت متعلق ٻه اکر.

معلوم رهي ته سنڌي ادبي بورڊ، شمس العلماء مرزا قليچ بيگ مرحوم مغفور جي تصنيف و تاليف ڪيل ساڍن ٽن سوَن ڪتابن مان هيستائين ڪُل ٻٽيهه ڪتاب شايع ڪرائي چڪو آهي، جن مان گهڻا ننڍا ڪتاب، ننڍن ٻارن جي لاءِ لکيل ۽ اٽڪل ٽيهن چاليهن صفحن تي مشتمل ٿيندا؛ ٻئي طرف، سنڌي ادبي بورڊ، سنڌ جي انهن مصنفن جا سؤ في صدي ڪتاب شايع ڪرايا آهن، جن جي تصنيف ڪل ٻه يا چار ڪتاب مَسَ آهي. انهيءَ حقيقت جي باوجود، وڏي افسوس ۽ ارمان جي ڳالهه آهي ته سنڌ جي ڪن تنگدل ۽ ڪوته بين صاحبن، پنهنجيءَ ڀَرَ ۾، سنڌي ادبي بورڊ کي محض مرزا صاحب مرحوم جي ڪتابن ڇاپائڻ جو ڏوراپو ڏيئي، ناانصافيءَ، بيقدريءَ ۽ احسان فراموشيءَ جو مظاهرو ڪيو آهي.

واضح رهي ته سنه ١٩٤٧ع کان اڳ، مرزا صاحب مرحوم جي تصنيف و تاليف جي نشر و اشاعت جو ڪم، جنهن تيز رفتار ۽ عمده اطوار سان هندو ناشر صاحبن سرانجام ڏنو، ان جو عشر عشير به، پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ کان پوءِ، اڄ ڏينهن سوڌو، سنڌي مسلمان ناشر صاحبن کي حاصل ٿي نه سگهيو آهي. انهيءَ زماني ۾ هڪ ئي هندو بزرگ، آنجهاني راءِ بهادر ديوان ڏيارام گدومل، هڪ لک رپئي کان وڌيڪ رقم جي صرفي سان مرحوم مرزا صاحب جن جا سؤ کان وڌيڪ ڪتاب بهترين نموني ۾ شايع ڪرايا هئا. ازان سواءِ، ميشرس پوڪرداس اينڊ سنز شڪارپور وارن، ميشرس هريسنگ اينڊ سنز سکر وارن، ميشرس ويڙهومل ڪنئمل اينڊ سنز سکر وارن ۽ ٻين ننڍن توڙي وڏن هندو ناشر صاحبن، ڏڏا ڏڙ، مرزا صاحب مرحوم جن

جا ڪتاب شايع ڪرائي، پنهنجي علم دوستيءَ، قدردانيءَ، بي تعصبيءَ ۽ همت افزائيءَ جو ثبوت ڏنو. جيڪڏهن اهي هندو ناشر صاحب پڻ تعصب ۽ بيقدريءَ کان ڪم وٺن ها، ته هوند مسلمان مصنفن جون تصنيفون ۽ تاليفون، طاق نسيان تي رهجي، زبون ٿي وڃن ها. افسوس آهي ته جيڪو فعل هندو صاحبن، پنهنجي بيطلائيءَ جي وقت ۾ به روا نه رکيو، سو فعل اسان جا ڪي ڪوته بين ۽ ڪوته نظر سنڌي مسلمان، پنهنجي اسلامي دور حڪومت ۾ روا رکي رهيا آهن.

مرزا صاحب مرحوم، پنهنجي بيقدريءَ جي شڪايت ڪندي، صحيح فرمايو هو ته:

تيس آءٌ حيدرآباد سنڌ هندستان ۾ پيدا،
چڱو ٿئي ها، ٿيان ها روم يا ايران ۾ پيدا.

وطن آهي برابر هيءُ، لڳي پيارو مون کي بيشڪ،
ٿئي البت، سدا حُبُّ الوطن ايمان ۾ پيدا.

آهيان لعل بَدخشانُ، قَدر منهنجو ٿئي وطن ۾ ڪين،
لبيي بي قدر هو خود، ٿيو جو عربستان ۾ پيدا.

هتي جا ماڻهو اڪثر خام، منهنجو قدر ڇا ڄاڻن؟
ڄمان ها آڳ، ٿيان ها روم يا يونان ۾ پيدا.

نه ڄاڻن فارسي، عربي، سنڌي پڻ پُوري سمجهن ڪين،
ردُن آڏو رَباب اِيءُ، نُور ٿيو ڪُفران ۾ پيدا.

چون ڪي شعر پڻ ٿا، پر نه ڄاڻن قاعدا قانُون،
ٿين گُلشن جا گُل هرگز، نه خارستان ۾ پيدا.

هجان ها رومي يا يُوناني، منهنجي شعر لئه منهنجو،
ٿئي ها مَرمَري بُت، شهر جي ميدان ۾ پيدا.

نه ڄاتو قدر فردوسيءَ جو جيئن محمود، جي آنَ جانُ
ڪريان آءٌ هَجْوَ، جاڳي فتنو پڻ زندان ۾ پيدا.

شڪايت ڪيسين بيقدريءَ جي ڪندين پيو "قليچ"! آخر؟
جُتين ها، ٿين ها پيءُ والگي جي گُرجستان ۾ پيدا.

وري بئي هنڌ، پنهنجي بيقدريءَ جي شڪايت ۽ اُن جو سبب بہ پيش ڪري ٿو:

ٿيم سڀ شعر موتي ۽ جواهر، خُداوندا! خريدارن کي ڇا ٿيو؟
قلم منهنجي مان نِڪري ٿو سخن سچ، نہ دنيا ۾ وڻان سَڀ کي تڏهن ٿو.

مرزا صاحب مرحوم مَهد کان لحد تائين، پنهنجو نُور نچوئي، آهلِ سنڌ لاءِ علمي ۽ ادبي خزانو جمع ڪيو. سندس اها علمي ۽ ادبي خدمت پنهنجي ذاتي مالي منافعي يا ڪنهن طمع يا لالچ جي پُٺيان نہ هئي. پنهنجيءَ ڄمار ۾، ڪڏهن بہ هُن مرحوم پنهنجي علمي ۽ ادبي خدمت جو صلو ڪنهن سنڌيءَ کان طلب نہ ڪيو. انهيءَ باري ۾ مرحوم مرزا صاحب جن جو اهوئي چوڻ هوندو هو تہ 'ماڻهو پنهنجي هٿسي پنجڙ، مال دولت، زر زيور وغيره تي زڪوات ڪيندا آهن. اسان کي الله پاڪ جلشاله علم عطا ڪيو آهي، جنهن جي زڪوات ٿا ڪيون.'

افسوس آهي، جو اهل سنڌ مرحوم مرزا صاحب جي انهيءَ علمي زڪوات قبول ڪرڻ ۾ بہ تامّل ۽ پَس و پيش کان ڪم وٺي رهيا آهن. جيڪڏهن ڪو حاجتمند يا گهُرجائو ڪنهن سخيءَ جي زڪوات قبول نہ ڪري، تہ اها سنديس فاقه مستي ئي چئبي!

مرزا صاحب مرحوم هر انهيءَ علم ۽ فن تي قلمفرسائي ڪئي ۽ جامع ڪتاب لکيا، جن تي اڳي توڙي اڄ ڏينهن سوڌو، ڪنهن بہ سنڌي اهل قلم هڪ اکر بہ نہ لکيو آهي. اُنهن ڪتابن مان ڪجھہ ڪتاب سندن زندگيءَ ۾ شايع ٿيا ۽ مقبول عام جِي سَنَد حاصل ڪري چُڪا، ۽ گهڻا اڃا تائين، قلمي حالت ۾، سندن اولاد سنڀاليندو ۽ سانديندو اچي.

مرحوم مرزا صاحب جا قلمي توڙي اَڳ۾تو شايع ٿيل ڪتاب، جي اڄڪلھہ بنھہ اڻلڀ ۽ ناياب ٿي چُڪا آهن، جيڪڏهن ملڪي آزاديءَ جي هن دور ۾ بہ شايع ٿي نہ سگهيا، تہ اهو هڪ وڏو

قومي سانحو سمجهيو ويندو. اميد قوي آهي تہ سنڌي ادبي بورڊ، سنڌي علم و ادب جي بهتريءَ ۽ بهبوديءَ لاءِ، مرحوم مرزا صاحب جي آڳاٽو ڇپيل توڙي اڻ ڇپيل ڪتابن جي نشر و اشاعت جي ڪم جي رفتار کي تيز تر ڪندو، جيئن هڪ طرف، انهيءَ قومي امانت جي بار کان مرحوم مرزا صاحب جن جا وارث بہ آجا ۽ آزاد ٿي سگهن، ۽ ٻئي طرف، اها امانت قوم جي افراد جي هٿن ۾ صحيح سلامت پهچي سگهي، جنهن مان پس و پيش سنڌي قوم، سنڌي زبان، سنڌي ادب، سنڌي تاريخ ۽ سنڌي ثقافت کي ئي فائدو پهچڻو آهي.

ڪتاب "سانو پن" يا ڪارو پنو" بابت بہ اکر

معلوم رهي تہ مرحوم شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جي حياتيءَ ۾ ئي ڪيترا دوست مٿس اهو زور ڀريندا ٿي رهيا تہ هُو پنهنجي حياتيءَ جو احوال پاڻ لکي. سندس دوستن مان هڪ، ديوان ڀيرومل مهرچند آڏواڻي صاحب، سنڌي زبان ۾ سندس سوانح عمري لکي، ڪانئس ان جي ڇپائڻ جي اجازت چاهي؛ پر مرزا صاحب مرحوم کيس ائين ڪرڻ کان روڪيو ۽ صلاح ڏنائينس تہ في الحال اهو ڪتاب رکي ڇڏي ۽ جيڪڏهن بهتر سمجهي تہ هن جي وفات کان پوءِ اهو ڇپائي پڌرو ڪري.

سندس هڪ ٻئي گهري دوست، آنجهاني ديوان ڏيارام گدومل پڻ، سنديس حياتيءَ جو احوال انگريزي زبان ۾ لکيو، جو سندن وارثن وٽ اجا موجود آهي. انهيءَ متعلق، ديوان ڏيارام گدومل، جيڪو انگريزيءَ ۾ خط مرزا صاحب مرحوم ڏانهن، سورت (بمبئيءَ) مان، لکيو هو، ان جو سنڌي ترجمو هيٺ ڏجي ٿو:

سورت

١٠- ڊسمبر، سنہ ١٩٠٦ع

منهنجا پيارا دوست مرزا صاحب

توکي ڪا خدائي ڏات آهي! جيڪو ڪم تو شروع ڪيو آهي، سو سون کي شرمندو ٿو ڪري. آءٌ پنهنجيءَ فرصت جو وقت سجائي،

ڪم ۾ لڳائڻ جي ڪوشش ڪندو آهيان: پر ايترو قدر نہ، جيترو قدر تون ٿو ڪرين. انهيءَ ڳالهہ ۾ تون سڀني کان گوءِ کڻي ويو آهين. شل! تون پنهنجي ۽ منهنجي ديس لاءِ گهڻو جيئين! پر جيڪڏهن تون مون کان اڳي وڃين، تہ آءٌ تنهنجيءَ محنت جو قُل جهان جي آڏو رکندس.

صحيح : ڏيارام گدومل

جيتوڻيڪ ديوان ڏيارام گدومل مرزا صاحب مرحوم کان اڳ وفات ڪري ويو، پر تنهن هوندي بہ، جئن مٿي عرض ڪيو ويو آهي، آنجهاني ديوان ڏيارام گدومل، پنهنجي جيئري ئي، مرزا صاحب مرحوم جي ڪتابن جي نشر و اشاعت لاءِ ڏيڍ لک روپين کان وڌيڪ رقم صرف ڪري، مرزا صاحب جي محنت جو قُل جهان جي آڏو رکي، پنهنجو وعدو وفا ڪيو.

مولانا حڪيم فتح محمد صاحب سيوهاڻي مرحوم پڻ، وقتاً فوقتاً، مرزا صاحب کان سنديس حياتيءَ جي احوال لکڻ جي اجازت طلب ڪندو آيو: ليڪن ڪيس بہ منع ڪيائين.

معلوم رهي تہ مرزا صاحب مرحوم، پنهنجي ننڍپڻ واري زماني کان پنهنجي وفات جي آخري تاريخن تائين، پنهنجو روزنامچو يا روزاني ڊائري پڻ باقاعدي رکندو آيو، جنهن مان پڻ سندس حياتيءَ جي حال احوال جي گهڻي قدر پروڙ پئجي سگهي ٿي. اهڙي قسم جو هڪ ٻيو ڪتاب، انگريزي زبان ۾ پڻ، ترتيب ڏنو هئائين، جنهن جو نالو "فئملي ريجسٽر" رکيو هئائين، جنهن ۾ پنهنجي خاندان جي رسمن، رواجن، پرڻي مرڻي، شادي مُراديءَ جا دستور وغيره مرتب ڪيا هئائين، جن تي اڄ ڏينهن سوڌو سندس خاندان عمل پيرا رهندو اچي.

ازان سواءِ، مرزا صاحب مرحوم هڪ ٻيو ڪتاب "يادگيريون" نالي پڻ لکيو، جنهن ۾ پنهنجو ۽ پنهنجي خاندان جو مختصر احوال ڏنو اٿس. اهو ڪتاب، ڪجهہ سال اڳ سنڌ يونيورسٽيءَ پنهنجي خرچ سان ڇاپائي پڌرو ڪيو هو.

آخر، گهڻن دوستن جي اصرار تي، مرحوم مرزا صاحب، پنهنجي وفات کان ڇهه سال کن اڳ (يعني سن ١٩٢٣ع ۾)، پنهنجي حياتيءَ جو سربستو احوال لکيو، جنهن جو نالو رکيائين ”سائو پن“، يا ”ڪارو پنو“، جو ڪتاب پڻ محض پنهنجي اولاد ۽ عزيز و اقارب جي هدايت ۽ معلومات جي خيال کان ئي قلمبند ڪيو هئائين.

هونءَ ته مرزا صاحب مرحوم جي حياتيءَ ۾ يا سندس وفات کان پوءِ گهڻن علم دوست اصحابن، مصنفن، مضمون نگارن، تذڪره نويسن، مختلف زبانن ۽ مختلف ڪتابن، رسالن، اخبارن وغيره ۾، وقت بوقت مرزا صاحب جي حياتيءَ تي تبصرو يا ڪتابچا شائع ڪرايا آهن؛ ليڪن مرزا صاحب مرحوم جي مفصل سوانح حيات تي مشتمل ڪتاب، جو پهريون گهرو سن ١٩٣٦ع ۾ مسلم ادبي سوسائٽي (حيدرآباد) ڇپائي پڌرو ڪيو هو، سو هو ”قربِ قليچ“، جو ماستر محمد صديق مسافر صاحب مرحوم جو تاليف ڪيل هو.

انهيءَ کان پوءِ ٻيو ڪتاب، جو مرزا صاحب مرحوم جي سوانح حيات تي مشتمل سن ١٩٣٧ع ۾ شايع ٿيو، سو هو ”حيات قليچ“، جو سندس ٽئين نمبر فرزند، مرزا همايون بيگ فائق صاحب مرحوم جو تاليف ڪيل ۽ ڇاپايل هو.

گهڻن دوستن، وقت بوقت، اها صلاح پئي ڏني، بلڪ زور پئي پريو ته مرزا صاحب مرحوم جي خود نوشته سوانح حيات، ”سائو پن“، يا ”ڪارو پنو“، ڪنهن به خانگي يا ذاتي احوال جي ڪاٽ ڪوٽ کان سواءِ، لفظ به لفظ، شايع ڪرايو وڃي. آخر سنڌي ادبي بورڊ کي اهو ڪتاب پيش ڪيو ويو، جنهن پنهنجي اصلوڪي روايت قائم رکندي، ڪتاب کي نهايت عمدي نموني ۽ وڏي اهتمام ۽ ڪوشش سان ڇاپائي پڌرو ڪيو آهي.

ڪتاب جي ظاهري نالي ”سائو پن“، يا ”ڪارو پنو“ جي معنيٰ ۽ مفهوم مان ئي اها حقيقت واضح آهي ته مرزا صاحب مرحوم پنهنجي

حياتيءَ جي پنهي مختلف پهلوئن، ظاهري توڙي باطني، سفيد توڙي سياهه تي قلم فرسائي ڪري، هڪ مخلص ۽ جراتمند نقاد يا سوانح نگار جو پارٽ ادا ڪيو آهي. پنهنجي خود نوشته سوانح حيات جي وجه تسميه بيان ڪندي فرمائي ٿو ته:

(قطعه)

هر چه دارد قليچ آرد پيش،
برگِ سبز است تحفهٔ درويش.
سيهش گشت دفترِ اعمال،
زان سيه روي، با سفيديءَ ريش.
عجب احمق، بدستِ خود بنوشت،
مدح وذم، نيڪ وبد سوالح خويش.
خواهشِ دوستان شده عذرش،
خلق خوشدل ازان، خودش دلريش.

(مطلب — جو حال حبيبان، سو پيش پريان! درويش جو تحفو آهي سائو پن. قليچ جي اعمال جو دفتر ڪارو ٿي چڪو؛ جنهنڪري سندس منهن سياهه ۽ ڏاڙهي سفيد آهي. هو هڪ عجيب احمق ٿو ڏسجي، جنهن، پنهنجيءَ سوانح ۾، پنهنجي تعريف ۽ گلا، نيڪي ۽ بدي، پنهنجي هٿ سان ويهي لکي آهي! هن، پنهنجي خود نوشته سوانح حيات پنهنجي دوستن جي خواهش موجب لکي آهي، جنهن کي پڙهي، خلق جي دل ته خوش ٿيندي، پر سندس دل ڦٽيل آهي.)

جيئن ته مرزا صاحب مرحوم پنهنجي هيءَ خود نوشته سوانح حيات سن ١٩٢٣ع ۾ تصنيف ڪئي هئي ۽ پاڻ ٣-جولاءِ سن ١٩٢٩ع ۾ وفات ڪئي هئائين، تنهنڪري ظاهر آهي ته سنديس زندگيءَ جا آهي واقعات، جي انهن ستن سالن واري عرصي جي وچ ۾ رونما ٿيا هوندا، سي هن ڪتاب ۾ شامل ٿي نه سگهيا هوندا. انهيءَ خيال جي پورائيءَ لاءِ، محترم محمد ابراهيم جويي صاحب، سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ

جي صلاح مطابق، ڪتاب جي پڇاڙيءَ ۾، ضميمي طور، مرزا صاحب مرحوم جي پوين سالن ۾ لکيل روزنامچي جا چند ورق، اختصار سان، پيش ڪيا وڃن ٿا.

ڪنهن ملڪ يا قوم جي وڏن ماڻهن يا سربرآورده هستين جي سوانح حيات لکڻ، ڇاپائڻ ۽ پڙهڻ مان ڪهڙو فائدو حاصل ٿو ٿئي، يا، دراصل، وڏو ماڻهو ڪنهن کي ٿو چئجي، تنهن متعلق خود مرزا صاحب مرحوم پنهنجي هڪ ڪتاب ۾ جيڪو اظهار خيال ڪيو آهي، سو هيٺ، سندس ئي لفظن ۾، پڙهندڙن جي خدمت ۾ عرض رکجي ٿو.

”ڪنهن ملڪ يا قوم جي تاريخ ان جي بادشاهن ۽ مهندارن جي سوانح عمرين جو مجموعو آهي. انهيءَ جي پڙهڻ مان انهن ماڻهن جي گذريل وقت جي واقفيت، ۽ ايندڙ وقت جي هدايت ملي سگهي ٿي؛ مگر ڪيترائي ماڻهو آهن، جي پاڻ ڪن سببن ڪري گمناميءَ ۽ گوشه نشينيءَ، يا مسڪينيءَ ۽ غريبيءَ جي حالت ۾ رهيا آهن، پر گهڻن ئي رستن سان خلق کي فيض پهچايو اٿن ۽ ملڪ ۾ سڌارو ڪيو اٿن. انهن مان ڪي پنهنجي حياتيءَ ۾ مشهور ٿيا آهن، ڪي مرڻ کان گهڻو پوءِ، ۽ ڪن جو ته وري ڪنهن نالو ئي نه ٻڌو هوندو. اهڙن ماڻهن، جيڪي ديني ۽ دنيائي وڏا ڪم ڪيا آهن، تن ۾ گهڻا خاص گڻ موجود هئا، جن مان ڪي منجهن ذاتي يا طبيعي هئا، ۽ ڪي هنن همت ۽ محنت سان پاڻ ۾ پيدا ڪيا. اهڙن ماڻهن جي حياتيءَ جو احوال عام خلق جي لاءِ نهايت مفيد آهي، جو هو انهن جي لاءِ عمدا مثال بڻجي ٿا سگهن؛ تنهنڪري انهن جي يادگيري قائم رکڻ جي ته حياتيءَ جي سڙڪ تي ميلن جا پهڻ يا نشان قائم رکڻا آهن.

نام نيڪ رفتگان ضايع مکن، تا بماند نام نيڪت يادگار.

”انهيءَ طرح، سيڪنهن ماڻهوءَ کي معلوم ٿي سگهي ٿو ته جي هو پاڻ بہ، انهن خدا جي نيڪ بندن وانگي، محنت ۽ جانفشاني ۽ خود قرباني ڪري، خلق جو خير گهرندو، ۽ انهن کي فيض پهچائيندو،

تہ اهڙو ئي درجو ۽ مرتبو حاصل ڪري سگهندو، ۽ انهن جي احوال چاڻڻ ڪري، هن کي بہ همت ۽ ترغيب ايندي. هڪ انگريزي عالم ٿو چوي تہ 'وڏن ۽ چڱن ماڻهن جو تاريخي احوال، نهايت مفيد ۽ ڪمائتو آهي: بلڪ پاڪ ڪتابن جي مٽ آهي، ڇالاءِ جو انهن مان، شريفن وانگي حياتي گذارڻ، اعليٰ درجي جي خيالن ڪرڻ، پنهنجن توڙي پاڻ جهڙن ٻين انسانن جي چڱائيءَ لاءِ دل ۽ جان سان ڪوشش ڪرڻ، ۽ پاڻ ۾ پڪي ارادي، اورچائي، خود ياوريءَ، خود عزتيءَ ۽ خود اعتباريءَ جي گڻن پيدا ڪرڻ جي تعليم حاصل ٿئي ٿي. اهڙا وڏا ماڻهو گهڻو ڪري اصل مفلس، غريب، ڪاسبي ۽ رواجي ماڻهو هئا، جي پنهنجي محنت ۽ ذاتي جوهر سان چڙهيا، ۽ ٻين جي لاءِ ناليرا مثال ٿيا. اهي هروقت، شرم کان سواءِ، پنهنجي گهٽ اصل نسل ۽ پنهنجي مفلسيءَ ۾ تڪليفن جا اشارا ڏيندا رهيا، بلڪ انهي تي فخر ڪندا رهيا. اهڙن مثالن جو، ۽ ٻين اهڙين هزارن ڳالهين جو، نازڪ ۽ مخفي ۽ زور پريو اثر پڙهندڙن جي اخلاقي طبيعت تي ٿو ٿئي. انهيءَ هوندي بہ، اها ڳالهہ بلڪل صاف ۽ قبول ڪيل آهي تہ ماڻهو پنهنجي بهبوديءَ ۽ نيڪ ڪرداريءَ جا پاڻ ئي جوابدار ۽ واسطيدار آهن: ۽ اها عام چوڻي پوريءَ طرح سچي ۽ ثابت آهي تہ 'جيسين ڪو ماڻهو، پهرين پاڻ کي مدد نہ ڪري، تيسين خدا بہ انهيءَ کي مدد نہ ڪري.

"سيڪنهن ملڪ ۾، اهڙن وڏن ماڻهن جون سوانح عمريون لکيل آهن. سنڌ ملڪ ۾ بہ اهڙا کي ماڻهو ٿي گذريا آهن، جن مان قديم وقت وارن جو ڪجهہ احوال لکيو ويو آهي، پر هاڻوڪي زماني وارن بابت گهڻو لکيل نظر نہ آيو...... اميد ٿو رکان تہ ٻيا کي پائر بہ اهڙن احوالن لکڻ جي ڪوشش ڪندا، متان هاڻي يا هن کان پوءِ، ائين سمجهڻ ۾ اچي تہ سنڌ جي هاڻوڪن رهواسين ۾ ڪو اهڙو لائق، ڪمائتو ۽ مشهور ماڻهو ڪونہ ٿيو."

وڏو ماڻهو ڪنهن کي چئجي؟ وڏو ماڻهو اهو آهي، جنهن ۾ گهڻو ماڻهپو هجي. جنهن ماڻهوءَ ۾ ماڻهپو ڪونهي، تنهن کي فقط ماڻهو سڏڻ به غلط آهي— وڏ ماڻهپائي ته پري ٿي. انسان اهو آهي، جنهن ۾ انسانيت هجي؛ نه ته اهو فقط عام ساهه وارو، يا ٻه-پيرو جانور ٿيو! اهو ماڻهپو، اها انسانيت ڇا آهي؟ اها فضيلت ۽ لياقت آهي، جا انسان جي ذاتي خاصيت آهي. ڪهڙي به وڏي اصل نسل جو ماڻهو هجي، ته به جي انهيءَ ۾ انساني فضيلت ۽ لياقت نه هوندي، ته انهيءَ کي وڏو ماڻهو نه چئبو. شيخ سعديءَ فرمايو آهي ته:

پسر نوح، با بدان بنشست، خاندان نبوتش گم شد.
سگ اصحاب ڪهف روزي چند، پئي نيڪان گرفت ومردم شد.

تنهنڪري، انسان کي نه حسب نسب تي فخر ڪرڻ لازم آهي، نه ٻيءَ ڪنهن دنيائي نعمت يا دولت تي. ڏاهن جو چوڻ آهي ته دنيا ۾ چڱي حال تي، يا مال تي، يا جمال تي فخر ڪرڻ بيسود آهي؛ ڇالاءِ جو انهن شين کي جلد زوال آهي. هڪڙو فارسي بيت آهي ته:

بر مال و جمال خويش مغرور مشو،
ڪانرا به شبي برند، و اين را به تبي.

يعني، مال ۽ جمال تي مغرور نه ٿيءُ، ڇالاءِ جو مال هڪڙيءَ رات جي اندر گم ٿي ٿو (جيئن ته چور ان کي نين يا باهه ساڙي)، ۽ جمال (يعني سونهن يا تندرستي وغيره) هڪڙي تپ (يا بيماريءَ) سان گم ٿي سگهي ٿو. نڪي وري حسب نسب تي ماڻهوءَ جو شرف منحصر آهي، جو اها ذارين شيءِ آهي— يعني پين جي، نه پنهنجيءَ جند جي. عربي قول آهي ته "شرف الانسان بالعلم و الادب، لابالمال والنسب"- يعني، انسان جو شرف، علم ۽ ادب جي ڪري آهي، نه مال ۽ حسب نسب ڪري. حضرت صلعم جن جي هڪڙي حديث آهي ته "لاتاتوني بانسابڪم وائتوني باعمالڪم"- يعني، مون وٽ پنهنجن نسبن سان نه اچو، پر پنهنجن افعالن ۽ اعمالن سان اچو. پاڻ پنهنجيءَ

نياڻيءَ کي تاڪيد سان چيائون ته 'پنهنجي حسب نسب تي تعلق نه رکجئين، متان چائين تہ آءٌ نبيءَ جي ڌيءَ آهيان، تنهنڪري ڇُٽي وينديئين؛ پر پنهنجيءَ ذاتي فضيلت ۽ ڪمائيءَ تي خيال رکجئين.'
حافظ شيرازيءَ بہ ائين چيو آهي تہ:

تـاج شاهي طـلـبي، گوهر ذاتـي بنما،
ور خود از گوهر جمشيد و فريدون باشي.

يعني، جيڪڏهن بادشاهي ڇـَت گهرجيئي، تہ پنهنجو ذاتي جوهر ڏيکار، پوءِ ڀلي تہ جمشيد ۽ فريدون جي نسل مان هجين! جڏهن پيغمبر صلعم جي پياري اولاد کي حسب نسب تي فخر ڪرڻ لاءِ سبب ڪونهي، تڏهن ٻين رواجي ماڻهن جي لاءِ آها ڪهڙي حجّت تي سگهي ٿي؟ جناب مولا عليءَ جن جو هڪڙو سهڻو شعر آهي تہ:

پـُٽ آءٌ پنهنجي جند جـو آهيان، ۽ نسب منهنجو ادب،
پوءِ عجم مـان مـَر هجان آءٌ، يـا هجان آءٌ خود عرب،
مرد سـو آهـي، چـوي جـو هـڙو هـڙو آهـيان آءٌ،
مرد سو نـاهـي، چـوي جـو هـڙو هـڙو منهنجو آب.

حسب نسب تي، يعني پيءُ-ڏاڏي تي فخر ڪرڻ، چڻ تہ مئلن جي هڏن تي يا مٽيءَ جي ڍير تي فخر ڪرڻو آهي. دليا ۾ حسب نسب گهڻي ڪم جو ڪونہ ٿو ٿئي. آنهيءَ تي تہ زر ۽ زور بہ غالب ٿو ٿئي، علميت ۽ فضيلت تہ پري رهي! جڏهن نادرشاهہ دهلي فتح ڪئي، ۽ پوءِ سندس پـُٽ رضاقلي مرزا جـي شادي محمدشاهہ مغل بادشاهہ جي ڌيءَ سان ٿـيي ٿـي، تڏهن اتي جي ماڻهن کي خبر هئي تہ نادرشاهہ ڪو وڏو ٻـُٽائتو ماڻهو نہ آهي، پر هڪڙي عام پوستين دوز جو پٽ آهي، جو همت ۽ بهادريءَ جي ڪري مشهور ۽ فتحمند ٿيو آهي؛ تنهنڪري رضاقليءَ کي شرمندي ڪرڻ لاءِ چيائون تہ 'شاهي رواج موجب، گهوٽ ۽ ڪنوار ٻنهي کي پنهنجون پنهنجون ست پيڙهيون

پيدائش ضروري آهن.' ڪنوار جي طرفان تہ دهليءَ جي بادشاهن جا پُشت بپشت نالا وٺي ويا، پر گهوٽ جي طرفان، رضاقلي مرزا، بنا هٻڪ حجاب، پنهنجي پيءُ جي فهمائش موجب چيو تہ "رضاقلي بن نادر، بن شمشير، بن شمشير، بن شمشير..." انهيءَ طرح ستَ ئي پيڙهيون پاڻ کي "تلوار" جي نسل مان چئي ويو.

تاريخن مان معلوم ٿو ٿئي تہ عام رواجي ۽ غريب ماڻهو، پنهنجيءَ ذاتي لياقت ۽ فضيلت جي ڪري، ملڪن ۾ مشهور ٿي ويا آهن: اصل نسل جي ڪنهن بہ پڇا ڳاڇا ڪانہ ڪئي آهي، ۽ نہ اهو ڪنهن کي ياد ئي آهي. ڪيترا نبي، اولياء، عالم، فاضل ۽ شاعر، غريب ڪاسبي ماڻهو ٿي گذريا آهن-ڪوري، موچي، رازا، واڍا، وغيره-جي دنيا ۾ لاثاني ٿي گذريا آهن. انهن جا مثال ڏيڻ ضرور ناهي، جو آهي بيشمار آهن. اهو حال نہ فقط مشرقي يا ايشيائي ملڪن ۽ قومن جو قديم وقت کان رهيو آهي، پر مغربي يا يورپي ملڪن ۽ قومن ۾ بہ-بلڪ انهن ۾ تہ پاڻ هيٺئين درجي کان ٿي مٿي چڙهڻ ۽ پنهنجي محنت ۽ ڪشالي جي وسيلي نالي ڪڍڻ تي زياده فخر ڪندا آهن. اهڙا بيشمار مثال انهن ۾ لڀي سگهندا. هڪڙو چڱو مثال مشهور وڏي مشنري پادريءَ، 'وليم ڪيريءَ'، جو بس آهي، جو اصل موچيءَ جو پٽ هو-'وارڊ' نالي هڪڙو واڍي جو پٽ، ۽ 'مارشام' نالي هڪڙو ڪوريءَ جو پٽ، سندس مددگار هوندا هئا. انهن، هندستان جي 'سيرامپور' شهر ۾ اچي، هڪڙو وڏو ڪاليج کوليو: پين سورهن هنڌن تي بہ تعليم جو عمدو بندوبست رکيائون، ۽ سورهن ديسي ٻولين ۾ بائيبل يا انجيل جو ترجمو ڪيائون. مطلب تہ هندستان ۾ هُو نهايت مشهور شخص ٿي ويو. هو سڀڪنهن هنڌ پنهنجي موچيءَ جي پٽ هئڻ تي فخر ڪندو هو. هڪڙي ڏينهن، گورنر جنرل سان گڏ ماني ويٺي کاڌائين، ۽ گهڻا ٻيا وڏا ماڻهو بہ مانيءَ ۾ شامل هئا، تہ هڪڙي صاحب، سندس آمهون سامهون ويٺل، پاسي واري صاحب

ڪان آهستي پڇيو تہ ’ڪيري، جو اڳي موچي هوندو هو، سو اهو آهي ڪيئن؟!‘ پٽي جي جواب ڏيڻ ڪان اڳ، ڪيريءَ پاڻ هن جو سوال ٻڌي ورتو، ۽ وڏي سڏ جواب ڏيئي، چوڻ لڳس تہ ’نہ سائين! آءٌ فقط گِلي‌دوز هوس؛ اجا، پورو موچي نہ ٿيو هوس.‘

’بڪر واشنگٽن‘، آمريڪا جو غلام ٻار، تعليم جي ڪم ۾ مشهور ٿيو. هڪڙو ڪتاب لکيو اٿس، جنهن ۾ ڏيکاريو اٿس تہ هُو، غلام ڇوڪر ٿي، ڪيئن وڏي فضيلت واري درجي کي پهتو!

سنڌ ۾، جو قديم مسلمان خاندان اڪثر زبونيءَ جي حالت کي اچي رسيا آهن، تن جو ٻہ هڪڙو وڏو سبب هيءُ آهي تہ محنت، ڪشالي، پورهئي، ڌنڌي، ڪسب ۽ هنر کان هنن کي عار ٿو اچي، ۽ علميت، فضيلت ۽ لياقت حاصل ڪرڻ جي بدران رڳو پنهنجيءَ وڏ ماڻهپ ۽ پيءُ ڏاڏي جي فضيلت ۽ لياقت تي فخر ڪري، خراب حالت کي اچي رسيا آهن. هنن کي ايتري سمجهہ نٿي اچي تہ وڏا ماڻهو اهي آهن، جن پاڻ کي وڏو ۽ مشهور ڪيو آهي، ۽ جن جي پنيان سندن پويان، عزت ۽ آبرو حاصل ڪن ٿا؛ نہ اهي جي پاڻ تہ ڪي ڪين ڄاڻن، پر رڳو پنهنجن وڏن جي فضيلت تي تعلق رکي، ٻٽاڪون هڻندا وتن. اهڙن ماڻهن کي ياد رکڻ گهرجي تہ قرآن ۽ حديث موجب، ذاتي فضيلت تي فخر ڪرڻ گهرجي، نہ اصل نسل يا حسب نسب تي. يعني، جيئن مٿي چيو ويو آهي تيئن، ’پنهنجو پُٽ ٿيڻ گهرجي ۽ نہ پنهنجي پيءُ ڏاڏي جو.‘ سچو پچو وڏو ماڻهو اهوئي آهي. انهيءَ بابت هيٺيون سنڌي شعر ٻڌائي بس ڪندس، جنهن مان پڙهندڙن کي چڱي نصيحت حاصل ٿي سگهندي:

پنهنجو پُٽ ٿيءُ، پيءُ جو پُٽ نہ ٿي،
پيءُ ۽ ڏاڏو ڇڏ، تون پنهنجو پاڻ جي.

اصل توڙي نسل تي تون ڪر نہ فخر،
ڪم تہ اصل ۽ نسل ايندئي ڪينڪي.

ڳورپٽ ناهين، ڪُتو يا تون چراخ،
۽ نه ڳجهه، تڏهن ڪر نه مُردن تي خوشي.

ڇو پَڏائين مُٽ هڏن جيءَ تي تون پاڻ؟
ڪي ڳَري ويا، ۽ ڪي هڻ ويندا ڳَري.

اصل ڪان شاهين آهين شاهباز،
تون آڏُر آپ ڏي، نه پَٽَ تي پؤ ڪِري.

پيءُ ۽ ڏاڏو پنهنجو ڪر ’پنهنجا عمل‘
جڻ عمل پڻ، تنهنجو سي اولاد پي.

هلندا پڻ توسان آهي ڏَنهن هُن جهان،
پيا چڏي هلنديون هتي مائٽ مِڙئي.

نفسي نفسي سڀ قيامت ۾ ڪندا،
وسري آت ويندي سيئي مائٽي مِٽي.

’آب‘ ۽ ’جَد‘، ڪر پنهنجو ’آبجد‘ آي آدا!
وَٽ نه ڪا علم ۽ عمل ري ڪا ڳُري.

جيئن رکيو نادر ٿئي پيءُ ڏاڏو ترار،
تيئن تون ڪر همت، ته هت شاهي ملئي.

پنهنجو شجرو ڇو ڪرين ناهي دِ ڳهو؟
ڪاغذي وڻ، ڦَرُ نه ڏيندو يا ڦَري.

پيءُ فريدون، ڏاڏو خسرو ٿيو ته ڇا؟
ڪر پَدر پنهنجو ڳُهَر ذاتي ڪيڏي.

پُڻ نه پيغمبر جو پڻ ٿو ڪم اچي،
نُوح جو پُٽ ڏس! ته آخر ويو هَجي.

۽ ڪُتو جو ڪهف جي اصحاب جو،
ويو شرف ۾ پڻ مٿي آن ڪان لنگهي.

ري عمل، حاصل نسب مان ڪين ٿئي،
آل پنهنجي ڪي ڇيو اِيئن ٿي نَبي.

تڏهن آمت آن جي ڪي ڇا آهي حق،
جو پڏائي پنهنجو پيءُ ڏاڏو وري؟
فخر نسبي ڇڏ، ۽ ڪر ڪسبي "قليچ!"
آدميت ۽ شرافت ڪر صحي.

— والسلام.

حيدرآباد

١٢-جنوري سن ١٩٦٥ع

— اجمل بيگ. ق. مرزا

ساڏو پڻ يا ڪارو پنو

–منهنجي سوانح عمري–

قطعهٔ در وجه تسمیهٔ این کتاب
برگ سبز و دفتر سیاه

هرچه دارد قلیچ آرد پیش

برگ سبز است تحفهٔ درویش

سیهش گشت دفتر اعمال

زان سیه روی با سفیدی ریش

عجب احمق بدست خود بنوشت

مدح و ذم نیک و بد سوانح خویش

خواهش دوستان شده عذرش

خلق خوشدل ازان خودش دلریش

مرزا صاحب (مرحوم) نوجوانيءَ ۾
(ايراني پوشاڪ سان)

چُو اوّل مي تَراشيدم بدستِ خويش ريشم را،
ندانستم که آيد برسرم چندين شِکايتها.
قليچ! ايّامِ بي ريشي فراموشم نمي گردد،
که مي کردند خُوبان، بر دلِ ريشم عنايتها.

مرزا صاحب مرحوم جي ڦوٽو، جواني (سنه ١٨٧٦ع)
(انگريزي ڊريس ۾ هٿ ۾)

وبيٺل (ساڄي ڪان ڪابي): ١- مرحوم مرزا قليچ بيگ ٢- مرحوم مرزا غلام رضابيگ ٣- مرحوم مرزا صادق علي بيگ
ويٺل (ساڄي ڪان ڪابي): ١- مرحوم مرزا نجف قلي بيگ ٢- مرحوم مرزا علي قُلي بيگ ٣- مرحوم مرزا جعفرقلي بيگ
٤- مرحوم مرزا حيدر قلي بيگ.
(ست ياءُ)

مرزا صاحب مرحوم
پنهنجي گهر جي آڳنڊ ۾، پنهنجن ٻن پٽن - مرحوم مرزا نادربيگ (پٺيان بيٺل)
۽ مرحوم مرزا اختربيگ - سان گڏ.

بيٺل ساڄي کان:

١- مٺو مولائي
٢- محمد جعفر بيگ
٣- غلام رضا بيگ
٤- سيد جعفر شاهه
٥- الهڏنو يونساڻي
٦- غلام محمد يونساڻي

ويٺل ساڄي کان:

١- قادرداد خان
٢- خدابخش بيگ
٣- سيد چٽن شاهه وڏو
٤- مرزا قليچ بيگ
٥- لطف علي شاهه
٦- مولوي حسين علي شاهه سبزواري.

هزهائينس مير ڪرم علي خان ٽالپر مرحوم جي مقبره ۾، آنجمن اماميه حيدرآباد جي اوائلي ۽ بنيادي ميٽنگ جنهن جي صدارت مرزا صاحب مرحوم جن ڪرڻ فرمائي.

سنڌ جــو جـامي، نظامــي، آنـوري، سعدي آهـو،
ڪين گهٽ هو مير، غالب، داغ، سودا، ذوق کان. (آحسن)

مرحوم مرزا صاحب (قيصر هند جي تمغي سان)

مرزا صاحب مرحوم، پنهنجي هڪ دوست ۽ ڪراچيءَ جي وڏي واپاري
سيٺ گهمڻمل ۽ آن جي گماشتي ۽ خاص ماڻهوءَ سان گڏ

اِيءَ ڪَنِ غواصن جِي، سمنڊ سوجهيائون پيهي منجهہ پاتار جي ماڻڪ ميڙيائون
آڻي ڏِنائون، هيرا لعل هٿن مين. (شاهہ)

مرحوم مرزا صاحب
پنهنجي ڪتبخاني ۾ مطالعي ۾ مشغول

ڇڏي جي نامور ويا پنهنجو نالو، ڪريون تن جان؛ اسين پڻ اڄ ڪٿي هالو
(قليچ)

مرزا صاحب مرحوم

پنهنجيءَ اوطاق ۾، ٻنا ٽيڪ ڪُرسيءَ تي، تصنيف و تاليف ۾ مشغول

خلوت سڄڻ جي خالي، هر غير کان رهي نت
ڪيسين ڪنداسين ڪوٺي دل جي ڪتاب خانو.

ا ڏيرو املداس ۾ پيهيءَ مٿان منهنجو، جنهن تي ويهي اڄ ذينهن سچو پنهنجو ٿو گهاريان.
آءٌ ويهي پڙهان ۽ لکان ۽ خيال پچايان، ۽ شعر چوان، درد ڪان هنجُون ٻه آءٌ هاريان.
آءٌ پڻ آءٌ نمازُون پڙهان، مصحف ۽ وظيفا، پوءِ ڪائي پيي آرام ڪريان، وَهم وِساريان.

مرزا صاحب مرحوم جو آکيرو
پنهنجي ڳوٺ واري باغ ۾. املداس جي، وَٽ مٿان

مرحوم مرزا صاحب جن جو مدفن

پنهنجي ڳوٺ جي قبرستان (بلند شاه جي مقام) ۾، مرزا صاحب مرحوم جن جي خالي تُربت (جا پنهنجي جيئري ئي، پنهنجي پهرئين آهليه جي وفات کان پوءِ، اُن جي قبر جي ڀرسان ڏائي طرف جوڙائي هئائون.)

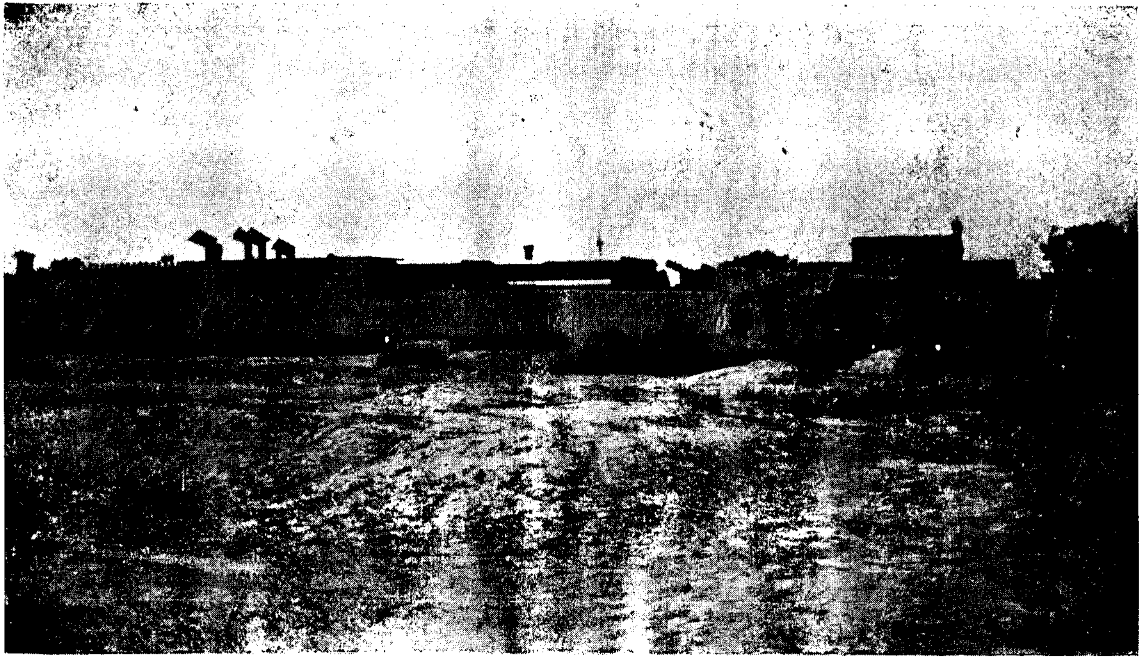

ڪوٽ ٽنبدي ٽوڙهي ۾، مرزا صاحب مرحوم ۽ سندن عزيز و آقارب جي
رهائشگاهن جو ٻاهريون ڏيک
(اورئين ميدان تي، ميرصاحبن جي ڪوٽ جي ٻاهرين ديوار ۽ سندن ڦيٽل جايون،
نظر اچي رهيون آهن.)

(فوٽو: تاريخ ٣٠- مئي سنہ ١٩٢٨ع)

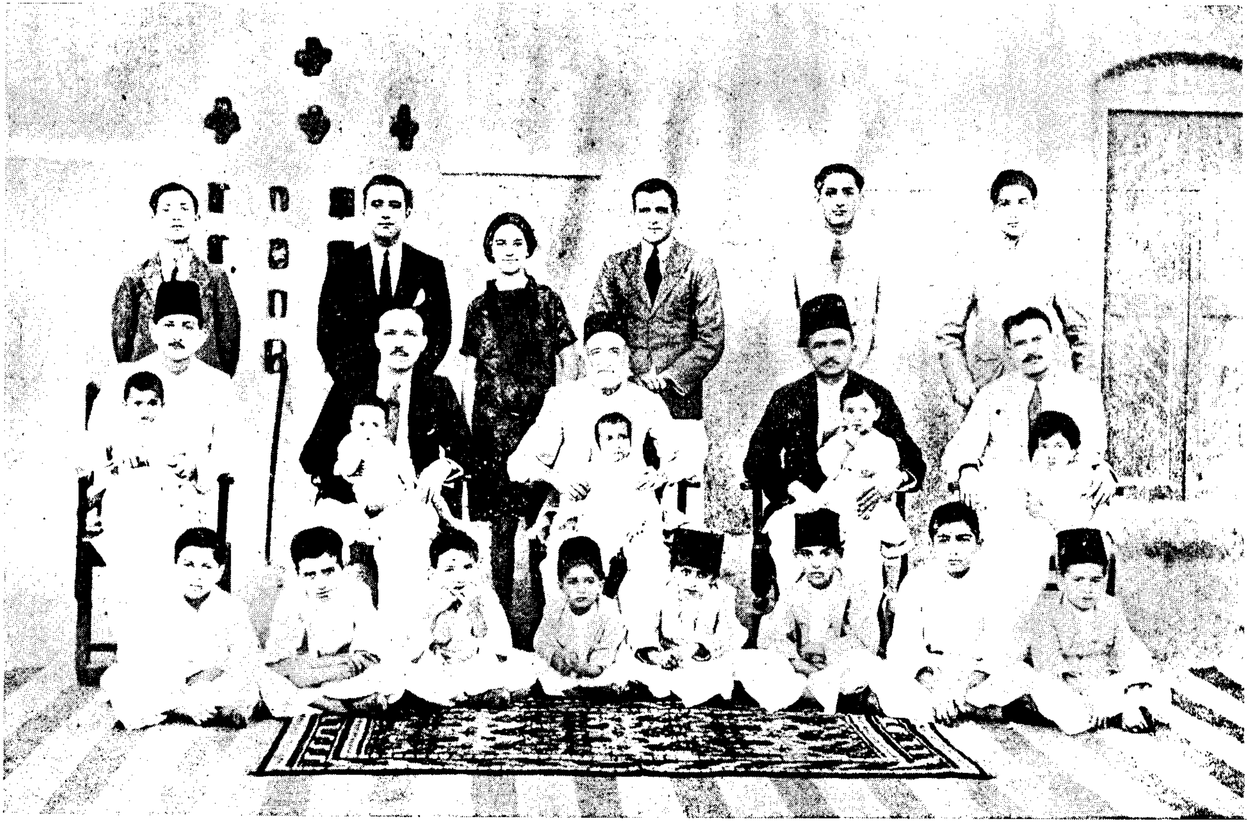

مرزا صاحب (مرحوم) پنهنجن پٽن ۽ پوٽن، نائين ۽ ڏوهٽن سان گڏ (عالم پيريءَ ۾)

بيٺلن مان (ساڄي کان): ١- مرزا اسد بيگ ٢- مرحوم مرزا همايون بيگ ٣- مرزا فرهاد بيگ ولد مرزا سڌ ني بيگ مرحوم ٤- شيرين بنت مرزا نادر بيگ مرحوم ٥- مرحوم مرزا فيروز بيگ ولد مرزا سڌ ني بيگ مرحوم ٦- مرزا شمشاد بيگ ولد مرزا سڌني بيگ مرحوم.

ڪرسيءَ تي ويٺل (ساڄي کان): ١- مرزا نادر بيگ مرحوم (پنهنجي پُٽ ضامن بيگ سان) ٢- مرزا حيدر قُلي بيگ (مرزا صاحب مرحوم جو پاڙيسيءَ داماد، پنهنجي نياڻيءَ بلقيس سان) ٣- مرحوم مرزا قليچ بيگ (پنهنجي پُٽ، مرحوم مرزا اصغر بيگ سان) ٤- مرزا سڌ ني بيگ مرحوم (مرزا صاحب مرحوم جو پاڙيسيءَ داماد، مرزا نادر بيگ جي ننڍي پُٽ زائر بيگ سان) ٥- مرحوم مرزا اختر بيگ (پنهنجي نياڻي خيرالنسا سان).

فرش تي ويٺل (ساڄي کان): ١- مرزا ادهم بيگ عُرف حاجي بابا ٢- الحج مولانا مرزا افضل بيگ ٣- مرزا اڪمل بيگ ٤- مرزا آجمل بيگ ٥- مرزا ارشد بيگ عُرف جاني بابا ٦- مرزا زاهد بيگ ولد مرزا نادر بيگ مرحوم ٧- مرزا جمشيد بيگ ولد مرزا سڌ ني بيگ مرحوم ٨- مرزا ذاڪر بيگ ولد مرزا نادر بيگ مرحوم.

بس هت شڪار موت ري ٿيو ڇا ڪري "قليچ"
جي موت مئو ته پوءِ حيات آهي جاودان.

مرزا صاحب مرحوم جي آخري آرامگاه

بسم الله الرحمٰن الرحيم
1.4.23

ديباچو

گهڻن دوستن گهڻي ڏينهن کان مونکي چيو آهي ته پنهنجي حياتيءَ
جو احوال ڄاڻي لکه. انهنکي آءٌ جواب ڏيندو آهيان ته جيڪي ماڻهوءَ جو احوال
لکڻ اچايو آهي جو جنهن ماڻهو ته هُن جا ڪيترا ڪين ٿيا ۽ هن جا خيال ۽ قول
۽ فعل ساڳيا رهڻ نه آهن. انهيءَ صورت ۾ اهڙي سوانح عمري ڄاڻ لوري چئبي. انهيءَ
هوندي به منهنجي دوست مسٽر پيرومل مهرچند مهرباني ڪري منهنجي حياتيءَ
جو احوال لکيو ۽ انهيءَ ڇاپائڻ جو بندوبست به ڪيائين. پر ورهي به مون
منع ڪيس ۽ صلاح ڏنيس ته اهو ڪم ڇڏي ۽ منهنجي مرڻ کان پوءِ جي مناسب
سمجهي ته ڇاپائي پڌرو ڪري. پر انهيءَ کان پوءِ ورهين منهنجي جهوني ۽ معزز
دوست ديوان ڏيارام گدومل مونکي لکيو ته بنهي گهڻ ڪتاب لکڻ کان پوءِ
پنهنجي حياتيءَ جو احوال پنهنجي هٿ سان ضرور لکه. انهيءَ سبب جي معلوم ٿيا
ته گهڻن نامور ماڻهن ائين ڪيو آهي ۽ انهيءَ ۾ ڪو عيب ڪونهي, بلڪ
انهيءَ مان ڪي فائدا آهن. ڪٿرو ته پنهنجو احوال لکيل سچو ۽ صحيح شمار ۾ ايندو.
ٻيو ته انهيءَ ۾ جدا جدا ڳالهيون ٿي ماڻهو ڪي پنهنجي خيالن ۽ راين ظاهر
ڪري جو وجهه ملندو. ٽيون ته اهڙي لکيل احوال جي سندس اولاد ۽ اولاد جي
اولاد کي پوري خبر پوندي ۽ هو سندس مثال تي هلندا ۽ سندس اصولن جي
تعميل ڪري سگهندا. انهيءَ ڪري مون انهيءَ لکڻ ۾ هٿ وڌو.
حقيقت ڪري آءٌ سنڌي هوندي کان ڪتري ڊائري يا روز نامو لکندو آيان

جنهن ۾ مکيہ مکيہ ڳالهيون داخل ڪندو اچان. پر اها ڊائري خانگي سمجهڻ گهرجي ۽ گهر جي ڀاتين يا اولاد جي لاءِ آهي، نہ ٻاهرين لاءِ. انهيءَ ساڳئي مطلب لاءِ هڪڙو ٻيو ڪتاب بہ لکيو اٿم جنهن جو نالو "يادگيريون" آهي، ۽ جنهن ۾ اڳوڻيون ياد ڪيل ڳالهيون لکيون ويون آهن، جي هاڻي بدلجي ويون آهن ۽ ننڍن جوانن کي معلوم نہ هونديون؛ پر هاڻي جڏهن آءٌ پنهنجو احوال پاڻ لکان ٿو تڏهن لاچار مون کي انهيءَ پنهنجي ڊائريءَ مان احوال ڪڍڻو پيو آهي، ۽ نہ فقط پنهنجي جند جو پر پنهنجي ڀيءُ ماءُ ۽ ڀائرن ڀيڻن ۽ ٻئي ڪٽنب جو بہ احوال ڏيڻو پيو. اگرچ انهيءَ ۾ ڪي اهڙيون بہ ڳالهيون هيون جن جي لکڻ کان جيڪر گهٽڻ کي عار يا اعتراض اچي، پر تڏهن بہ سچي احوال لکڻ لاءِ ۽ پنهنجن سچن خيالن ظاهر ڪرڻ لاءِ ائين ڪرڻ ضرور آهي، پوءِ ڀلي تہ انهيءَ جي نسبت ۾ ٻين جي راءِ مخالف هجي يا آهي کلن. ساڳئي وقت ۾ ڪي اهڙيون بہ ڳالهيون لکڻيون پيون آهن، جي پنهنجي تعريف ۾ داخل آهن ۽ اها ٻتاڪ شمار ۾ ايندي؛ پر ائين ڪرڻ لاچار ٿيو آهي ۽ ساڳئي مطلب لاءِ هيٺ پنهنجي نسبت ۾ ٻين جي چڱي راءِ بہ ڏني وئي آهي، سا بہ انهيءَ ۾ داخل آهي.

ڪوڙي ڪي ٿي نيت گهرجي سفارش جي چئي،
پنهنجي سدا تعريف منوءِ ڪي مون ڏني:
موتي ٿو سڃاڻي پنهنجي تجلي منجهان پاڻ-
شڪر بہ ڪڏهن چئي ٿي تہ آءٌ آهيان مٺي!

ماڻهو، هميشه خدا کان پڇاڙيءَ جو خير گهرندا آهن ۽ چوندا آهن تہ "الاهي عاقبت محمود گردان!" انسان ساري عمر کڻو بہ خوش ۽ آسودو گذاري، تہ بہ جيسين سندس حياتيءَ جي پڇاڙي موچاري نہ هوندي تيسين انهيءَ کي خوش نصيب چئي نہ سگهبو. ڪهڙي خبر تہ مرڻ کان اڳي هن جي حالت ڦري بي ٿي پوي؟ ديندار ڦري بيدين ٿي سگهي ٿو، دانا ڦري نادان ٿي سگهي ٿو، مظلوم ڦري

ظالم تي سگهي ٿو، ۽ نيڪ بخت ڦري بدبخت ٿي سگهي ٿو. يوناني حڪيم سولن ۽ ڪريسيس بادشاهہ جو قديم مشهور قصو انهيءَ ڳالهہ جي سچائيءَ جي ثابتي آهي؛ تنهنڪري جيئري ماڻهوءَ جو احوال سندس مرڻ کان اڳي لکيل اڻپورو سمجهڻ گهرجي، پوءِ پلي تہ اهو پير فرتوت هجي ۽ باقي حياتي ٿوري هجيس. اهڙو لکيل احوال ماڻهوءَ جي ماضيءَ ۽ حال جو سمجهڻ گهرجي؛ سندس مستقبل جو حال، ٻين لاءِ ڇڏيل آهي.

انهيءَ طرح مون هي پنهنجي سوانح عمري لکي آهي ۽ اميد آهي تہ جنهن مطلب لاءِ لکي ويئي آهي سو پورو ٿيندو. منهنجي عمر، هينئر ستر ورهيہ آهي. باقي حياتيءَ جي پڇاڙيءَ جو احوال ڪو گهڻو نہ هوندو ۽ اهو آسانيءَ سان پنهنجي اولاد مان ڪو يا دوستن مان ڪو لکي سگهندو. هن احوال لکندي ضروري هئڻ تي پنهنجا ڪي شعر بہ ڏنا ويا آهن تہ نثر جي ڦڪاڻ يا آلوٺائيءَ سان گڏ نظم جي چهراڻ ۽ شعر جي چاشني چکڻ ۾ اچي ۽ خلاصي باب ۾ پنهنجي شعر جا ڪي انتخاب بہ ڏيندس، جن بابت منهنجي احوال ۾ اشارا ڏنل آهن. انهن مان پڙهندڙن کي منهنجن عادتن ۽ راين ۽ خيالن جي ثابتي ۽ شاهدي بہ ملي سگهندي ۽ منهنجي شعر جي نموني جي بہ خبر پوندي ۽ هڪڙي ٻئي باب ۾ شاعراني مضمون پڙهڻ ۽ انهيءَ مان لذت وٺڻ جو چڱو وجهہ ملندو، جو منهنجا شعر جا ڪتاب گهٽا آهن.

جيڪا آءٌ لکان، ڪريان ڪا گفتار،
مَثَل آڻيان آءٌ شعر پنهنجي مان ٿو لاچار،
تا خلق نمونو شعر منهنجي جو ڏسي؛
جيو ٿـن آهي "يَڪ مُشت، نمونہ خروار."

انهيءَ کان پوءِ ٻئي باب ۾ وري منهنجيءَ نسبت ۾ يا منهنجن ڪمن ۽ تصنيفن جي نسبت ۾ ۽ منهنجيءَ نوڪريءَ جي نسبت ۾ يا خلق جي خدمت چاڪريءَ جي نسبت ۾ جيڪي سرڪاري عهديدارن

۽ ٻين صاحبن ڇپيو آهي تنهن جا ڪي خط ۽ انتخاب ڏيندس، جن مان گهڻا انگريزي آهن، جن جا جنسي نقل* به ڏيندس ۽ انهن جي ڀنيان مختصر سنڌي مطالب به ڏيندس. اهي ڄڻ ته سليل سرٽيفڪيٽ آهن، جي هينئر مون کي گهڻي ڪم جا ناهن پر شايد منهنجي اولاد کي ڪم اچي سگهن ۽ جن جي شايد ٻوءِ گم ٿيڻ جو امڪان آهي. منهنجي نسبت ۾ سنڌ جي شاعرن، جدا جدا هنڌن تان جيڪي عربي ۽ فارسي ۽ اردو ۽ سنڌيءَ ۾ شعر، وقت بوقت پٺي ڇپيا آهن، سي جدا هڪڙي فائيل ۾ گڏ رکيا ويا آهن، جي ٻين خطن ۽ انتخابن وانگي هتي ڏيئي نٿا سگهجن، اگرچ انهن جي شعر جي نزاڪت پڙهڻ جي لائق آهي. ضميمي ۾ پنهنجو شجرو ۽ پنهنجن ڪتابن جا نالا ڏيندس، اگرچ انهن جو ضرور ڪونهي —

هوئي جوهر ذاتيءَ جو جنهين کي ڀهرو-
ڏيکاري نشان اهڙو ان جو چهرو.
ڇو شجرو ڏکهو بنائي پنهنجو ماڻهو!-
ڇو پنهنجي وڏن جي ڏئي هڏن تي پهرو؟

حيدرآباد سنڌ — قليچ بيگ

آگسٽ ١٩٢٣ع

---

* ڏسو ناشر جو نوٽ صفحي ١٨٤ تي

باب پهريون

منهنجو اصل نسل ۽ وڏن جو احوال

وڏا مائٽ ٻه ڏيندا آهن - هڪڙو ڏاڏو ۽ ٻيو نانو، يعني هڪڙو پيءُ جو پيءُ، ۽ ٻيو ماءُ جو پيءُ. منهنجي پيءُ جو نالو ميرزا "فريدون بيگ" هو، مگر منهنجي ڏاڏي جي مون کي خبر ڪانهي ۽ نه منهنجي پيءُ کي آنهيءَ جي نالي جي خبر هئي. منهنجي ناني جو نالو ميرزا "خسرو بيگ" هو. منهنجي والد جو احوال، سنڌس زباني، مون فارسيءَ ۾ لکيو آهي ۽ منهنجي ناني جو احوال به فارسيءَ ۾ لکيل هو، جو مون انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي. اهو احوال مختصر طرح، منهنجي "سنڌ جي تاريخ" انگريزي ۾ ڏنل آهي. ۽ سرڪاري 'سنڌ گزيٽيئر' ۾ به آهي (ڏسو باب ١٢ انتخاب نمبر ١)؛ ۽ سنڌ بابت انگريزن جي لکيل ڪتاب ۾ به آهي. هنن مان معلوم ٿيندو ته منهنجو نانو ۽ منهنجو پيءُ، ٻئي اصل جارجيا يا گرجستان جي گاديءَ جي هنڌ، تفلس، شهر جا ويٺل هئا، ۽ آتي ڄاوا هئا؛ تنهنڪري "گرجي" يا "جارجين" سڏبا هئا، ۽ اسين سندن اولاد، اڃا تائين "گرجي مرزا" سڏبا آهيون. ٻيا سنڌ يا هند جا مرزا، اڪثر مغل يا پيءُ ذات جا آهن. تن ڏينهين گرجستان، روس يا رشيا جي بادشاهه جي هٿ ۾ هو ۽ ايران جي بادشاهه جي، اڪثر هن سان جنگ رهندي هئي ۽ گرجستان تي ڪاهون ٿينديون هيون. اهڙيءَ هڪڙيءَ جنگ ۾، سن ١٧٩٥ع ڌاري، منهنجي ناني ۽ بابي جا والد مارجي ويا ۽ هو پاڻ ٻين ڪيترن وڏن ننڍن گرجين-مڙسن ۽ زالن وانگي قيد ٿي ويا، ۽ ايرانين پنهنجي ملڪ ايران ۾ آڻي ڪيا، جتي ڪجھ مدت، هنن پرورش ۽ تعليم پاتي. هو ستن اٺن ورهين جي عمر ۾ گرفتار ٿيا - نانو طهران ۾ رهيو.

۽ بابو پهرين تبريز ۾ هو ۽ پوءِ اصفهان ۾ آيو. جن ڏينهين، سنڌ جي گاديءَ تي مير ڪرم علي خان ٽالپر هو، تن ڏينهين، هو بئي سنڌ ۾ آيا. پهرين نانو آيو، جو مير صاحب جي وڪيل هئان، ايران جي شاهه ۽ وزير جي معرفت تحفو ٿي، مير صاحب وٽ آيو، جنهن هن کي پنهنجو پٽيلو يا گود جو پٽ ڪيو، جو کيس پيو اولاد ڪونه هو. نانو سن ١٨٠٥ع ۾ حيدرآباد ۾ آيو؛ تڏهن سندس عمر ١٥ ورهيه هئي ۽ بابو انهيءَ کان پوءِ پرو، بئي وڪيل سان آيو، جڏهن سندس عمر ڏهه ورهيه مس هئي. مير صاحب، هنن کي پالي وڏو ڪيو، ۽ گهڻو مانُ ڏيندو هون. ناني وڏو درجو پاتو ۽ سندس مفصل احوال، "سنڌ جي تاريخ" ۽ سندس سوانحعمريءَ مان معلوم ٿيندو. آخر ناني انگريزن جي صاحبيءَ ۾، سن ١٨٦٠ع ۾، ٧٠ ورهين جي عمر ۾ وفات ڪئي؛ ۽ بابي سن ١٨٧١ع ۾، ٧٥ ورهين جي عمر ۾. ناني جي وفات مهل، آءٌ اٽڪل اٺن نون ورهين جو هوس، ۽ سندس مون کي چڱي يادگيري آهي.

انهيءَ وقت ڌاري، سنڌ ۾ ٻه ٽي ٻيا به گرجي آيا، جي مير صاحبن وٽ رهيا، جيئن ته مرزا محمد باقر بيگ، جو پوءِ مانجهوءَ ۾ اچي رهيو؛ ۽ مرزا قربانعلي بيگ، جو پوءِ ٽنڊي ٺوڙهي ۾ اچي رهيو؛ ۽ مرزا يوسف، جو حيدرآباد ۾ مير صاحبن جي قُبن وٽ اچي رهيو.

نانو سنڌ ۾ اڳي آيو هو ۽ بابو پوءِ آيو ۽ ڪانئس ننڍو هو پر رهندو وٽس هو يعني بئي گڏ رهندا هئا. هڪڙي وطن جا هئا، ۽ هڪڙي ڏٽيءَ وٽ وري به اچي گڏ ٿيا، تنهنڪري سندن هڪبئي سان گهڻي محبت هوندي هئي. پڇاڙيءَ تائين، پاڻ ۾ گڏ رهندا آيا، ۽ هڪبئي جي صحبت ۾ رهيا ۽ پڙهڻ لکڻ جو ڪم ڪندا رهيا. ناني پنهنجي نياڻي، بابي کي پرڻائي، جنهن مان اسين پيدا ٿياسين. ميرن جي صاحبيءَ ۾، هو بئي حيدرآباد جي ڪوٽ جي اندر

رهندا هئا، جتي مير صاحب ۽ سندن ديرا هئا، صاحبيءَ ڦٽڻ وقت، يعني ۱۸۴۳ع ۾، اسان جن مائٽن کي وري تڪليف شروع ٿي — ميرن سان گڏ، پهرين ناني مرحوم کي به قيد ڪري ڪلڪتي ٿي نيائون؛ پر پوءِ، ميرن جي ديرن جي سنڀال لاءِ، هُن کي هتي ڇڏي ڏيڻ ضروري ٿين. جڏهن حيدرآباد جو ڪوٽ، انگريز سرڪار هٿ ڪيو، تڏهن اسان جا مائٽ، يعني بابو، نانو ۽ سندن ڪٽنب، سائينداد جي ٽنڊي ۾ وڃي ويٺا. آنهيءَ ڀاڄ ۾، اسان جي توڙي ٻين ڪوٽ ۾ رهڻ وارن جي گهڻي دولت زيان ٿي؛ ڪجهه سامان اندران ڪڍي ٻاهر اڇلائڻ ۾، ڪجهه ٻين وٽ امانت رکڻ ۾؛ ۽ ڪجهه زمين اندر پورڻ ۾.

سائينداد جي ٽنڊي ۾، ڪچن گهرن ۾ وڃي رهيا، جن کي هڪڙي ڏينهن اوچتو اچي باهه لڳي، جا ٽي ڏينهن برابر پئي ٻري؛ ڏاڍيءَ مشڪلات سان ماڻهن جان بچائي! ڪيترو قيمتي مال، ڪپڙا، جواهر ۽ موتي سڙي ڇٽ ٿي ويا. سڙيل موتي، ڇڇن جا ڇيچ نڪتا، جن سان پوءِ اسين ٻار راند پيا ڪندا هئاسين. باهه کان پوءِ مير ڪرمعلي خان جا ديرا، ۽ ساڻن گڏ بابو ۽ نانو به لڏي اچي ميرمحمود جي ٽنڊي ۾، ڦليليءَ جي ڪناري تي، يعني آغا جي ٽنڊي ۽ يوسف جي ٽنڊي جي وچ تي اچي ويٺا؛ ۽ پوءِ اتان ٽوڙهي جي ٽنڊي ۾ نواب محمد خان ٽوڙهي جي جاگير ۾، اچي ويٺا– جتي اڃا تائين اسين رهندا اچون. آتي اڃا تائين هڪڙو ڦٽل ڪوٽ آهي، جنهن ۾ مير ڪرمعلي خان جا ٿي ديرا رهندا هئا. نانو، بابو ۽ پيا سندن ماڻهو، ڪوٽ جي اولهه طرف، آنهيءَ ساڳيءَ زمين تي رهندا هئا، جتي اڃا تائين رهندا اچن. منهنجو وڏو ڀاءُ مرزا غلام رضا بيگ، حيدرآباد جي ڪوٽ ۾، ميرن جي صاحبيءَ ۾، سن ۱۸۴۲ع ۾ ڄائو هو؛ ۽ آنهيءَ کان ننڍو ڀاءُ مرزا صادقعلي بيگ، سن ۱۸۴۵ع ۾، سائينداد جي ٽنڊي ۾ ڄائو هو. ۽ اسين ٻيا سڀ ٻار، ٽوڙهي جي ٽنڊي ۾ پيدا ٿياسين.

جيسين نانو مرحوم حيات هو، تيسين بابو مرحوم گهڻو وقت سندس صحبت ۾ رهندو هو. سون کي ياد آهي ته نانو، ورهين جا ورهيه، بسترنشين هو، ۽ بيمار پيو هوندو هو. ناني جي وفات کان پوءِ، بابو آپاڻکو گذاريندو هو، پر پيا سندس واقف ۽ دوست، جيئن آغا زين العابدين شاهه ۽ پيا حيات هئا ۽ پار ٻچا ٻه هئس، تن سان وندر رهندي هيس. باغ رکڻ جو شوق گهڻو هوندو هوس. لکڻ پڙهڻ جو ڪم گهڻو ڪندو هو. پين ٻه گهڻن هنرن جي مشغولي هوندي هيس. سندس اخلاق ۽ اوصاف جي خبر ٿوري گهڻي منهنجي تاريخي قصيدي مان پوندي، جو سندس وفات مهل لکيو هوم ۽ جو منهنجي ڪتاب "سوداي خام" ۾ ڏنل آهي. جيتوڻيڪ ڪا نوڪري ڪانه هيس، ۽ نه وري ٻي ڪا گهڻي پيدائش هيس، ته به اهڙيءَ تجويز سان گهر جو ڪارخانو هلندو هو، جو آبروءَ سان وقت پيو گذرندو هو. آنهن ڏينهن ۾ سڪار هو، ۽ سڀ شيءِ سهانگي هئي. اڳوڻا رهيل زيور ۽ جواهر به نيڪال پيا ڪندا هئا، پر قرض کڻڻ کان بابو، گوشو ڪندو هو. جيڪڏهن انگريز سرڪار جي نوڪري ڪرڻ گهري ها ته بلڪل آبروءَ جهڙي جاءِ ملي‌س ها، جو سرڪار کيس منٿون ڪندي هئي. پر، ناني ۽ بابي نوڪريءَ ڪرڻ جو ارادو اصل ڇڏي ڏنو هو. اسان جي والده، سن ١٨٧٦ع ۾ وفات ڪئي. آنهيءَ وقت، اسين پاڻ ۾ ست ڀائر ۽ ٻه ڀيڻون هئاسين، ۽ سڀ پاڻ ۾ گڏ رهندا هئاسون. ادي، مرزا غلام رضابيگ جي شادي، بابي پنهنجي حياتيءَ ۾، پنهنجي پاڙيسريءَ، ميان ابراهيم جي گهران ڪرائي هئي. انهيءَ مائيءَ جي مرڻ کان پوءِ، سندس ٻـي شادي، مرحوم مرزا قربان علي بيگ جي گهران، اما جي ڏينهن ۾ ٿي. اما جي حياتيءَ ۾، منهنجي ننڍي ڀاءُ، مرزا علي قلي بيگ جي شادي مرزا رستم، قبي واري، جي گهران ٿي. اسان ٻين سڀني جون شاديون پوءِ ٿيون. پهرين منهنجا

ڀيڻي وڏا ڀاءُ، ٽوڙهي جي ٽنڊي ۾، آخوند محمد شفيع وٽ پڙهندا هئا، ۽ آءٌ به اُتي پڙهندو هوس. پوءِ صاحبلوڪن جي صلاح سان، ناني جي حياتيءَ ۾، منهنجا ڀيڻي وڏا ڀائر، انگريزي سڪول ۾ پڙهڻ لاءِ ويهاريا ويا. مسٽر وشنو گهنشام سرهڻو، تڏهن هيڊ ماسٽر هو. ڪن ورهين کان پوءِ هو مئٽريڪيوليشن امتحان پاس ڪري، بمبئيءَ جي ايلفنسٽن ڪاليج ۾ پڙهڻ ويا، ۽ اسين ننڍا وري پهرين حيدرآباد جي سنڌي اسڪول ۾ پڙهڻ لڳاسين ۽ پوءِ انگريزي سڪول ۾ پڙهڻ لاءِ وياسين. انهيءَ مان معلوم ٿيندو ته بابي ڪي، اسان جي تعليم جي ڪيتري گهڻي ڪوشش هوندي هئي؟ هو ڪم وسعتيءَ ڪري به اهو سڀ بندوبست پورو رکندو آيو. انهيءَ وقت مسلماني خاندان اڪثر، نه فقط انگريزي تعليم کان، پر سنڌي تعليم کان به، عار ڪندا هئا. ماڻهن کي حيراني هوندي هئي ته گهڻيءَ پيدائش کان سواءِ، اهو سڀ بندوبست اسين ڪيئن ڪري ٿي سگهياسين؟ انهيءَ وقت جا اشارا، منهنجي لکيل ناول "زينت" مان به معلوم ٿي سگهندا.

بابي جي وفات کان ٿورو اڳ، ۽ سندس بيماريءَ جي وقت ۾، ادو مرزا غلام رضا بيگ ڪاليج ڇڏي آيو، ۽ فقط ادو مرزا صادق علي بيگ اُتي رهيو، پر اجا نوڪري ڪنهن کي به نه هئي. رڳو ادو مرزا صادق علي بيگ ڪاليج ۾ پرشن فيلو هو. اما جي وفات مهل وري منهنجا ڀيڻي وڏا ڀائر گهر هئا ۽ آءٌ بمبئيءَ جي ڪاليج ۾ هوس. اما جي وفات کان ٿئي ڏينهن هتي اچي پهتس، ۽ اچي پٽڙ ۾، ۽ ٽيجهي جي مانيءَ ۾ شامل ٿيس. اما پهرين فقط قرآن پڙهي ڄاڻندي هئي، پر پڇاڙيءَ جي ڏينهن ۾ فارسي ۽ سنڌي پڙهڻ جو شوق ٿيس ۽ لکڻ به سکي. شاهه جو رسالو گهڻو پڙهندي هئي ۽ اسان ڏي خط پٽ به چڱا لکندي هئي. اما ڏاڍي زبردست، دهشت واري، آزمودگار ۽ سمجهه واري زال هئي. منجهس جرئت ۽

همت، ناني مرحوم واري هوندي هئي. خانگي ڪمن توڙي رسمن راهن جي بجاآوري لاءِ، عزيز خويش ۽ ٻيا اوڙي پاڙي وارا، هميشه سندس صلاح مصلحت پڇندا هئا ۽ ساڻس مشورا ڪندا هئا. جيتري محبت هن کي پنهنجي اولاد سان هئي، اوتري ڪنهن ٻيءَ ماءُ جي ٿوري هوندي بابي جو به ساڳيو اهڙو حال هو. هنن کي شاديءَ کان پوءِ اولاد ڪو نه ٿي بچيو. جڏهن ادو غلام رضا بيگ ڄائو، تڏهن آنهيءَ جي لاءِ ڏاڍا سهج ۽ سڳڻ ساٽ ڪيائون، بلڪ سنڌ جي ماڻهن جي چوڻ تي، ننڍي هوندي هن کي نڪ ۾ نٿ به وڌائون، ته من ڏيءَ شمار ۾ اچي ۽ نظر نه لڳيس ۽ بچي پوي! تنهنڪري گهڻن ورهين تائين ننڍي هوندي هن کي ”نٿُو“ سڏيندا هئا، يعني نٿ وارو. جڏهن گهٽا ٻار ٿين، تڏهن سيني سان هڪجهڙي محبت هين. ستن پٽن ۽ ٻن ڌيئرن هوندي به پوءِ جڏهن هڪڙو پٽ ڄائو ۽ ستت ئي مري ويو، تڏهن هنن کي ڏاڍو ارمان ۽ ڏک ٿيو ۽ چيائون پئي ته اهو به جيئرو رهي ها ته چڱو هو! اما جي محبت جو هڪڙو مثال مون کي ياد آهي: اسين اسڪول ۾ پڙهڻ ويندا هئاسين ته پهرين جمعي نالي ۽ پوءِ خميسي نالي به ٻيا نوڪر اسان سان گڏجي هلندا هئا. هو سارو ڏينهن آتي سڪول ۾ ويٺا هوندا هئا، ۽ شام جو موٽي اسان سان گڏجي ايندا هئا. هڪڙي ڏينهن، ڪنهن سبب ڪري شام جو دير ٿي ويئي ۽ اسين وقت تي گهر نه آياسين، ۽ سج به لهي ويو. رستي ۾ بازيگرن جي بازي ڏسندي، ڪنهن ڳنڍيءَ چور منهنجي کيسي مان چار ٽڪا ڪڍي ورتا. اوڏيءَ مهل ڪنهن پوليس واري انهيءَ کي ڏسي ورتو، ۽ وڃي پڪڙيائينس ۽ اسان کي چاوڙيءَ تي وٺيو پيو. انهيءَ تپاس ڪري دير ٿي ويئي هئي. اها خبر شايد اڳوات پڇا ڪندي گهر پهچي وئي. اما ويچاري، دير جي ڪري ۽ پوليس جو ٻُڌي، اهڙي بي آرام ٿي، جو جڏهن منهنجي اچڻ جو ٻڌائين،

ڏهن پاڻ گهر کان ٻاهر بيهوشن وانگي، ٻاهرئين در وٽ اچي مون کي گڏي، ۽ چميون ڏيئي، ٻاڪر وجهي، اندر وٺي ويئي ان وقت نوڪرن جو سماءُ به ڪونه رهيس. اهڙا گهڻائي مثال پنهنجي ماءُ ۽ پيءُ جي محبت جا جيڪر ڏيئي سگهان.

اما جي وفات مهل، فقط منهنجو وڏو ڀاءُ نوڪريءَ ۾ هو، ۽ حيدرآباد جي هاءِ اسڪول ۾ پرشن ٽيچر هو ۽ آسي رپيا پگهار ٿي مليس، تنهنڪري اسان سڀني جو گذر آنهيءَ تي هو ۽ آنهيءَ وقت جي نظر تي، اسان سڪيو پئي گذاريو. اما کي اسان جن ڀن ڀيڻن جي شاديءَ جي گهڻي ڳڻتي هوندي هئي. سندس گهڻي خواهش هئي ته جيئن پاڻ پنهنجي حياتيءَ ۾، پنهنجن ڀن ڀڻن جي شادي ڪئي هئائين، تيئن ٻنهي ڌين جي به ڪري، پر قسمت ۾ ائين لکيل نه هو. اهي ٻئي شاديون ڪانئس پوءِ ٿيون. ٻي ڪابه ڳڻتي ڪانه هيس. هرطرح خدا ۾ اميد هيس ته سندس پٽن مان ڪي ساماڻا آهن، جي پاڻهي پوين جي سنڀال ڪندا. ساڳيءَ طرح، بابو مرحوم به وفات مهل بلڪل خوش هو ۽ خدا ۾ اميد هيس ته وڏا پٽ صالح ۽ قابل ٿيا آهن، پاڻهي ننڍن جي ۽ گهر جي سنڀال ڪندا. بابي جي وفات مهل آءٌ حاضر هوس ۽ منهنجا ٻه وڏا ڀائر بمبئيءَ هئا. مون کي ياد آهي ته اما سندس مرڻ کان لحظو اڳ، گهڻي ڏک مان پڇيس ته ”اوهين پاڻ ته وڃو ٿا، مون کي ۽ ٻارن کي ڪنهن جي حوالي ڪري ٿا وڃو؟ ٻاڙي اوڙي ۽ عزيزن خويشن جو حال ته سڄو سڄهيوَ ٿوا!“ تنهن تي چيائين ته ”اوهان سڀني کي خدا جي حوالي ٿو ڪريان. آنهيءَ جي مون کي وڏي خاطري ۽ تسلي آهي.“ پڇاڙي تائين هوش ۾ هو. دمنڪرڻ وقت، منهنجن ڀائرن کي ڏاڍو ياد ڪيائين، ۽ اشاري سان سندن تصوير جا سامهون پٽ تي ٽنگيل هئي، سا گهرايائين. تصوير هٿ ۾ جهلي، ڏسي، ڪلي، هڪدم ليٽي پيو

۽ دم ڏنائين، ۽ اها ڪل ٻه سندس چپن تائين رهجي ويئي، جا غسل ڏيڻ مهل ٻه پئي ڏٺي. بابي جي محبت پنهنجي اولاد سان انهيءَ حد تي هئي، جو جڏهن منهنجا ٻه ڀائر بمبئيءَ ايندا ويندا هئا، تڏهن پاڻ اڪثر هنن سان گڏ ويندو هو. ڪوٽڙيءَ ۾، ڪراچيءَ واري ريل گاڏي تڏهن تازي جاري ٿي هئي. پاڻ ڪڏهن ڪوٽڙيءَ تائين ۽ ڪڏهن ڪراچيءَ تائين ويندو هو، ۽ هنن جي اچڻ مهل ٻه سندن وٺڻ لاءِ اتي ويندو هو ۽ هميشه هنن جي خطن جو انتظار ڪندو هو ۽ خوشيءَ سان هنن ڏي فارسيءَ ۾ خط لکندو هو. مون کي ياد آهي ته هڪڙي ڀيري، ادي مرزا صادق علي بيگ جو خط، عربي ٻوليءَ ۾ لکيل، وٽس آيو، جو منهنجن ڀائرن ڪاليج ۾، عربي ٻولي ٿي پڙهي. آرڙهن جي پنهنجي پهرن جو وقت هو. اهو خط پڙهي، اهڙو خوش ٿيو جو اکين ۾ پاڻي اچي ويس. هڪدم سنيري، آخوند محمد شفيع وٽ ويو، جو ڳوٺ ۾ اسان جو مڪتب* پڙهائيندو هو. آءٌ ٻه ساڻس هوس. آخوند عربي ڄاڻندڙ هو، تنهن کي خط ڏيکاريائين، جنهن پڙهي گهڻي تعريف ڪئي. پوءِ ٿوري وقت کان پوءِ موٽي گهر آيو، ۽ عربيءَ ۾ انهيءَ خط جو جواب لکي موڪليائين.

ادي مرزا غلام رضا بيگ جي پهرينءَ شاديءَ کان ٿورو اڳ، بابو بمبئيءَ ويو هو، تڏهن آڳبوٽ ڪين هئا، جهاز ۾ ويو هو. نانو مرحوم تڏهن حيات هو. انهيءَ ٻه بمبئيءَ مان گهڻو سامان، ڪپڙو وغيره گهرايو هو، جو سندس پٽ مرزا غلام مرتضيٰ جي شادي ٿيڻي هئي. هڪڙو نوڪر ساڻ هوس. ٻه-چار مهينا آتي رهئا پيس. سندس غير حاضريءَ ۾، نانو مرحوم، پنهنجو پٽ، مامو مرزا محمد رحيم بيگ، اسان جي گهر سمهڻ لاءِ موڪليندو هو. بابي جي غير حاضري ۾، ادو جعفر قلي ڄائو هو (سن ۱۸۵۸ع ۾)، جنهن جي مبارڪبادي ڏانهنس لکي ويئي هئي.

ناني مرحوم جي اسا سان توڙي سندس اولاد سان يعني اسان سان نهايت گهڻي محبت هئي؛ ڪنهين به طرح، پنهنجي اولاد کان گهٽ نه هئي. شيءِ شڪل يا نوان تحفا جڏهن وٽس ايندا هئا، تڏهن اسان کي ۽ پنهنجن پٽن ۽ انهن جي اولاد کي سڏائي، روبرو ويهاري، آهي وراهي ڏياريندو هو. جي باغن مان ڪو ميوو ايندو هو، ته اهو به اسان جي گهر موڪلي ڏيندو هو. اسان جي نانيءَ، ناني مرحوم جي بيماريءَ ۾ سندس خدمت چاڪري ڪندي هئي. توشاخانو سندس حوالي هو. نانو، قابل حڪيم هو، ۽ مفت دوائون ڏيندو هو. دوائون ولايتن کان گهرائي، پاڻ وٽ موجود رکندو هو ۽ جوڙائيندو هو. انهيءَ ڪم ۾ ناني گهڻي مدد ڏيندي هئس ۽ سندس ڏنلن نسخن تي قسمين قسمين جون معجونون، حلوا، موم روغن ۽ عرق جوڙيندي هئي، جنهنڪري هوءَ پاڻ به طبيبڻ ٿي پئي. نماز ۽ قرآن جي گهڻي مشغولي هوندي هيس. گوٺ جون زالون، دوا درمل لاءِ نانيءَ وٽ اينديون هيون. فرصت جي وقت، سٽيءَ جو ڪم به ڪندي هئي. ناني جي وفات کان پوءِ، ناني اچي اسان جي گهر رهي، تڏهن به ڪاڌو پيتو، ڪپڙو گندي، پنهنجي خرچ تي ڪندي هئي ته متان ساڻهو چون ته نانيءَ جي در تي پئي آهي، ۽ انهيءَ جو ٿي کائي.

مٿي چيو ويو آهي ته بابي ۽ اسا وٽ گهڻي دولت نه هئي. بابي جي وفات کان پوءِ اسا ۽ اسان جي وڏي ڀيڻ ۽ اسان جون به ٻانهيون، يعني دائي گلچمن، جا حبشياڻي هئي، ۽ دائي زعفران، جا شيدياڻي هئي، سي گهر جي ڪم ڪار ۾ رهنديون هيون. اسا ۽ ادي، سٽيءَ ۽ زريءَ جو ڪم چڱو ڪنديون هيون؛ ۽ انهيءَ مان چڱي موچاري پيدائش ٿيندي هئين. اهڙي پورهئي ڪرڻ کي، عيب نه ڄاڻنديون هيون. پنهنجن هٿن سان چرخو به ڪتينديون هيون. ڪپهه جي ڦٽين

ٺاٺن جون آرزيون بہ هلائيندڙيون هيون، بلڪ ڪڏهن ڪڏهن جنبہ بہ پيهنديون هيون، ۽ ماني بہ رڌينديون هيون. ٿوريءَ پيدائش جي ڪري بابو ۽ اماں جيتري ڪفايت ۽ قناعت تي سگهنديون هئي، اوتري ڪندا هئا. بابو پنهنجن هٿن سان، ٻارن جي لاءِ ٽوپيون جوڙيندو هو، ۽ پنهنجي لاءِ بعضي پاڻ ڪپڙا بہ سبندو هو. ڪفايت ۽ قناعت جي ڪري، اسان جي ساديءَ هلت تي، ڪي ٻاڙيوارا ۽ عزيز کلندا ۽ ٽوڪون بہ ڪندا هئا، تہ بہ اسان مان ڪو انهيءَ تي ڌيان نہ ڏيندو هو. گهڻن کي تہ حيرت لڳندي هئي تہ ڪيئن هي اندر ٿوري پاهر عزت آبروءَ سان پيا گذارين ـ اندر پاهر جي لاءِ نوڪر بہ رکن، صاف ڪپڙا بہ ڪن، ٻار بہ اسڪول ۾ موڪلين، بلڪ بمبئيءَ تائين بہ انهن کي موڪلين، ۽ شاديءَ مراديءَ وقت دستوري پئسو پنجڙ بہ ڏين وٺن، ۽ آئن ويهن!
بابي کي پهرين پاهر هڪڙي اوطاق هئي، جا ڊهي ويئي، انهيءَ کان پوءِ، ناني مرحوم جي دَرَ واريءَ اوطاق ۾ صبح جو ۽ شام جو اچي ويهندو هو ۽ ڪتاب پڙهندو هو، ۽ ماڻهن سان ملاقات ۽ صحبت ڪندو هو. ڪڏهن ڪڏهن، ميان عافيت حبشي ناظر جي اوطاق ۾، شطرنج ۽ چؤپڙ راند ڪندو هو. انهن ٻنهي راندين ۾ هُو ڏاڍو هشيار هوندو هو. پري پري جا استاد رانديگر اچي ساڻس اها راند ڪندا هئا. مير حسين علي خان جي ڪلڪتي کان موٽي اچڻ کان پوءِ، هُو بابي کي ٽيهہ رپيا درماهو ڏيندو هو، جا انهن ڏينهن ۾ معقول رقم شمار ۾ ايندي هئي. ۽ بابو ڪڏهن ڪڏهن وڃي مير صاحب وٽان ٿي ايندو هو. ڪڏهن ڪڏهن مير صاحب جو ڪو ڪتاب نقل ڪندو هو. ڪن ڏينهن کان پوءِ، بابي پنهنجي گهر جي اولهہ طرف، نئين اوطاق ٺهرائي ۽ گهر جو دروازو بہ آڳرندي پاسي کان بدلائي، اولهہ ڏي ڪيائين، جتان اچا تائين آهي. اها اوطاق، اڄي مرزا علي قلي بيگ، شادي

ڪرڻ ڪان پوءِ، ڦيرائي پنهنجو گهر ڪيو. ۽ ادي غلام رضا بيگ ۽ صاد قعلي بيگ، انهيءَ جي اولهه ڏي، ٻي نئين اوطاق بنائي، جا اڃا هلي اچي.

بابو، عصر جو سوير اٿندو هو ۽ نماز ۽ قرآن ۽ وظيفن پڙهڻ ڪان پوءِ، اٺين نائين بجي ڌاري سنبري، پنهنجيءَ جاءِ ڪان ٻاهر ايندو هو. گهر ۾، هڪڙي جاءِ خلاصي، سنڌ س رهڻ جي هوندي هئي. ٻهرين ڏينهن ۾ هو سنڌي سيراٽي ٽوپي ڍڪيندو هو، ۽ پوءِ لُنگيءَ جو ٻـَٽڪو ٻڌڻ لڳو. وارن جي ڏاڍي سنڀال ڪندو هو. آرسيءَ تي ڦٽي ڏيندو هو ۽ سامهون پـَٽي ڪيـندو هو. وچ مٿي تي گهڻو وار نہ هوندو هوس، اڃا ٿورا پيا هئس، پر اهي نہ ڪڍائيندو هو، نہ ڪيس ڪندو هو ۽ نڪي وار ڪترائيندو هو. گهڻو ڪري ٻاهر نڪرڻ مهل ڪو ڪتاب پاڻ سان ڪٺي نڪرندو هو، جو ويٺو مطالع ڪندو هو. باغ رکڻ جو گهڻو شوق هوندو هوس. پراڻي ڦليليءَ جي ڪناري تي، ڳوٺ جي ڏکڻ ڏي، هڪڙو باغ رکيائين، جنهن ۾ ڏيهاڙي وڃي هٿن سان ڪم ڪندو هو ۽ باغائيءَ ڪان بہ ڪم وٺندو هو،—ڏاڍو عمدو باغ ٿيو هو، جو پوءِ وڪامي ويو ۽ هاڻي آتي ٻني آهي، جنهن ۾ اڃا انهيءَ باغ جا ڪي وڻ، نشانيءَ وانگي بيٺل آهن. انهيءَ جي ويجهو پوءِ وري ادي مرزا صادقعلي بيگ، ٻيو نئون باغيچو رکيو، جو اڃا هليو اچي.

منجهند کان ٿورو اڳي، بابو وري گهر ايندو هو. آرڙهه جي ڏينهن ۾، مانيءَ کان پوءِ سمهي آرام ڪندو هو، اڳينءَ جي وقت اٿي، نماز پڙهي، وري بہ ٻاهر ويندو هو ۽ وري شام جو گهر ايندو هو. سومهڻيءَ تائين نماز ۽ وظيفي ۾ گذاريندو هو، پوءِ ماني کائي سمهندو هو. سمهڻ مهل حقو ڇڪيندو هو، پر حقي جي ڏاڍي صفائي ۽ پوشيدگي رکندو هو. پنهنجي هٿ سان گڙاڪو ٺاهي، ٽانڊو چاڙهي

چڪيندو هو. اما ۽ ناني ٻه چلم چڪينديون هيون. ناني ناس ٻه ڏيندي هئي. بابي کي ڪبوترن ۽ پين پکين رکڻ جو ڏاڍو شوق هوندو هو. عمدا عمدا ڪبوتر هٿ ڪري رکندو هو- پکي، قمريون، چيها، چتون ۽ نوريون رکندو هو. ناني مرحوم کي ٻه اهڙو ساڳيو شوق هو. بابي کي هنرن جو گهڻو شوق هوندو هو. سڀ پرڻ ته چاڻندو هو پر واڍڪي ڪم مان ٻه واقف هو، ۽ اهي سڀ اوزار وٽس رهندا هئا. جنڊيءَ جو ڪم ٻه سکيو، ۽ ڍيليون، گنج، پيچڪون ۽ پيون شيون ٻه جوڙيندو هو. ڪيس ڏسي، جنڊيءَ جو ڪم ادي مرزا غلام رضا ٻه سکيو، ۽ پوءِ آءٌ ٻه سکيس. باغ ۾ ننڍا ڪدو پوکي، انهن مان ننڍيون ناس جي لاءِ ٻلاغون ٺاهيائين ۽ انهن تي وَلين ۾ ٻيٺي، لوهه جي تار جا ڪوپا چاڙهي، ڦاڪدار ڪيائين ۽ پوءِ چني، انهن تي نقش نگار ڪڍي، رنگ ڏئي، عمديون سوکڙيون ڪري هلايائين. نقاشيءَ ۽ ڪمانگريءَ جي ڪم ۽ ڪينچيءَ سان ڪاغذ ڪترڻ جو ڪم نهايت نزاڪت سان ڪندو هو. تُڪلون ۽ پتنگ، تمام عمدا ٺاهيندو هو ۽ مٿن ڪَتر جا عجيب گل ٺاهي هڻندو هو. مير حسين علي خان کي سندس پٽ مير نورمحمد لاءِ، هڪڙو وڏو پتنگ جوڙي ڏنائين، جنهن تي ڪينچيءَ جو نهايت عجيب ڪم رکيل هو-- وچ ۾ هڪڙو وڏو مور ڪتريل ۽ چنبڙيل هو، جو مٿان پڇ ٽيڙي ٻيٺو هو. سڄي پتنگ تي پنن ۽ گلن جو نازڪ ڪم ٽيل هو. اهڙو چڱو ڪم هو، جو ميرصاحب آڏائڻ نه ڏنو، ۽ پنهنجي بنگلي ۾ ٽنگائي ڇڏيائين، جتي ماڻهو اچي ڏسندا هئا ۽ تعريف ڪندا هئا. بابو راڳ جو ٻه شوقين هو، ۽ چڱو ڳائي چاڻندو هو. جوانيءَ ۾، طنبور ۽ ڪن ٻين سازن وڄائڻ جو ٻه شوق هئس. اکر فارسي ۽ عربي، تمام چڱا لکندو هو. اگرچ لکڻ مهل، رعشي ڪان سندس هٿ پيو ڏڪندو هو، نه ٻه تمام چڱو

خوشنويس هو. سندس لکيل قرآن ۽ ٻيا ڪتاب اڃا موجود آهن. طبابت جو شوق هئس ۽ طب جا ڪتاب ڏسندو هو ۽ دوائون ڪندو هو. رمل جو علم ڄاڻندو هو، ۽ فالون وجهندو هو ۽ تعويذ پڻ لکندو هو. شعر پڙهڻ جو گهڻو شوق هئس. ساري عمر انهيءَ ۾ گذاريائين. گهڻن شاعرن جا ڪتاب پڙهيائين ۽ اڪثر ناني مرحوم سان گڏ اهي پڙهندو هو ۽ مشڪل شعرن جي معنيٰ تي پاڻ ۾ بحث ڪندا هئا. خود سندس چيل فارسي شعر به اسان وٽ موجود آهي. سندس فارسي شعر توڙي ناني ۽ ڪن ٻين گرجي مرزائن جو شعر، سون ”گرجنامه“ ۾ گڏ ڪري آندو آهي. ناني مرحوم جي وفات جو تاريخي قصيدو، جو سندس مقبري جي ڇتيءَ تي اُڪريل آهي، سو بابي جو چيل آهي. بابي ۽ ٻين عزيزن جي وفات جون تاريخون، اڪثر منهنجون چيل آهن، جي منهنجي ڪتاب ”سوداي خام“ ۾ ڏنل آهن. بابو، خوشطبع هوندو هو ۽ سڀني سان خوشخلق رهندو هو. مهمانن جي گهڻي تلافي ڪندو هو، خاص ترڪن ۽ ايرانين جي، جن سان گهڻي صحبت پسند ايندي هئس. گولڊسمڊ صاحب، جو اسسٽنٽ ڪمشنر ۽ جاگيرات جو صاحب هو ۽ تعليم کاتو به سنڀاليندو هو، تنهن سان خاص دوستي هئس، ۽ آنهيءَ سان لکپڙهه ڪندو هو. ناني مرحوم جي حياتيءَ ۾ آهو صاحب، توڙي ڪمشنر صاحب، تروٽ صاحب ۽ راس بورن يا فلپس صاحب ڪليڪٽر ۽ ٻيا صاحبلوڪ ناني وٽ ايندا هئا، انهن سان بابو به گهڻي صحبت ڪندو هو. آنهن جي صلاح سان ته بابي، منهنجا به وڏا ڀائر ڀهرين انگريزي پڙهڻ ويهاريا. هندن ديوانن مان، گهڻن سان خاص رستو هئس؛ جيئن ته ديوان چنديرام، ٺٽيءَ وارو؛ ديوان شوقيرام، حيدرآباد وارو، ۽ ديوان ٽوپڻ مل، آغا جي ٽنڊي وارو، ۽ ڪي ٻيا. (باب ١٢ جا ٣ ڪان ٦ تائين انتخاب ڏسو)

بابو جيتوڏيڪ اصل ڪرسچن، يعني عيسائي مذهب وارو هو، پر پوءِ مير صاحبن وٽ رهي مسلمان ٿيو، ۽ بي تعصب رهندو هو. مذهب، اثناعشري شيعو هئس، تہ بہ يارن ۽ اصحابن کي بد نہ چوندو هو. تصوف ڏي سندس گهڻو ميل هوندو هو. محرم جي ڏينهن ۾ ماتم ڪندو هو ۽ مرثيا بہ پڙهندو هو. پهرين ترڪي ٻولي ڳالهائيندو هو، جيئن نانو مرحوم بہ ڳالهائيندو هو، پوءِ ٻئي ايران ۾ فارسي سکيا ۽ هتي فارسيءَ ۽ عربيءَ جو خوب محاورو ڪيائون. سنڌي ٻولي هتي سکيا ۽ چڱي ڳالهائيندا هئا، اگرچ ڪي ڪي نج سنڌي حرف پوريءَ طرح نہ چوندا هئا، ۽ گهڻن هنڌن تي مذڪر ۽ مونث جو غلط استعمال ڪندا هئا. ٻانهن ۽ ٻانهين سان ڳالهائيندي، بابو ۽ اما، شيدڪي ٻولي بہ ڳالهائيندا ۽ سمجهندا هئا، ۽ مون کي بہ ٿوري گهڻي اچي ايندي آهي. وڌيڪ احوال ناني جو توڙي بابي جو، سندن سوانحعمريءَ ۾ ڏسڻ گهرجي.

منهنجن ڀائرن مان سڀني کان وڏو، مرزا غلام رضا بيگ، پهرين پرشن ٽيچر، حيدرآباد هاءِاسڪول ۾ هو، پوءِ ميرپورخاص ۽ ٽنڊي محمد خان جي ننڍن ميرن جو ٽيچر ٿيو، ۽ پوءِ ڊپوٽي ايڊوڪيشنل انسپيڪٽر ٿيو. هن عهدي تي اوچتو ڪراچيءَ ۾، ۱۸۹۰ع ۾ وفات ڪيائين، ۽ سندس لاش حيدرآباد آڻي دفن ڪيو ويو.

منهنجو ٻيو ڀاءُ، مرزا صادق علي بيگ، جو ايلفنسٽن ڪاليج ۾ پڙهي، پهريون مسلمان بي. اي. ٿيو، سو پهرين شڪارپور جي هاءِاسڪول جو هيڊماستر ٿيو، پوءِ ڪراچيءَ ۾ ڊيپو جو ڪيوريٽر ۽ ايڊوڪيشنل ٽرانسليٽر ۽ سرڪاري "سنڌ سڌار" اخبار جو ايڊيٽر ٿيو. پوءِ ڊپوٽي ايڊوڪيشنل انسپيڪٽر ٿيو. سنڌي ڊڪشنري ۽ ٻيا ڪيترا سنڌي ڪتاب، تعليم کاتي لاءِ لکيائين. ٿيهن ورهين کان پوءِ پينشنر ٿيو، ۽ "خانصاحب"

جو لقب سليس. مرزا حيرت جي وفات تي، ايلفنسٽن ڪاليج ۾ پرشن پروفيسريءَ جي آڇ ٿيس، پر بمبئيءَ وڃي رهڻ قبول نہ ڪيائين. آخر ١٩١٢ع ۾، پنهنجي ڳوٺ ۾ وفات ڪيائين.

منهنجن پن وڏن پائرن جي نسبت ۾ هيترو هتي لکڻ ضروري آهي، تہ ادو مرزا غلام رضا بيگ فارسيءَ ۾ هشيار هو، ۽ راڳ ۽ شعر جو گهڻو شوق هئس ۽ سنڌي شعر ۽ ڪافيون گهڻيون چيائين ۽ زمينداريءَ جو شوق بہ گهڻو هئس ۽ گهڻي زمين هٿ ڪيائين ۽ آباد ڪرائيندو هو، ۽ پنهنجي سر انهيءَ تي محنت ڪندو هو. ادو مرزا صادق علي بيگ، ننڍي هوندي کان نقاشي ڪم جو شوقي هوندو هو ۽ ڪاليج ۾ پڙهندي، بمبئيءَ جي آرٽس اسڪول ۾ ڊرائنگ ۽ نقاشي سکيو. پکين جو بہ گهڻو شوق هوندو هئس، ڪڪڙ، ڪبوتر، قمريون، مور، بدڪون، تتر رکندو ۽ پاليندو هو، ۽ پکين ۽ جانورن جي شڪار جو بہ شوقي هو ۽ چڱو بندوقچي هو.

هڪڙي پيري، بندوق هڻندي، ڳچيءَ وارو هڏو ڀڄي پيس، جو ڊاڪٽرن ڳنڍيو. ستار بہ وڄائيندو هو. تعليم کاتي ۾ اهڙي انصاف سان ڪم ڪيائين جو هندو مسلمان ماستر کيس پسند ڪندا هئا، ۽ انسپيڪٽر توڙي ڊائريڪٽر مٿس هميشه مهربان رهيا.

منهنجو چوٿون ڀاءُ، سون کان ننڍو، مرزا علي قلي بيگ بہ تعليم کاتي ۾ پهرين پرشن ٽيچر هو، پوءِ ڊيپوٽي ايڊوڪيشنل انسپيڪٽر ٿيو، ۽ نيٺ ١٩٠٤ع ۾، پينشن وٺڻ کان اڳ وفات ڪيائين.

انهيءَ کان ننڍو مرزا جعفرعلي بيگ هو، جنهن پهرين بمبئي ميڊيڪل ڪاليج جو امتحان ايل. ايم. اينڊ ايس. پاس ڪيو، ۽ انـي هشياريءَ ۾ نالو ڪڍيائين، ۽ پوءِ لنڊن ۾ وڃي، ٻـ ٽي ٻيا بہ امتحان ڏنائين ۽ اتي شادي ڪيائين. موٽي سنڌ ۾ اچي ڪراچيءَ ۾ اچي اسپتال کوليائين، ۽ نالو ڪڍيائين. پيو پيرو بہ ولايت ويو. آخر سن ١٨٩٨ع ۾، پليگ

جي ڪري وفات ڪيائين. ادي جعفرقلي بيگ جي نسبت ۾ هيترو ذڪر ڪرڻ ضرور آهي، ته اسڪول ۾ پڙهندي، هڪڙي پيري بيمار ٿي پيو. ڳل تي ڦرڙي نڪتس، جا ڦاٽي پئي، ۽ آرپار ٽنگ ٿي پيس. مهينن جا مهينا بيمار پيو هو، ۽ ڊاڪٽرن علاج پئي ڪيس. انهيءَ بيماريءَ تي جيڪو خرچ ٿيو ۽ جيڪا تڪليف هن ڏٺي، تنهن جي ڪري ارادو ڪيائين ته وڏي هوندي آءٌ ڊاڪٽري ڪم سکندس ۽ پين جا علاج ڪندس. آخر مئٽريڪيوليشن ۾ پاس ٿيڻ ۽ "ايليس پرائيز" کٽڻ کان پوءِ، ميڊيڪل ڪاليج ۾ ويو ۽ نالو ڪڍيائين ۽ پوءِ ولايت ويو. ڊاڪٽر مرزا ۽ سندس ڪٽنب جو ٿورو احوال مسٽر هيرانند جي انگريزي سوانحعمريءَ ۾ ڏنل آهي، جو انهن ٻنهي گڏجي ڪراچيءَ ۾ اسپتال کولي هئي، ۽ پاڻ ۾ گهرا دوست هئا. اها سوانحعمري، مسٽر ڏيارام گدومل جي لکيل آهي. ڊاڪٽر مرزا به نقاشي چڱي ڄاڻندو هو ۽ انگريزي ۽ ديسي راڳ چڱو ڄاڻندو هو ۽ ٻنهي قسمن جا ساز چڱا وڄائيندو هو.

انهيءَ کان ننڍو، مرزا نجف قلي بيگ، انجنيرنگ ڊپارٽمينٽ ۾ اوورسيئر، هو ۽ ڏاڍو آزمودگار ۽ هشيار ماڻهو هو. آخر ۾ نوڪري ڪندي، قنبر ۾ نمونيا جي ڪري بيمار ٿي پيو، ۽ هتي آندو ويو ۽ سن ١٨٩١ع ۾ وفات ڪيائين. ادو نجف قلي ڏاڍو همت ڀريو جوانمرد هو. گهريون گهريون پچريون ڪٽيندو هو. واڍي ۽ لُهر جو ڪم ڄاڻندو هو. لوهه تي مينا جو ڪم، اپاوڙي جي پاسي سکيو. ڳائيندو به چڱو هو.

انهيءَ کان ننڍو، يعني سنون پاءُ، مرزا حيدرقلي بيگ، پهرين ڊاڪٽر مرزا جو اسسٽنٽ هو، ۽ سندس اسپتال هلائيندو هو، پوءِ سيهڙ جو جيلر ٿيو، ۽ پوءِ پوليس ۾ سب انسپيڪٽر ٿيو. ۽ سن ١٨٩١ع ۾ نمونيا جي ڪري وفات ڪيائين حقيقت ڪري انهن پوين ٻنهي ڀائرن هڪڙي هفتي جي اندر ساڳي

بيماريءَ جي ڪري وفات ڪئي — ٻهرين ننڍي حيدرقليءَ ۽ پوءِ وڏي نجف قليءَ، جنهن کي ڀاءُ جي سنڀال ڪندي ساڳي بيماري ٿي. انهن ٻنهي شادي نہ ڪئي ۽ عين جوانيءَ ۾ مري ويا.

منهنجي وڏي ڀيڻ، فارسي ۽ سنڌيءَ ۾ هشيار هئي ۽ سڀنيءَ جو ڪم تمام چڱو ڄاڻندي هئي. سندس شادي مامي مرزا علي محمد بيگ جي پٽ مرزا ڪلب علي بيگ سان ٿي، جنهن ڊيپوٽي ڪلڪٽريءَ جي عهدي تي رهي، سن ١٩١٩ع ۾ وفات ڪئي. هوءَ شعر بہ چوندي هئي. سندس نالو زيب النساء هو. زيب النساء شاهزادي شاعره، تخلص ”مخفيءَ“، جي غزل جي جواب ۾ سندس هڪڙو چڱو فارسي غزل چيل آهي (ڏسو باب ١١ نمبر ١).

منهنجي ٻيءَ ڀيڻ جي شادي، مامي مرزا ولي محمد بيگ جي پٽ، مرزا حسين قلي بيگ سان ٿي، جنهن مختيارڪاريءَ جي عهدي ۾ بيمار ٿي، رخصت ورتي ۽ سن ١٩١١ع ۾ وفات ڪيائين.

ناني مرحوم جي پٽن مان وڏو خانبهادر مرزا علي محمد بيگ، ڊيپوٽي ڪلڪٽر، پينشن کان اڳي سن ١٩٠۴ع ۾ وفات ڪري ويو. سندس ٻيو پٽ مرزا محمد رحيم بيگ مختيارڪار هو ۽ پوءِ جاگيردار ٿي رهيو ۽ سن ١٩٠٥ع ۾ وفات ڪيائين. سندس هڪڙو پٽ مرزا علي نواز بيگ ڊيپوٽي ڪلڪٽر آهي. ناني جا ڀيا بہ ٻہ پٽ ننڍا هئا. ناني ۽ بابي جي اولاد جو شجرو هيٺ ضميمي ۾ ڏنل آهي. ٻيو سندن مفصل احوال، سندن احوال مان معلوم ٿيندو. (باب ١١ ۾ شعر نمبر ٢١ بہ ڏسو.)

باب ٻيو

منهنجي ٻاراڻي وهيءَ ۽ ننڍپڻ ۽ ابتدائي تعليم جو احوال

آءٌ ٽوڙهي جي ٽنڊي ۾، پنهنجي پيءُ واري جهوني گهر ۾ ڄائو هوس. اها سن ١٢٧٠ هجري (١٨٥٣ع) جي محرم مهيني جي ٤-تاريخ هئي. ناني، منهنجو نالو ”قليچ خان“ رکيو، جو وڏي هوندي قليچ بيگ ٿيو. ايلفنسٽن ڪاليج ۾ وڃڻ کان پوءِ پروفيسر ميرزا حيرت، مون کي ”قليچ بيگ“ سڏڻ لڳو. آنهيءَ کان پوءِ ”خان“ جي بدران ”بيگ“ نالي ۾ قائم ٿي ويو. منهنجي ڄمڻ جي تاريخ جو مادو ابجد ۾، ناني ۽ بابي جو چيل ۽ آنهيءَ بابت ڪجهه ذڪر، منهنجي هڪڙي شعر ۾ آهي، جو باب ١١ ۾ ڏنو ويندو. (ڏسو شعر نمبر ٣ باب ١١)

اما چوندي هئي ته جڏهن آءٌ ڄائس تڏهن منهنجون اکيون اهڙيون اڇيون هيون، جو اکين جا تارا ڏسڻ ئي ۾ نه ٿي آيا، جنهنڪري شڪ پين ته ڏسي نه ٿو سگهان. نانو مرحوم، جو بيمار پيل هو، تنهن کي اها ڳالهه ٻڌايائون. تنهن چيو ته سچ ڏي سنهن ڪري ڏسوس ته اکيون پوري ٿو يا نه؟ ائين ڪرڻ سان معلوم ٿيو ته ڏسان ٿو ۽ مادرزاد انڌو ناهيان. ٻاراڻي وهيءَ ۾ چون ٿا ته آءٌ تمام ٿلهو هوس، جنهنڪري ٻادل فراش، جو چرچائي مشهور هو، سو مون کي ”گهوٻاٽو“ ڪري سڏيندو هو. ڏهين ٻارهين ورهيه کان پوءِ، ٻين ٻائن وانگي، هاڻي ٿري، سنهي ٿيڻ لڳي. اڳوڻي دستور موجب، ڄمڻ سان ڪا کير پيارڻ واري دائي رکندا هئا. مون کي شروع کان ٻاگل نالي پخالڻ کير پياريو هو. منهنجي ننڍي ڀاءُ مرزا علي قليءَ کي شريفان حجامڻ کير پياريو هو.

جڏهن ننڍي هوندي آءٌ ڪا حرڪت ڪندو هوس، تڏهن زالون چونديون هيون تہ هن ٻچالڻ جا ٻبا ڏاتا آهن، تڏهن ٿو ائين ڪري. اهي ٻچالي، مهاڻا هوندا هئا. جڏهن آءٌ ۽ ادو عليقلي، راند ڪندي، ڀاڻ ۾ تڪرار ڪندا هئاسين، تڏهن هو مون کي ”ڀاڳل“ يا ”مهاڻي“ چئي چيڙائيندو هو ۽ آءٌ هن کي ”شريفان“ يا ”حجامڻ“ چئي چيڙائيندو هوس. دائي مريم، حيدرآباد واريءَ، مون کي ڄڻايو هو، جا تمام پيرسن زال هئي ۽ اسان جي ڪٽنب جي دائي هئي. ننڍي هوندي، جڏهن آءٌ دائيءَ کي چيڙائيندو هوس ۽ سندس هلڻ ۽ ڳالهائڻ جو نقل ڪندو هوس، تڏهن ڪاوڙجي چوندي هئي تہ ’ماٺ ڪر، نہ تہ جتان آندو اٿمئين، اوڏي وري روانو ڪنديسئين.‘ منهنجو ڇٺيءَ وارو ٻهريون ٻهراڻ، اڃا موجود آهي ۽ جڏهن ڪو مون کي ٻار ٿيندو آهي، تڏهن دعا لاءِ، ٻهرين انهيءَ کي ڏيکائيندا آهن.

اما چوندي هئي تہ ننڍي هوندي آءٌ ڏاڍو معاملائي هوندو هوس ۽ ڏاڍي هوڏ ۽ ٽيسو ڪندو هوس. ۽ معاملا بہ اجايا ۽ بيمعنيٰ ڪندو هوس، پر ٻن ٽڻن ڪان پوءِ ڇائو هوس، تنهنڪري مائٽن کي ڏاڍو پيارو هوس، ۽ اهي منهنجا ناز ۽ انگل کڻندا هئا ۽ ڪنهن بہ طرح مون کي رنج ڪرڻ نہ گهرندا هئا. چون ٿا تہ بعضي، اڌ رات جو اٿي، معاملو ڪندو هوس ۽ ڏمچر مچائيندو هوس. هٺ تي نانو مرحوم، پنهنجي گهران ماڻهو موڪلي پڇندو هو تہ ’ٻار کي ڇو ٿا روئاڙيو، جيئن چوي تيئن ڪريو يا جيڪي گهُري سو ڏيوس، پر گهٽو روئڻ نہ ڏيوس.‘ خواب ڏسي اٿندو هوس ۽ رپيا يا ڪا ٻي راند جي شيءِ، جا خواب ۾ ڏٺي هوندي، سا گهرندو هوس. آٽي ڏيندا هئا تہ چوندو هوس تہ ’اِها نہ ٻي!‘ انهيءَ طرح ڪيتريون ئي شيون اچي گڏ ٿينديون هيون، پوءِ ماٺ ڪندو

هوس. وڏي هوندي تائين مائٽ مون کي "اها نه ٻي" چئي ٽوڪيندا هئا. مائٽ ۽ اولاد جي مثال لاءِ منهنجو هي شعر آهي: شعر

چيو سيوي کي پنهنجي هڪڙي وڻ هيئن:
ته تنهنجي لاءِ ٽڙيون مکڙيون ۽ گل ڪيئن؟
پڇي، تون راس ٿين مون مان اي دلبرا!
ڪچو آءٌ ٿو رهان، ٿم حال ابتر.
اهو مائٽ جو ۽ اولاد جو حال،
رهن خوشحال نيت هي، ۽ هُو بدحال.

بعضي، رات جو سيءَ ۾ هنگڻ ايندو هو ته چوندو هوس ته اما، ڪپڙا لاهي، ٻاهر ميدان ۾ هلي، ويهي هنگائي: ڪيترو ئي سمجهائيندا هئا ته به نه مڙندو هوس. آخر لاچار ٿي، اما ويچاري، مون کي راضي رکڻ لاءِ، ائين به ڪندي هئي. اڃا مون اما جو کير پئي پيتو ته ادو علي قلي ڄائو. انهيءَ کي به ماءُ جي کير پيئڻ جو حق ٿيو. پر آءٌ، اهڙو معاملائي هوس، جو هن کي اما وٽ اچڻ ئي نه ڏيندو هوس. بلڪ جي انهيءَ جاءِ تي ڏسندو هئس، ته معاملو ڪري، ڪڍائيندو هوسانس. اما، لڪي ڇپي، هن کي کير پياريندي هئي؛ اگرچ، هن کي ٻي کير پيارڻ واري دائي به هئي. سگهوئي پوءِ مون کي به کير ڇڏايائون.

ننڍي هوندي، منهنجي حرڪتي هئڻ جو مثال هڪڙو هيءُ بس آهي ته هڪڙي پيري، سياري ۾، اسين سڀئي بخاري وٽ، ٻاهه تي ويٺا هئاسين. مون، سنهڙيون ڪاٺيون يا تيليون، ٻاهه ۾ دکائي، هٿ سان پئي لوڏيون ۽ ٻين پاڻن کي پئي هنيم. ٻاهه وٽ ڪو وڏو ويٺل نه هو. اوچتو، ادي مرزا غلام رضابيگ جي ڪپڙن کي ٻاهه لڳي ويئي ۽ جيسين دانهن ڪوڪ تي، ڪو وڏو ڊوڙي آيو، تيسين هن کي

باھ وڪوڙي ويئي. مشڪلات سان باھ اجھايائون، ليڪن ادي مرحوم جا پنّا تمام سڙي پيا ۽ آنھيءَ ڪري، ھو مھينن جا مھينا بيمار پيو ھو ۽ ڊاڪٽرن علاج پئي ڪيس. چڱُن ڪان پوءِ بہ سندس سڄا پنّا سڙيل رھيا ۽ پچاڙيءَ تائين، پھراڻ لاھڻ مھل، اھي داغ ڏسڻ ۾ پيا ايندا ھئا.

اما چوندي ھئي تہ نانو ۽ بابو، مون کي ڏاڍي دعا ڪندا ھئا ۽ چوندا ھئا تہ ھن تي بادشاھ جو نالو آھي ۽ ھيءُ ھشيار ۽ بخت وارو ٿيندو. اجا ننڍڙو ھوس تہ لکڻ پڙھڻ جو مون کي شوق پيدا ٿيو. پيا سڀ ٻار، راند روند ڪرڻ ويندا ھئا، پر آءٌ ڪاغذ، قلم ۽ مس ڪٺي، ويھي ليڪا ڪڍندو ھوس. ماڻھن کي عجب لڳندو ھو تہ ھن کي ٻين وانگي ڇو ٻيءَ راند جو شوق ڪونہ ٿو ٿئي؟ انھيءَ شوق وڌائڻ لاءِ، امان، مون کي رنگ برنگ جا پنا ۽ قلمدان ۽ ڪمانگري فرھي وٺي ڏيندي ھئي. ھڪڙا ڪاغذ پيو لکندو ھوس ۽ پيا پيو ڦاڙيندو ھوس. جڏھن ٿورو وڏو ٿيس، تڏھن ياد پويم ٿو تہ ادي مرزا عليقليءَ سان توڙي ٻين ٻارن سان لڪ لڪوٽي ياڪنگر ڪلوٽو يا تيزيءَ جي راند يا ڪينھون ۽ چڌن جي راند ڪندو ھوس؛ پر سو بہ اڪثر گھر ۾ ٻاھر بلڪل ٿوري راند ڪندو ھوس. پٽن سان بہ راند ياد اٿم. وڏي ھوندي، ٿوري شطرنج سکيس؛ بس، ٻي راند ڪانہ ڪيم. پر وڏي ھوندي، اصل ڪنھن بہ راند يا شڪار جو شوق ڪونہ رکيم، جو منھنجن ٻين ڀائن کي گھڻو ھو. باقي لکڻ پڙھڻ جي راند ۽ ڪتابن لکڻ ۽ شعر چوڻ جو شوق ۽ مشغولي، ننڍي ھوندي بہ ھئي ۽ اجا تائين ھلي اچي.

جڏھن پڙھڻ جھڙو ٿيس، تڏھن ٻھرين، پنھنجي ڳوٺ جي خانگي مڪتب ۾، پنھنجي آخوند محمد شفيع وٽ ويٺس، جتي منھنجا وڏا ڀاءُ ۽ پيا ماروٽ بہ پڙھندا ھئا. جڏھن

منهنجا وڏا ڀاءُ انگريزي اسڪول ۾ ويهاريا ويا ۽ مون ٻه قرآن پورو ڪيو، تڏهن مون کي ۽ ادي مرزا عليقليءَ کي حيدرآباد جي سنڌي سڪول ۾ ويهاريائون. اسين سڀ ڀاءُ، جوڙو جوڙو ٿي، گڏ پلياسين ۽ پڙهياسين، تنهنڪري اسان جي جوڙي جوڙي جي سنگت، پڇاڙيءَ تائين هلي آئي. ادو مرزا غلام رضا ۽ ادو مرزا صادق علي گڏ پڙهيا، آءٌ ۽ ادو علي قلي گڏ پڙهياسين، ادو مرزا جعفرقلي ۽ نجف قلي گڏ پڙهيا. فقط ادو حيدرقلي اڪيلو پڙهيو، پر پوءِ سگهوئي وري هو ۽ ادو نجف قلي گڏ رهڻ لڳا ۽ گهاٽا سنگتي ٿيا.

اسين سڀ واري سان، شهر حيدرآباد جي اسڪولن ۾ پڙهياسين. اسان جو ڳوٺ شهر کان ٻه اڍائي ميل پنڌ جا هو. آهو پنڌ ننڍي هوندي کان ڪندا آياسين. صبح جو سويل، هڪڙي ماني کائي، ٻيءِ ٻنپهرن لاءِ، مزورن وانگي، ساڻ ٻڌي، گهران نڪرندا هئاسين. هڪڙو ڪراڙو نوڪر اسان سان گڏ هلندو هو. ٻهرين اسان جو استاد آخوند ولي محمد هو. صبح جو سوير، اسين هن جي اوطاق تي ويندا هئاسين ۽ اُتي پڙهندا هئاسين، پوءِ ڏهين ٻجي ڌاري، آخوند صاحب سان گڏجي، سنڌي اسڪول ۾ ويندا هئاسين، ٻنپهرن جو اُتي ماني کائيندا هئاسين. ڪڏهن ڪڏهن، نانوائن کان ٻوڙ گهرائيندا هئاسين يا روچي ڪوفتائيءَ کان يا چٽي دال واري کان ڪوفتا ۽ دال وٺي، پنهنجي مانيءَ سان کائيندا هئاسين. سڄو ڏينهن پڙهي، وري شام جو نوڪر سان نڪرندا هئاسين ۽ سج لٿي ڌاري ڳوٺ ايندا هئاسين. اها اچ وڃ، اُنهيءَ عمر ۾ ٻه پيادا ڪيا هئاسين - پوءِ آرڙهه جي گرميءَ، سياري جي سيءَ واءَ ۾ ۽ ساوڻ جي مينهن ۾ ٻه ڪندا رهندا هئاسين. ڪيترا دفعا، مينهن ۾ پچي، گهر پهتا هونداسين. نوڪر ساڻ هوندو هو، تنهنڪري مائٽن کي انتظار ڪونه رهندو هو. ڪن ڏينهن کان پوءِ وري قاضي حاجي احمد، مٽيارين وارو

مخدوم، سنڌي اسڪول ۾ اسان جو هيڊ ماستر ٿيو، جو سنڌي ۽ پيا درجي جا ڪم سيکاريندو هو. تڏهن اسڪول ۾ فارسي به پڙهائيندا هئا، ۽ گلستان، بوستان، انوار سهيلي ۽ سڪندرنامو ۽ پيا فارسي ڪتاب اسان آتي پڙهيا، بلڪ، قاضي حاجي احمد وٽ آءٌ عربي به پڙهيس. اسان کي آخوند يا قاضيءَ يا ٻئي ماستر، ڪڏهن به مار ڪانه ڏني. هو ڏاڍي عزت ۽ آبروءَ سان پڙهائيندا هئا ۽ اسين به شوق ۽ محنت سان پڙهندا هئاسين. آخوند ولي محمد جي هڪڙي چماٽ ۽ هڪڙي ڇهنڊڙي ران ۾، اڃا تائين ياد آهي. قاضي صاحب تاڪيد سان نماز پڙهائيندو هو ۽ روزا رکائيندو هو ۽ قرآن جي ختمي وقت، حاضر رهڻ جو تاڪيد ڪندو هو، جنهنڪري ننڍي هوندي کان قرآن، نماز ۽ روزي جو تاڪيد رهندو هو، ۽ گهر مائٽن جو به سعيو هوندو هو، جو اهي پاڻ به اها مشغولي رکندا هئا. انهيءَ طرح، ننڍي هوندي کان اسان کي نماز جي عادت پيئي، ۽ پنڌ ڪرڻ ۾ به چالاڪ ٿياسين. سنڌي اسڪول ۾ فارسيءَ ۽ سنڌيءَ ۾ آءٌ ڏاڍو هشيار هوندو هوس ۽ گهڻا انعام مليم، جي گولڊسمڊ صاحب ۽ مور صاحب ۽ پوءِ نارائڻ جگنناٿ هٿ سان ڏنا، جن ۾ بابو به حاضر رهندو هو.

اسڪول ۾ پڙهندي، راڳ جو شوق پيدا ٿيو ۽ سُرندائين کان سُرندو وڄائڻ سکيس ۽ ڳائڻ به. پوءِ ستار وڄائڻ سکيس، جا ڪاليج ۾ پڙهندي به پيو وڄائيندو هوس. محرم ۾ شهر منجهه چڱا مرثيا پڙهندا هئاسين. ماڻهو شوق سان ٻڌندا هئا.

مٿي چيو ويو آهي ته ننڍي هوندي مون کي راند جو گهڻو شوق نه هو، پر پڙهڻ لکڻ ۽ ڪاغذن ڪارن ڪرڻ جو گهڻو شوق هوندو هو، رڳو لکڻ پڙهڻ جو نه، مگر خاص طرح شعر چوڻ جو به شوق هوندو هو. مون کي ياد آهي ته ستن اٺن ورهين جي عمر ۾ ڪوڙا سچا بيت ٺاهي،

ناني مرحوم وٽ ڪٺي ويندو هوس. نانو بيمار هوندو هو. کٽ تي ستو پيو هوندو هو. مون کي گهرائي، چوندو هو ته 'ابا، مون کي پنهنجو شعر ٻڌاءِ.' پوءِ آءٌ پڙهي ويندو هوس. تنهن تي ڏاڍو ڪلندو ۽ خوش ٿيندو هو. دائي قدم، جا سندس خدمت ۾ رهندي هئي، تنهن کي چوندو هو، سا پستا، ڪشمش، باداميون يا ڪو پيو اهڙو ميوو ڪٺي ايندي هئي. آهو، هو مون کي ڏيندو هو ۽ شاباس ڏيئي، روانو ڪندو هو. جيئن جيئن وڏو ٿيندو ويس، تيئن تيئن سمجهه جهڙا سنڌي شعر چوندو هوس. ڪڏهن فارسي به چوندو هوس. گهڻو ڪري ڪل مسخريءَ ۽ چرچي جهڙا شعر چوندو هوس، اڪثر گهر جي ڳالهين بابت چوندو هوس، جن ۾ بابي ۽ امان ۽ پائن ڏي اشارن ڏيڻ کان به نه رهندو هوس. ڏينهن جو ٽاهي رکندو هوس، رات جو، جڏهن سڀ ماني کائي ويهندا هئا، تڏهن آءٌ ويهي پڙهندو هوس، ۽ بابو، امان ۽ ٻيا سڀ ويهي ٻڌندا هئا ۽ ٽهڪ ڏيئي کلندا هئا. انهن ڏينهن جا ڪي شعر اڃا مون وٽ موجود آهن ۽ ظاهري ڪري وزن ۾ پورا ۽ موچارا چڱا آهن. ڪي غزل ۽ مرثيا به ٺنيي هوندي جوڙيم، جي بابي کي پسند ايندا هئا ۽ انهن ۾ پاڻ اصلاح ۽ درستيون به ڪندو هو. جڏهن مرحوم مير حسين علي خان يا آغا زين العابدين شاهه يا ڪو ٻيو معزز ماڻهو، ملاقات لاءِ يا مهمان ٿي ايندو هو، تڏهن بابو مون کي انهن جي پڙهي ٻڌائڻ لاءِ چوندو هو ۽ هو تعريف ڪندا هئا ۽ مون کي شاباس ڏيندا هئا. بابي کي تعويذ لکندو ۽ فالون وجهندو ڏسي، مون کي به اهڙن ڪتابن پڙهڻ جو شوق ٿيو. ياد اٿم ته ڪيترن ماڻهن کي تعويذ لکي ڏيندو هوس ۽ اهڙو ويساهه انهن ۾ پيدا ٿيو ته آهي لڳن ٿا، جو تعويذن لاءِ پنج پئسا يا پائي پئسو ضرور نذر ڏيندا هئا، آها خرچي به نه ڪرندي هئي. بعضي ماڻهو ته انهيءَ اڳوڻيءَ عادت جي نظر تي، اڃا تائين

فال وجهڻ يا چڱي ڏينهن ڪڍڻ يا تعويذ لکڻ لاءِ چوندا آهن. بابو سون ڪان فارسي ڪتابن نقل ڪرڻ جو بہ ڪم وٺندو هو، جو پاڻ بہ ڪندو هو ۽ انهيءَ ۾ آءٌ هن کي چڱي مدد ڏيندو هوس. انهيءَ ڪم ڪندي، منهنجا اکر تمام چڱا ٿيڻ لڳا. مطلب تہ گهر جي يا خانگي منشگيري، نندي هوندي ڪان منهنجي حوالي هوندي هئي؛ بلڪ پاڙي اوڙي ۾ بہ، جي ڪنهن کي خط پٽ، مرثيو، منقبت يا مدح لکائڻي هوندي هئي تہ سون ڪان اچي لکائيندو هو؛ انهيءَ ڪري منهنجو علمي مايو يا خوشخطي زياده ٿيندي ويئي.

بابي جي مون سان ايتري محبت هئي ۽ مون کي بہ سندس صحبت ايتريقدر وڻندي هئي، جو اڪثر ساڻس گذاريندو هوس. ڏينهن جو بہ فرصت وقت، سندس جاءِ ۾ سندس ڪتاب ويٺو لکندو هوس ۽ شام جو، جڏهن پاڻ ٻاهر ويندو هو ۽ ٻيا ٻار راند تي ويندا هئا، تڏهن آءٌ ساڻس گڏ ويندو هوس. جي پاڻ، ميان عافيت جي اوطاق ۾ شطرنج راند ڪرڻ ويندو هو، تہ آءٌ بہ ساڻس گڏ ويندو هوس ۽ هنن جي راند ڏسندو هوس ۽ جيڪي ساريون ساري رکندا هئا، انهن سان ويٺو راند ڪندو هوس. رات جو بابي سان گڏ هڪ کٽ تي سمهندو هوس. سندس وفات تائين، ائين ڪندو هوس. رات جو، جڏهن بابو اچي ليٽندو هو، تڏهن آءٌ ويهي، کيس زور ڏيندو هوس؛ پوءِ جڏهن ننڊ ايندي هيس، تڏهن سندس پاسي ۾ سمهي رهندو هوس. ڏينهن جو آرٽهہ ۾ جڏهن بابو آرام ڪندو هو، تڏهن کيس پکو ويهي هڻندو هوس يا جهلي چڪيندو هوس يا وري بہ زور ڏيندو هوس. انهيءَ ڪري، بابو مون کي گهڻو پائيندو هو ۽ دعائون ڪندو هو، ۽ ڪيتريون ڪتابن جون ڳالهيون يا بيت ٻڌائيندو هو؛ يا پنهنجي وطن جو احوال ۽ نندي هوندي جون ڳالهيون ٻڌائيندو هو. انهيءَ بابت، منهنجو هيءُ بيت آهي:

فيض جيڪي مون کي ٿيو حاصل، سو پنهنجي پيءُ کان ٿيو،
رات جو ٿي گڏ سٽس جنهن سان، ۽ ويٺس ڏينهن جو.

نندي هوندي مون کي خوشطبعي ۽ مسخري ۽ چرچيبازيءَ ڪرڻ جي عادت هوندي هئي. مسخريون يا نَقلُون به تمام عمديون ڪندو هوس؛ جنهنڪري بابو ۽ ٻيا گهر جا ڀاتي، توڙي ٻيا ملاقاتي، گهڻو کلندا هئا. ياد اٿم ته بابو ايترو کلندو هو، جو اکين ۾ پاڻي اچي ويندو هوس؛ پوءِ چوندو هو، ته هيءُ ڇوڪر، جڏهن وڏو ٿيندو ۽ پرڻبو، تڏهن پنهنجيءَ زال ۽ ٻارن سان به چرچن ڪرڻ کان نه رهندو. منهنجو هڪڙو ڪتاب "هزليات" نالي آهي، جنهن ۾ منهنجا سڀ چرچي ۽ ظرافت جا شعر لکيل آهن، جيئن شيخ سعديءَ جو رسالو "مضحڪات" آهي. نه رڳو زباني چرچا ڪندو هوس، پر ٻين ماڻهن جون نقلون، سانگ ۽ ناٽڪ به ڪندو هوس، ۽ ڪپڙا بدلائي، ٻي صورت ڪندو هوس. هڪڙي پيري ڪنهن فقيرياڻيءَ کي خيرات ڏنيم، آها خوش ٿي، بابي ۽ اما جي روبرو مون کي دعا ڪيائين ته 'ابا، شل تو منجهان گهڻا ڏار ٽار نڪرندا!' هن جي وچڻ کان پوءِ، لڪي وڻن جون ٽاريون، پنهنجي سڄي بُت تي تجويز سان اٽڪائي، لڪي، اوچتو نِڪري، اچي سندن اڳيان بيٺس ۽ چيم ته 'ڏسو، مون کي فقيرياڻيءَ جي دعا جهٽ ۾ لڳي آهي!' اهڙين مسخرين ۽ چرچن جي ڪري، ڳوٺ ۾ مشهور ٿي ويو هوس، ۽ وڏي هوندي به، جڏهن ڪا دوستن ۽ عزيزن جي مجلس ٿيندي هئي، ۽ آءٌ ايندو هوس، تڏهن چوندا هئا ته هاڻي سيڻي کلنداسين يا چوندا هئم ته هاڻي اسان کي کلاءِ.

سنڌي اسڪول ۾ پڙهندي، هڪڙي هندستاني ڇوڪري رستم خان نالي سان منهنجي دوستي ٿي. هو منهنجو همعمر ۽ همسبق هو. حسن خان جو پٽ هو. اصل سورت شهر جو هو ۽ محمد فاضل، منصف حيدرآباد، واري جو مائٽ هو،

اڪثر آچر جي ڏينهن هو اسان جي گهر ايندو هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن آءٌ به سندس گهر ويندو هوس، ۽ هن جي ماءُ مون کي گهڻو پيار ڪندي هئي، تيئن منهنجي ماءُ وري هن کي پيار ڪندي هئي. انهن ڏينهن ۾ ڪرسين ميزن جو رواج ڪونه هو. ڪرسين جي بدران، اڪثر پٽ جي ٽيڪ واريون منجيون ڪم اينديون هيون. ڪاٺ جي ڪرسي، واڻ سان واڻيل کي 'گاديل' چوندا هئا. اهڙي هڪڙي ڪرسي، ميرن جي صاحبيءَ واري اسان جي گهر ۾ هوندي هئي. اسڪول ۾ ڪرسيون ۽ ميزون ڏسندا هئاسين. جڏهن رستم خان مون وٽ ايندو هو، تڏهن آءٌ ڀانئيندو هوس ته گهر ۾ ڪا به ميز ڪرسي رکي ويهون ۽ انهيءَ تي لکون پڙهون ته چڱو. اسين هڪڙيءَ ننڍڙي ڪوٺيءَ ۾ ڌار ويهندا هئاسين ۽ اها گاديل ۽ ڪا ٻي صندوق رکي، ڪرسي ڪري ڪم آڻيندا هئاسين، ۽ ميز جي لاءِ گهڙامنجي وچ تي رکي، انهيءَ جي مٿان در جو طاق يا ڪو ٻيو تختو رکي، مٿس ڪپڙو وجهي، ميز ٺاهي، انهيءَ تي ويهي لکندا هئاسين.

اٺن نون ورهين جي عمر ۾، سنڌي اسڪول ۾ پڙهڻ وقت هڪڙي چوري ڪيم، سا اڄ تائين مون کي ياد آهي. نوڪر سان گڏ، فقيري جي پڙ مان لنگهي، اسڪول ڏي ٿي وياسين. هڪڙي هٽ تي بيهي، نوڪر ڪا شيءِ ٿي ورتي. اکروٽن جو ٿالهه ڀريو، هٽ جي ڪناري تي رکيو هو. واڻيو نوڪر سان مشغول هو. مون کي شايد اکروٽن جي لالچ ٿي. واڻئي نٿي ڏٺو. مون ٻه اکروٽ کڻي، پنهنجي کيسي ۾ وجهي ڇڏيا. پوءِ نوڪر سان گڏجي، بازار ڏيئي، اسڪول ڏي هلياسين. جڏهن بازار جي اڌ ۾ سرور جي قبيءَ وٽ آياسين، تڏهن پٺيان اهو واڻيو به اچي پهتو. شايد ڪنهن ٻئي مون کي اکروٽ کڻندا ڏٺا هئا، تنهن ٻڌايس. مون کي چيائين ته 'اکروٽ کنيا اٿئي، سي ڏي!' مون ماٺ ڪري،

ڪيسي مان پيئي اڪروٽ ڪڍي ڏنس ۽ هو هليو ويو. آءٌ ڏاڍو ڦڪو ۽ پشيمان ٿيس. اڄ تائين، اها چوري ياد ڪري پشيمان ٿيندو آهيان. جڏهن ڪڏهن ڪي اڪروٽ ڏسندو آهيان، تڏهن آها ڳالهه ياد پوندي اٿم، ۽ انهيءَ ڪري اڪروٽ اصل ڪين کائيندو آهيان ۽ وڻندا به نه اٿم. شڪر ڪندو آهيان ته آهي به اڪروٽ هڪدم کائي نه ڇڏيم ۽ آها چوري به نه ڦٻيم، ۽ حق مالڪ کي مليو.

جڏهن آءٌ ۽ ادوعليقلي، سنڌي اسڪول جي پهرئين ڪلاس يا ٽئين درجي ۾ آياسين، تڏهن ادو مرزا صادق علي بيگ، جو تڏهن هاءِ اسڪول ۾ پڙهندو هو، سو اسان ٻنهي کي گهر ۾ انگريزي پڙهائڻ لڳو. سگهوئي پوءِ، اسين به آنگلو ورنيڪيولر اسڪول ۾ وڃي ويٺاسين. اسان اڳئي به ڪتاب انگريزي گهر ۾ پڙهيا هئا، تنهنڪري اسان کي هڪدم ٻئي ڪلاس ۾ رکيائون ۽ سگهوئي پهرئين ڪلاس ۾ آياسين. هيڊ ماستر مسٽر لڪشمن وشنو، مرهٽو هو. انهيءَ اسڪول ۾ اسان چڱو نالو ڪڍيو. ۽ چال چلت اهڙي چڱي رکيسين، جو ماستر اسان جي تعريف ڪندا هئا. مون کي ياد آهي ته آءٌ هميشه پهريون نمبر ويهندو هوس، ۽ ساري ڪلاس ۾ بلڪ ساري اسڪول ۾، سڀني کان زياده هشيار ليکبو هوس. آها انگلو ورنيڪيولر اسڪول جي عمارت اها آهي، جتي هاڻي هاءِ اسڪول آهي. اتان چڙهي، پوءِ اسين هاءِ اسڪول ۾ آياسين، جا تڏهن ڪلاڪ واري عمارت ۾ هئي، جتي هاڻي ٽريننگ ڪاليج آهي. تڏهن هيڊ ماستر، مسٽر وهامن آباجي موروڪ هوندو هو. پوءِ مسٽر ڪشيوراءِ هيڊ ماستر آيو، ۽ مسٽر راما ڪنٽ، پهريون اسسٽنٽ هو. گهڻي پنڌ تان ايندا هئاسين، ۽ شام جو دير سان موٽي گهر ويندا هئاسين، تنهنڪري سبقن ياد ڪرڻ جو چڱو وجهه نه ملندو هو، ۽ اسان جي ڪوشش اها هئي، ته سبق برابر ياد ڪريون ۽ مٿي ويهون، ۽ جيئن

هيٺئين انگريزي اسڪول ۾ نالو ڪڍيو هوسين، تيئن هاڻ اسڪول ۾ به نالو ڪڍيون، تنهنڪري شام جو چئين پنجين بجي موڪل ملڻ ۽ اسڪول بند ٿيڻ کان پوءِ به اسڪول جي در وٽ دڪيءَ تي ويهي، ٻئي ڏينهن جي سبق جون معنائون ڪڍي ۽ ياد ڪري، گهڻو ڪم لاهي چڙهندا هئاسين. جڏهن اونداهي ٿيڻ لڳندي هئي، تڏهن اتان هلندا هئاسين ۽ ڏين پرڻ مهل گهر ايندا هئاسين. پوءِ ماني کائي، ٽڪ پچي، وري رات جو ويهي پڙهندا هئاسين. تڏو وڇائي، وچ تي شمعدان يا ڏياٽي رکي، يا دلو اونڌو ڪري انهيءَ تي ڏيو رکي، ويهي پڙهندا هئاسين. تڏهن ڪروسن تيل ڪونه هو، ڪڙو تيل پرندو هو؛ بتيون ۽ چمنيون به عام نه هيون. اسان جون پيٽون به اتي ويهي پڙهنديون هيون؛ بلڪ پاڙي جون ڪي عزيز ڇوڪريون به اتي اچي پڙهنديون هيون؛ آنهن کي اما پڙهائيندي هئي. اڪثر قرآن ۽ سنڌي پڙهنديون هيون. صبح جو وري سياري ۾، آس تي تڏو وجهي، ويهي پڙهندا هئاسين ۽ جڏهن اسڪول ڏي وڃڻ جو وقت ٿيندو هو، تڏهن سنبري، هليا ويندا هئاسين. ڪلاڪ گهڙيال عام نه هئا. هڪڙو وچڻ وارو وڏو ڪلاڪ، ناني مرحوم وٽ هوندو هو، جنهن کي اٺين ڏينهن ڪنجي ايندي هئي. پهرين ڏينهن ۾ مون کي ياد آهي ته ماستر وشنوگهنشام، آچر جي ڏينهن ايندو هو ۽ آهو آنهيءَ کي ڪنجي ڏيئي، ڪوڪ ڪندو هو. بابي وٽ هڪڙي سوني واچ هئي، جا بمبئيءَ کان آندي هئائين، ۽ اڪثر رات جو، پنهنجي سيرانديءَ رکي سمهندو هو. اسان ٻارن، وقت معلوم ڪرڻ لاءِ پٽ تي ڪاٺي ڪوڙي، ان جي پاڇولي جا نشان ڪري ڇڏيا هئا. انهيءَ تي ڪلاڪ شمار ڪندا هئاسين. ڇنڇر جسي ڏينهن تمام سويل وڃڻو ٿيندو هو، ۽ آرڙهه ۾، وقت ڦرڻ ڪري، هر روز صبح جو سويري اٿڻو ٿيندو هو. دائي گلچمن ويچاري، اڌ رات جو

اٿي، اٿو پيھي، ساني پچائي ڏيندي ھئي، سا آنبن سان يا مربي سان يا ڪنھن ٻي شيءِ سان کائي، اسڪول روانا ٿيندا ھئاسين. چاءِ جو تڏھن رواج عام نہ ھو. نانو ۽ بابو ڪڏھن ڪڏھن پيئندا ھئا ۽ چاءِ بمبئيءَ مان گھرائيندا ھئا، جا سوڪڙي ٿي ايندي ھئي. چاءِ ۾ تڏھن کير ڪين وجھندا ھئا، ليڪن کير کان سواءِ ئي لذّت جھڙي ٿيندي ھئي. اھڙي لذت ھينئر جي چاءِ مان نٿي اچي.

گھر ۾، اسين سڀ گڏجي ماني کائيندا ھئاسين. ماني، ھيٺ گلم يا تڏي تي کائيندا ھئاسين. بابو، اما، ۽ پائر پيٽون سڀ گڏجي، ويھندا ھئاسين. بابي کي پاچي گھٽي وٽندي ھئي ۽ ليمو يا ٻي کٽاڻ بہ گھٽي وٽندي ھئي. گوبي ۽ سالد عام نہ ھئا، پر بابو سرڪاري باغن مان گھرائيندو ھو ۽ ”سالد“، جنھن کي ”ڪاھو“ سڏيندا ھئا، سو بابو، شڪنجبين سان گڏي کائيندو ھو. آچار ۽ مربا، بابو تمام چڱا ۽ گھڻا جوڙيندو ھو، جي مانيءَ وقت ڪم ايندا ھئا؛ بلڪ سُرڪو بہ پنھنجن ھٿن سان پاڻ جوڙيندو ھو. مٽن ۾ ٿاھي، زمين ۾ پوري چڏيندو ھو ۽ چاليھن ڏينھن کان پوءِ ڪڍي، آچار يا کاڌ جي ڪم ۾ آڻيندو ھو.

آءٌ اسڪول ۾ انگريزي پڙھندو ھوس، مگر گھر ۾ سون کي بابو، فارسي ۽ عربي پڙھائيندو. شعر جا ڪتاب، خاص طرح حافظ، صائب، بيدل جا ۽ شاھنامو وغيره پاڻ پڙھندو ھو ۽ آءٌ ٻڌندو ھوس. ڪٿي ڪٿي وري سون کي سمجھائيندو ھو، انھيءَ ڪري، گھر ۾ فارسي لکڻ پڙھڻ جي سون کي استعمالي چڱي ٿيندي ھئي. آءٌ وري گھر ۾ پنھنجيءَ وڏيءَ ڀيڻ کي فارسي پڙھائيندو ھوس. ھوءَ گلستان، بوستان ۽ ٻيا ڪتاب پڙھي، ۽ سنڌي تہ چڱيءَ طرح لکي پڙھي ويندي ھئي. وري جيئن ادو مرزا صادق علي بيگ گھر ۾ پھرين اسان کي انگريزي پڙھائيندو ھو، تيئن آءٌ وري

آدي جعفرقلي ۽ نجف قليءَ کي گهر ۾ اڳواٽ انگريزي پيو پڙهائيندو هوس. جڏهن آءٌ ۽ ادو عليقلي، سنڌي اسڪول سان نڪري، انگريزي اسڪول ۾ وياسين، تڏهن ادو جعفرقلي ۽ نجف قلي، وري جوڙي ٿي، سنڌي اسڪول ۾ پڙهڻ لڳا، جن سان خميسو يا يوسف يا ٻيو نوڪر ايندو ويندو هو.

انگريزي هاءِ اسڪول ۾ جيئن ادي مرزا صادق علي بيگ پڙهڻ ۽ چڱيءَ چال ۾ نالو ڪڍيو ۽ پوءِ بمبئي ڪاليج ۾ ويو، تيئن وري مون پنهنجي واري ۾ اسڪول ۾ نالو ڪڍيو ۽ هن وانگي امتحانن ۾ مٿي آيس ۽ وڏا وڏا انعام ڪٽيم. ماستر ڪيشو راءِ هيڊ ماستر، مون کي گهڻو پيائيندو هو. اسين ٻيئي پاڻر صبح جو سويلو گهران هلي، ماستر جي گهر ايندا هئاسين. آتي هو اسان کي خانگي طور پڙهائيندو هو. ڏهين بجي ڌاري ساڻس گڏجي، اسڪول ۾ ايندا هئاسين. سڀڪنهن ڪلاس ۾ هميشه مٿي نمبر رکندو هوس ۽ اڪثر پهريون رهندو هوس. جڏهن ڪو صاحبلوڪ يا ڪو وڏو ماڻهو اسڪول ڏسڻ ايندو هو، تڏهن ماستر آنهن سان منهنجي بابت ذڪر ڪندو هو، ۽ جيڪي مضمون منهنجا انگريزي ۾ لکيل هوندا هئا، سي هُنن کي ڏيکاريندو هو. اسڪول ۾ پڙهندي، پادري مسٽر شرٽ جي سڄم وٽ، انگريزي ميوزڪ يا راڳ پيو سکندو هوس. مسٽر ۽ مسز شرٽ مون تي نهايت مهربان هوندا هئا، ۽ پڇاڙيءَ تائين اهڙا هليا آيا.

پڇاڙيءَ وارن ڏينهن ۾ يعني سن ١٨٨٧ع ڌاري، ادو مرزا غلام رضا بيگ، هاءِ اسڪول ۾ پرشن ٽيچر ٿيو هو ۽ پارسي پڙهائيندو هو. اسي رپيا پگهار ملندو هوس. مون کي فارسي اڳ ئي ايندي هئي تنهنڪري مئٽريڪيوليشن ۾ عربي وٺڻ جو ارادو ڪيم ۽ پنهنجي منهن پيو پڙهندو هوس ۽

مشڪلاتون، حاجي قاضي احمد، سنڌي اسڪول جي هيڊ ماستر کان حل ڪرائيندو هوس؛ پر پوءِ سگهوئي، ادو مرزا غلام رضا بيگ، ميرپور خاص جي ميرن جو ماستر مقرر ٿيو، ۽ سندس جاءِ تي، اڏ پگهار تي يعني چاليهن رپين تي، مسٽر فلٽن ايڊوڪيشنل انسپيڪٽر، مون کي پرشن ٽيچر ڪري رکيو. آءٌ پاڻ پهرئين ڪلاس ۾ هوس ۽ ٻين ڪلاسن کي پارسي پڙهائيندو هوس؛ پر انهيءَ سال، مئٽريڪيوليشن امتحان ۾ 'ايلس پرائز' سٺ روپئي جي، سنڌي ٻوليءَ تي ٺهرائي ويئي هئي، انهيءَ جي لالچ تي، عربيءَ يا فارسيءَ جي بدران سنڌي ورتيم ۽ اها پرائز کٽيم، جا بمبئيءَ جي يونيورسٽيءَ مان مون کي ملي ۽ انهيءَ جا ڪتاب اڃا مون وٽ آهن ۽ ڪم پيا اچن.

آءٌ اڃا مئٽريڪيوليشن جي لاءِ، بمبئي نه ويو هوس، جو اڳي اهو امتحان اُتي ٿيندو هو، ته بابي وفات ڪئي يعني ١٢٨٨ هجري — ١٨٧١ع ۾. بابي کي پيچش جي بيماري هئي، جنهن کي ڊسنٽري ٿا چون. دادا ڀائي سامسن ۽ رحمان خان ڊاڪٽر، بابي جي دوا ڪرڻ ايندا هئا، ۽ آءٌ هر روز اسپتال مان پاڻ وڃي دوا وٺي ايندو هوس؛ پر آخر شفايابي نه ٿي ۽ بابي وفات ڪئي. جيئن مٿي به چيو ويو آهي، بيماريءَ يا وفاتيءَ جي خرچ لاءِ، اسان کي بابي جي سوني واچ نيڪال ڪرڻ جو ضرور ٿيو ۽ اها ڊاڪٽر سامسن پاڻ ورتي. مون کي ياد آهي ته آءٌ واچ ڪيس گهر ڏيئي آيس ۽ هن مون کي ٽي سؤ رپيا ڏنا. واچ عمدي، سيڪيب جي ڪارخاني جي هئي، جا زياده قيمتي ۽ ڪمياب شمار ٿيندي هئي.

باب ٽيون

منهنجي جوانيءَ ۽ مٿينءَ تعليم جو احوال

بابي جي وفات کان پوءِ، ٻئي سال آءٌ بمبئيءَ ويس ۽ ايلفنسٽن ڪاليج ۾ داخل ٿيس. بمبئيءَ ڏي ويندي يا موٽندي، ڪراچيءَ ۾ آءٌ پهرين قاضي محمد اشرف وٽ ٽڪندو هوس؛ پوءِ مسٽر تاپيداس هاءِ اسڪول جي ماستر وٽ؛ ۽ پڇاڙيءَ ۾ مسٽر حسن عليءَ وٽ، جو سندس پٽ مسٽر علي محمد به ڪاليج ۾ اچي داخل ٿيو هو. ادو ميرزا صادق علي بيگ، تڏهن اچا ڪاليج ۾ هو ۽ پرشن فيلو به هو. انهيءَ سال ۾ بي. اي. پاس ڪيائين. پهرين اسين ٻئي گڏ رهندا هئاسين، ۽ هڪٻئي جي صحبت ۾ ڏاڍا خوش هئاسين. تڏهن مسٽر چيٽفيلڊ پرنسپال هو ۽ مولوي عبدالفتاح، عربيءَ ۽ فارسيءَ جو پروفيسر هو. ادي صادق علي بيگ، عربيءَ ۾ بي. اي. پاس ڪيو، پر مون فارسي ڪنئي. سگهوئي پوءِ، ادو صادق علي بيگ حيدرآباد آيو، ۽ آءٌ اڪيلو رهڻ لڳس. مولوي عبدالفتاح جي جاءِ تي پروفيسر مرزا حيرت آيو، ۽ پرنسپال، پروفيسر ورڊسورٿ آيو، انهيءَ کان پوءِ، پروفيسر اگزنهام آيو. مسٽر جائلس، جو پوءِ سنڌ ۾ آيو ۽ ڊائريڪٽر به ٿيو، سو ۽ پروفيسر هاٿارن ٿوبت به اتي پروفيسر هئا.

ڪاليج ۾ داخل ٿيڻ تي مون کي سنڌ مان هڪڙي اسڪالرشپ، ويهن رپين جي ملي، جا اڳي منهنجن وڏن ڀائرن کي به ملندي هئي؛ بلڪ ادي جن کي ته ارڙهن رپيا نوڪر جو پگهار به سرڪار مان ملندو هو. انهن ڏينهن ۾ مسٽر فلٽن، سنڌ ۾ ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر هو ۽ اهو آدي جن تي ۽ مون تي تمام گهڻو مهربان هو ۽ اسان کي هرطرح جي سهوليت ۽ مدد موجود ڪري ڏنائين. جڏهن هو بدلي ٿي،

بمبئيءَ هاءِ ڪورٽ جو رجسٽرار ٿي آيو، تڏهن بمبئيءَ ۾ مون کي وقت بوقت اچي ڏسندو هو ۽ همتائيندو هو. آنهيءَ صاحب جا ڪي خط ٻارهين باب ۾ ڏجن ٿا. (نمبر ١٥ ۽ ١٦)

وقت جا پروفيسر يا فيلو سڀ مون منجهان راضي هوندا هئا، ۽ مون تي مهربان رهندا هئا؛ خاص پروفيسر مرزا حيرت، جو مون کي نہ فقط شاگرد وانگي، پر پٽ وانگي سمجهندو هو ۽ محبت ڏيندو هو. منهنجي وقت ۾ ڪاليج جا فيلو، مسٽر سودي ۽ مسٽر واڊيا ۽ مسٽر بابا هوندا هئا. مسٽر واڊيا کي شعر جو محاورو هوندو هو ۽ مون کي شعر جا قانون، خانگي طرح سيکاريندو هو، ۽ جيڪي انگريزي شعر آءٌ ٺاهيندو هوس، تن جي اصلاح ڪندو هو. مرزا حيرت وٽ، آءٌ هر روز شام جو ويندو هوس؛ ۽ رات جو ڪجهہ تائين سندس صحبت ۾ رهندو هوس؛ صبح جو بہ ويندو هوس. آءٌ ڪلارڪ وانگي، سندس خانگي يا سرڪاري لکپڙهہ بہ ڪندو هوس. ڪتاب جيڪي ونس راءِ ڏيڻ لاءِ ايندا هئا، سي بہ مون کي ڏسڻ ۽ راءِ ڏيڻ لاءِ ڏيندو هو. امتحانن ۾ سوالن ڪڍڻ ۽ جوابن ڏسڻ ۾ بہ آءٌ خانگي طرح گهڻي مدد ڏيندو هوسانس. پهرئين سال ئي هن کي معلوم ٿيو تہ فارسي ۽ عربي آءٌ زياده ڄاڻان ٿو. اسان کان جيڪي وقت بوقت امتحان وٺندا هئا تن ۾ فارسيءَ جي پيپر ۾ هو هميشه مون کي سٽو سان سؤ مارڪون ڏيندو هو، جنهن تي ٻيا سڀ پروفيسر کلندا هئا ۽ مرزا حيرت جي هلت تي حيرت ۾ پوندا هئا. خانگيءَ وقت ۾ هو مون سان هزارين مضمونن تي گفتگو ڪندو هو ۽ جدا جدا شاعرن جا شعر پڙهائيندو هو. جيڪي مضمون، نثر جي پوري ٿيڻ تي ڏيندا هئا ۽ جن تي انعام بہ آڇيل هوندو هو، تن ۾ هميشه فارسيءَ ۾ مون کي انعام ملندو هو. فارسيءَ ۾ آءٌ شعر جوڙي، کيس ڏيکاريندو هوس، تن ۾ درستي ڪندو هو ۽ علم عروض جا قانون چڱيءَ طرح سمجهائيندو هو. پاڻ

گھڻين ٻولين ۾ هشيار هو. ترڪي ته چاڱو ڄاڻندو هو، تنهنڪري مون کي به ترڪي زبان سکڻ جو شوق ٿيو ۽ هن مون کي ايتري سيکاري، جو انهيءَ ٻوليءَ ۾ ٻه ٽي شعر چوڻ لڳس ۽ انهن جي درستي به هو ڪندو هو. سندس معرفت آغا خان وڏي ۽ سندس خاندان جي ماڻهن سان واقف ٿيس ۽ اڪثر انهن وٽ وڃي ڏينهن گذاريندو هوس ۽ ماني کائيندو هوس. آغا خان جو ننڍو پٽ آغا اڪبرشاه، خاص طرح منهنجو دوست هو ۽ هممعمر هو، ۽ اهو به مرزا حيرت وٽ ايندو هو ۽ انهيءَ کان انگريزي سکندو هو. ترڪي ڪانسل، بمبئي واري سان به منهنجي معرفت ڪرايائين، جنهنڪري ترڪي ڳالهائڻ ۽ پڙهڻ جي مون کي زياده استعمالي ٿيڻ لڳي. مرزا حيرت مرحوم جي گھڻن خطن مان چار خط (نمبر ۸ کان ۱۱ تائين) باب ٻارهين ۾ ڏجن ٿا.

ڪاليج ۾، پارسي قوم جي شاگردن، مرهٽن ۽ گجراتين سان گھڻو واسطو رهندو هو ۽ انهن سان ٻڻ دوستي ٿي. پروفيسر ڀنڊارڪر، سنسڪرت جو پروفيسر هو ۽ اڳي حيدرآباد جي هاءِ اسڪول جو هيڊ ماستر ٿي ويو هو. هو منهنجن ڀن وڏن ڀائرن جو استاد هو، تنهنڪري مون تي به گھڻو مهربان ٿيڻ لڳو. مسٽر تلنگ، سندس اسسٽنٽ هو. انهن جي سنگت ۾ مون کي، سنسڪرت سکڻ جو به شوق پيدا ٿيو ۽ ڀهريان ٻه-ٽي ڪتاب پڙهيم. گجراتي ٻولي به سکيس ۽ آها چڱيءَ طرح لکي پڙهي ويندو هوس. ساڳيءَ طرح مرهٽي ٻولي به ٿوري گھڻي سکيس. ۽ اڃا تائين انهن ٻولين جي لکڻ پڙهڻ جي ٿوري گھڻي استعمالي ڪندو اچان. انهيءَ شوق ۽ صحبت ڪري، هندن ۽ پارسين جي مذهبي ڪتابن پڙهڻ جو شوق ٿيو ۽ انهن تي، انهن مذهبن جي شاگردن سان بحث ڪرڻ جو به چڱو وجهه ملندو هو، تنهنڪري تعصب نڪرندو ويو. ٻين مذهبن جا اصول به پوريءَ طرح سمجھڻ ۾ اچڻ لڳا ۽

پسند ٿيڻ لڳا. مرزا حيرت، تصوف مان واقف هو ۽ پڪو صوفي هو، تنهنڪري مون کي به تصوف جي پوري واقفيت ٿي. مطلب ته جيئن ننڍي هوندي مون پنهنجي پيءُ جي صحبت مان علمي مايو وڏايو ۽ گهڻوئي ڪي پرايو، تيئن بمبئيءَ ۾ مرزا حيرت جي صحبت مان به گهڻوئي ڪي حاصل ڪيم. انهيءَ لاءِ آءٌ سندس گهڻو شڪرگذار آهيان، ۽ مرڻ گهڙيءَ تائين احسانمند رهندس.

فارسيءَ ۾ هشياريءَ ڪري ۽ شاگردن جي تعداد زياده هئڻ ڪري، مرزا حيرت جي لکڻ تي، مون کي ڪاليج ۾ فيلو مقرر ڪيائون، جو هيٺين ڪلاسن کي، بلڪ ڪڏهن مٿين ڪلاسن کي به فارسي پڙهائيندو هوس؛ جهڙيءَ طرح هاءِ اسڪول ۾ پاڻ پڙهندي، ٻين کي پارسي پڙهائيندو هوس. ڪاليج جي پرنسيپالن جا به خط، منهنجي ترقيءَ بابت هيٺ پارهين باب (نمبر ٥ ۽ ٦) ۾ ڏنا ويا آهن. تن ڏينهين سنڌ جي شاگردن مان منهنجا ڪاليج جا سنگتي، مسٽر هاسارام منگهرملاڻي، مسٽر ٽيڪچند واسواڻي، مسٽر ليلارام لالواڻي، مسٽر سهيانومل ملڪاڻي ۽ مسٽر دولت رام هئا، جن مان فقط مسٽر ليلارام اڃا حيات آهي. انهي جا همسبق مسٽر داور، مسٽر چندورڪر، مسٽر آدرجي دلال، مسٽر ڪائوسجي جيجي ڀائي، مسٽر رستمجي پٽيل ۽ ٻيا ڪي هئا، جن مان گهڻا مشهور ٿي گذريا آهن.

انهيءَ وقت جي هڪڙي ڳالهه ياد ٿي پوي، جنهن ۾ مون تي پنهنجي نالائقي ۽ بيعقلي قبول ڪرڻي ٿي پوي: سنڌي شاگردن مان هڪڙي کي، مرزا حيرت جي مهرباني ڏسي، مون کي حسد پيدا ٿيو ۽ انهيءَ، "ٽائمس آف انڊيا" اخبار ۾، ڪي خط وڌا، جن ۾ مرزا حيرت جي شڪايت ڪيائين ۽ منهنجي فيلو ٿيڻ تي اعتراض آندائين. آهي خط گمنام هئا، جي ڏسي، مرزا حيرت کي ڏاڍي ڪاوڙ لڳي. آخر ٻيا سنڌي شاگرد،

جي منهنجا دوست ۽ زياده خيرخواهه هئا، تن کي خبر پئجي ويئي ته لکندڙ اهو آهي؛ بلڪ هُن هڪڙو ٻيو خط لکي، نپال ۾ وڃڻ لاءِ پنهنجي نوڪر کي ڏنو، جو هنن ڪنهن تجويز سان، آنهيءَ کان وٺي مون کي ڏنو. مون کي ٻه ڏاڍو ارمان ٿيو ۽ پنهنجن سنڌي دوستن جي چوڻ تي آهو خط مون وڃي مرزا حيرت کي ڏيکاريو، جنهن کي نهايت ڏک ٿيو ۽ ڪاوڙ به لڳي، ڇا لاءِ جو هو سيني شاگردن تي مهربان هوندو هو ۽ اهو شاگرد، ونس گهڻو ويندڙ هو. هُن آهو خط، چڙ ۾ ڦاڙي ڇڏيو ۽ انهيءَ سنڌي شاگرد کي گهڻو ڳالهايائين ۽ وري ڪڏهن به پاڻ وٽ اچڻ نه ڏنائين. انهيءَ حرڪت ڪري، آءٌ بروقت پشيمان ٿيس ۽ اڃا تائين پشيمان آهيان ته ائين نه ڪريان ها ته چڱو هو!

ڪاليج ۾ پڙهندي، مون لا-ڪلاس، يعني قاعدي جي اسڪول ۾ به پئي پڙهيو، انهيءَ خيال سان ته بي.اي. کان پوءِ، ايل ايل.بي. جي لاءِ وڃي سگهان. قاعدي جو پهريون امتحان جورس پروڊنس به پاس ڪيم.

ڪاليج ۾ مون کي سنڌ جي اسڪالرشپ ويهه رپيا درماهو ته ملندي هئي، پر آتي ڪاليج جي امتحانن پاس ڪرڻ ڪري، ٻي اسڪالرشپ به ويهين رپئين واري جدا ملندي هئي. انهيءَ کان سواءِ، خانگي طرح ڪي دولتمند پارسي شاگرد، مون کان پارسي پڙهندا هئا ۽ انهيءَ لاءِ پنج-ڏهه رپيا ڏيندا هئا؛ جنهنڪري منهنجو گذران چڱي طرح ٿيندو هو. سنڌ سان آيل نوڪر به مون سان گڏ رهندو هو. ٻي مدد پئسي جي پنهنجن وڏن پاڻرن کان- خاص ڪري ادي مرزا صادق علي بيگ کان، وقت بوقت ملندي رهندي هئي. ٽرم پوري ٿيڻ تي مهينو ڏيڊ وئڪيشن ملندي هئي، ۽ انهيءَ ۾ اڪثر آءٌ ڳوٺ ايندو هوس. ايف. اي. امتحان پاس ڪرڻ کان پوءِ، جڏهن وئڪيشن تي آيس، تڏهن ادو غلام رضا بيگ، جو اڃا مير پورخاص جي ميرن

جو ماستر هو، ۽ ادو صادق علي بيگ، ڪراچيءَ ۾ ڊيپوٽي جو ڪيوريٽر هو، ٻنهي وٽ وڃي ڪي ڏينهن رهيس. آنهيءَ کان پوءِ، وري جڏهن وئڪيشن تي آيس، تڏهن ادو مرزا غلام رضا بيگ، ٽنڊي محمد خان جي ميرن وٽ هو، ۽ ادو مرزا صادق علي بيگ، شڪارپور جي هاءِ اسڪول جو هيڊ ماستر هو. وري به ٻنهي وٽ وڃي، اڳئين وانگر ڪي ڏينهن گذاريم. هنن جي صحبت ۾ منهنجو وقت تمام خوش گذرندو هو، ۽ منهنجي هئڻ ڪري هُو به ڏاڍو خوش گذاريندا هئا.

آءٌ بمبئيءَ ۾ هوس ته منهنجي غير حاضريءَ ۾، اما سنه ۱۲۹۳ هه (سنه ۱۸۷٦ ع) ۾ وفات ڪئي. تـرت آءٌ به وئڪيشن تي آيس. مون کي اما جي مرڻ جي خبر نه هئي. ڳوٺ اچي ڏسان ته ٽيجهي جي ماني، اوطاق ۾ پئي هلي ۽ ماڻهو اچي گڏ ٿيا آهن. مون کي ماءُ جي مرڻ جو ٻڌي، ڏاڍو افسوس ٿيو. آها سڄي وئڪيشن ماتم ۾ گذاريم. پوءِ به لاچار بمبئيءَ آيس، نه ته اچڻ جي مرضي نه پئي ٿي. بمبئيءَ ۾ به منهنجو حال خراب ٿيڻ لڳو، ۽ نتيجو اهو ٿيو ته بي. اي. ۾ فيل ٿي پيس، ۽ انهيءَ ڪري پاڻ دل زياده شڪسته ٿي، پر لاچار وري به محنت ڪرڻ لڳس. منهنجي فيل ٿيڻ تي جهڙو منهنجن عزيزن کي، تهڙو ڪاليج جي پروفيسرن ۽ دوستن کي حيراني به لڳي ۽ ارمان به ٿيو. جيترو اڳي اسڪول ۽ ڪاليج ۾ نالو ڪڍيو هوم، اوترو هينئر زياده شرمندو ۽ ملول ٿيڻ لڳس. پوءِ ته سگهوئي بيمار ٿي پيس ۽ ڊسنٽري يا پيچش ۽ سوري اچي ٿيم. ڪاليج ۾ منهنجي اڳياس ۽ ترقيءَ جون، ٻن پرنسپالن جو رپورٽون، باب ٻارهين ۾ چاڙهايل آهن.

آها بيماري مهينن جا مهينا هلي، ۽ اهڙو بيمار ٿيس، جو ڊاڪٽرن صلاح ڏني تـه هلي اسپتال ۾ ٽڪجي، ته جيئن آتي ڊاڪٽر ذري ذري نظر ڪري. تنهنڪري لاچار آءٌ ڪاليج

ماڻ نڪري، مسٽر خورشيد جيءِ ڪنٽراڪٽر ۽ مسٽر رستمجيءِ
گهمي، جي گهر وڃي رهڻ لڳس. مسٽر رستمجيءَ جو پاڻ،
ڊاڪٽر رتنجيءِ گهمي، سنهنجي نظرداري ۽ دوا ڪندو هو.
آني وڏو ڊاڪٽر به ڪڏهن ڪڏهن نظر ڪرڻ لاءِ ايندو
هو. هڪڙي پيري ته ميڊيڪل ڪاليج جو پرنسيپال، ڊاڪٽر
ڪڪ به وٽي آيا، پر اڃا به بيماريءَ جند نه ڇڏي. آخر هنن
ڊپ ڏياريو ۽ صلاح ڏنائون ته بمبئيءَ جي گهميل هوا کان
نڪري، پنهنجي وطن جي خشڪ هوا ۾ وڃ، سو به سمنڊ
جي رستي وڃڻ ڪري، بيماريءَ زياده ٿيڻ جو خوف آهي،
تنهنڪري لاچار، ريلوي جي رستي روانو ٿيس. آهو سنه ١٨٧٦
وارو سال هو. هندستان جا مشهور مشهور شهر ڏسندو، گهمندو،
ملتان تائين آيس ۽ آتان وري درياءَ جي رستي، آگبوٽ
۾ چڙهي، ڪوٽڙيءَ آيس، جو تڏهن، ملتان ۽ ڪوٽڙيءَ
تائين آگگاڏي ڪانه هئي. آنهيءَ سفر جو بيان يا ڊائري،
مون ڏار لکي آهي ۽ اڃا موجود آهي. رستي ۾ البت سڙوريءَ
جي تڪليف رهي، پر ڪوٽ اچڻ بعد ٺيڪ ٿي ويس. ساهي
ڪڻي ڪان پوءِ وري به بمبئيءَ ويس، انهيءَ لاءِ ته بي.اي.
پاس ڪريان. پر وڃڻ سان وري به بيمار ٿي پيس. آنهيءَ
هوندي به وري ڪوشش ڪري امتحان ۾ ويٺس، ۽ وري
به فيل ٿيس. انهيءَ وچ ۾ اسڪالرشپون به بند ٿي ويون ۽
ڪاليج جي بورڊنگ ۾ رهڻ جو بہ حق هليو ويو ۽ هوا
به ناموافق ٿي ۽ ذري ذري بيمار ٿيڻ لڳس ۽ دل شڪستو
به گهڻو ٿيڻ لڳس. تنهنڪري لاچار ٿي، بمبئي توڙي ڪاليج
جي پچر ڦٽي ڪري هليو آيس ۽ اچي هوا بدلائڻ لاءِ ادي
مرزا صادق علي بيگ وٽ، ڪراچيءَ ۾ رهڻ لڳس. انهن
پنهنجن مصيبتن جو ذڪر، انگريزي شعر ۾ به لکيم، جو
”ليبئر آورس“ ڪتاب ۾ موجود آهي.

تن ڏينهن، ادو مرزا صادق علي بيگ، اسان جن پيٽن ۾ داين سان اتي اچي رهيو هو. اڳي اسان جي خاندان سان ڪي به پنهنجا اصلوڪا گهر يا ڳوٺ ڇڏي، ٻاهر نه ويا هئا، هميشه سخت پردي ۾ رهندا آيا. پهريون دفعو اسان ائين ڪيو، تنهنڪري اوڙي پاڙي وارا البت خندو ڪرڻ لڳا، پر اسان آنهن تي ڌيان ڪو نه ڏنو. مامو مرزا علي محمد بيگ، ڊيپوٽي، به تڏهن ڪراچيءَ ۾ رهندو هو، تنهنڪري اسين سڀ گڏ رهڻ لڳاسين. آءٌ به اچي ساڻن گڏ رهڻ لڳس. مامو عجيب انسان هو، تمام چڱي طبيعت وارو ۽ خدا پرست ماڻهو هو. مون سان گهڻي محبت هوندي هيس ۽ آءٌ سندس صحبت ۾ رهي، ڏاڍو خوش ٿيس. شعر ۽ ڪتابن جي مطالعي جو به شوق هوندو هوس، جنهن ۾ آءٌ ساڻس شامل ٿيندو هوس.

سگهوئي پوءِ، سنه ١٨٧٧ع ۾، ادي مرزا صادق علي بيگ جيءِ، مامي مرزا علي محمد بيگ جي گهران شادي ٿي ۽ ۽ آنهيءَ کان پوءِ اسان جي وڏي ڀيڻ جي شادي، مامي مرحوم جي پٽ، مرزا ڪلبعلي بيگ سان ٿي، جنهن پوءِ ڊيپوٽي ڪليڪٽر ٿي وفات ڪئي. اسان جي ننڍيءَ ڀيڻ جي شادي، مامي مرزا ولي محمد بيگ جي پٽ، مرزا حسين قلي بيگ سان ٿي، جنهن نيٺ مختارڪاري ٿي وفات ڪئي. آنهيءَ جو مٿي به اشارو ڏنو ويو آهي. ادو مرزا صادق علي بيگ، پنهنجا ٻار ٻچا وٺي، اچي ڪراچي رهڻ لڳو. انهيءَ طرح ٻارن ٻچن کي ساڻ وٺي، ٻاهر نوڪريءَ واري هنڌ ڏانهن وڃڻ جي اسان ۾ رسم شروع ٿي، جا اڳي سخت پردي جي ڪري نه هوندي هئي. گهران ڏوليءَ ۾ ٻار نيبا هئا ۽ اسٽيشن تي خلاصو گاڏو ڪري، قنات بيهاري، گاڏيءَ ۾ ويهاريا هئا ۽ ساڳيءَ طرح، وري لهبو هو. آنهيءَ ۾ البت پئسو خرچ ٿيندو هو ۽ تڪليف به ٿيندي هئي، پر عزت آبروءَ جي خيال کان لاچار ٿيندو هو،

۽ سيٺي گهر جي ڀاتين گڏ رهڻ ڪري ڪاڏي پيٽي وغيره جو خرچ گهٽ ٿيندو هو، ۽ غير حاضريءَ جي ڪري، ٻارن ٻچن جي انتظار ڪان ڇٽي پئبو هو.

انهيءَ طرح، ڪراچيءَ ۾ مون ڪي ٻه ورهيه گذارڻا پيا. پيو ڪم ڪار ڪونه هوندو هو. بيماري گهٽي ڪاٽي هيم، تنهنڪري هوا بدلائڻ، ۽ آرام وٺڻ ۽ تندرستيءَ وڌائڻ جو چڱو وجهه مليو. پنهنجي منهن ڪتاب مطالع پيو ڪندو هوس. فريئرهال لائبرري ۽ ڳاڏي ڪاتي واري هاءِ اسڪول جي ويجهو، جنرل لائبرريءَ ۾ ويندو هوس. فريئر هال لائبرريءَ جو لائبررين تڏهن مسٽر مري هوندو هو، ۽ جنرل لائبرري جو مسٽر ڏيارام گدومل هو، جو تڏهن صدر ڪورٽ جو رجسٽرار به هو، ۽ ڪانئس پوءِ مسٽر موتيرام شوقيرام لائبررين ٿيو. انهيءَ وقت، آءٌ انگريزي شعر به جوڙيندو هوس ۽ انگريزي اخبار ”سنڌ نيوز“ ۾ ڏيندو هوس ۽ فارسي شعر جوڙي، فارسي اخبار ”مفرح القلوب“ ۾ ڏيندو هوس، جنهن ۾ ٻين وقت جي شاعرن جا شعر به ڇپبا هئا. انگريزي اخبار جو ايڊيٽر، مسٽر جيفريز هوندو هو، جو هشيار ماڻهو هو، مگر شراب گهٽي پيڻ جي عادت هوندي هيس. انهيءَ سان ۽ آنهيءَ جي گهر جي ڀاتين سان، منهنجي گهٽي دوستي هوندي هئي. جڏهن هو شراب پي، مست ٿيندو هو، تڏهن اخبار لکڻ جو هوش نه هوندو هوس، تنهنڪري سنڌس مدد ۾ ڏين جي چوڻ تي، آءٌ اخبار ڪڍندو هوس ۽ ليڊنگ آرٽيڪل يا ٻيو مضمون ڏيندو هوس. آخر مسٽر جيفريز، مئو به شراب پيئندي. اخبار ”مفرح القلوب“ جو مهتمم پهرين مرزا مخلص علي هو ۽ پوءِ سندس پٽ مرزا محمد شفيع هو، جنهن جو ننڍو ڀاءُ مرزا محمد جعفر، پوءِ ڪراچيءَ جي سنڌ ڪاليج جو پروفيسر ٿيو. آنهن سان، توڙي ڪراچيءَ جي ٻين ڪن هندو ۽ مسلمان معزز ماڻهن سان، منهنجو آمدرفت جو رستو ٿيو- خاص ڪري مسٽر حسن علي، مسٽر ڏيارام

۽ آڏارام، مسٽر بينرجي، آغا پوليس انسپيڪٽر ۽ ڪن ٻين سان. پوءِ جڏهن مسٽر ڏيارام ڄيٺمل، سنڌ ڪاليج کوليو ٿي، تڏهن اهڙي رٿ پيش ڪئي هئائين ته مون کي پارسيءَ جو پروفيسر ڪري رکي؛ پر مون پسند نه ڪيو، جو ارادو هوم ته روينيو کاتي ۾ نوڪري ڪريان ۽ مسٽر حسن علي، تڏهن مدرسو قائم ٿي ڪيو، تنهن کي به انهيءَ ڪم ۾ مدد ڏنيم، جنهن جو ذڪر سندس سوانحعمريءَ ۾ مفصل لکيو اٿم.

انهن ڏينهن ۾، ماسو مرزا علي محمد بيگ، مراد خان پٺاڻ جي اسٽيٽ جو هلائيندڙ مقرر ٿيو هو ۽ حب نديءَ تي رهندو هو، ۽ پٺاڻن سان گهڻو واسطو هوندو هوس. آءٌ به وٽس ڏينهن جا ڏينهن، حَبَّ تي وڃي رهندو هوس. پٺاڻن سان ڳالهائيندي ۽ صحبت ڪندي، ۽ هنن جا شعر ٻڌندي، مون کي پشتو سکڻ جو شوق ٿيو. گرامر ۽ ڊڪشنري خريد ڪري، پٺاڻن جي مدد سان پشتو سکڻ لڳس، ۽ گهڻا شعر به ياد ڪيم. سگهوئي پوءِ سردار شيرعلي خان، قندهار جو والي، ۽ سردار محمد حسن خان ۽ سردار حيدرخان ۽ ٻيا ڪي سردار به نظربند ٿي، ڪراچيءَ اچي رهڻ لڳا؛ تن سان به گهڻي صحبت ٿي. انهيءَ طرح، فارسي ۽ پشتو جي چڱي مشغولي ٿي. آغا خان جو وڏو پٽ آغا علي شاهه به تن ڏينهين ڪراچيءَ ۾ رهندو هو، ۽ مسٽر حسنعلي به وٽس گهڻو ويندڙ هو. سنهنجو به ساڻس رستو هو، جو سندس والد آغا خان وڏي، ۽ سندس ٻائٽن ۽ ٻين عزيزن سان گهڻي واقفيت هوندي هئي. آغا خان ۽ سندس مريدن خواجن جي مذهب جو ذڪر، "تحفهٔ اسماعيليه" ۾ ڏنو اٿم، جو خود خواجن ڇاپايو آهي.

سنهنجو ڀاءُ، مرزا جعفرقلي بيگ به پوءِ ولايت مان ڊاڪٽر ٿي آيو، ۽ ڪراچيءَ ۾ اسپتال کوليائين. مسٽر هيرانند، سندس سنگتي هو ۽ اسپتال جي ڪم ۾ گهڻي مدد ڏيندو هوس، ۽ ڪمپائونڊر ٿي ڪم ڪندو هو. مسٽر گپتا ۽ مسٽر بادشاهه

پروفيسر َ بہ تڏهن ڪراچيءَ ۾ هوندا هئا، انهن سان بہ سنگت رهندي هئي.

مون کي ياد آهي تہ اسين سڀئي گڏجي، رات جو اڌ رات تائين، ڪراچيءَ جي شهر، بغداديءَ ۽ پين جاين تي ويس بدلائي گهمڻ لاءِ ۽ ملڪ ۽ ماڻهن جي خبر رکڻ ويندا هئاسين، ۽ انهيءَ جي حقيقت ۽ سڌاري جي نسبت ۾ مسٽر گپتا ۽ مسٽر هيرانند، اخبار ”فنيڪس“ ۾ ليک لکندا هئا. چنڊو خانن، قهوه خانن، ڪچرين، چڪلن ۽ جُوا خانن ۾ ويندا هئاسين؛ ۽ انهن جون ڳالهيون ۽ راڳ ۽ شهر جون پيون خبرون ٻڌندا هئاسين، جن جي ٻُڌڻ جو ٻيءَ طرح امڪان نہ هو. هڪڙي پيري تہ مون کي پٺاڻ بنائي، بغداديءَ جي هڪڙي دلال کي چيائون تہ ”هن خان جي لاءِ، ڪنهن سکر گهر جي ڇوڪري گهرجي؛ نہ بازاري زال.“ هن اسان کي چڱا گراهڪ ڄاڻي، ٽن - چئن سکرن جا نالا ٻڌايا، جتان ڇوڪريون آڻي سگهيو ٿي. پوءِ هڪڙيءَ جي آڻڻ لاءِ چيو ويس. هو اوڏانهن ويو، ۽ پٺيان اسين سڀ ڀڄي هليا وياسين. ويچارو موٽي اچي پشيمان ٿيو هوندو ۽ شايد ويچاري ڇوڪريءَ کي بہ رُلايو هونڌائين، ۽ اسان کي بہ خوب گاريون ڏنيون هونڌائين.

آهو وقت منهنجي جوانيءَ جو هو، ۽ يورپين ماڻهن جي گهرن ۾ وڃڻ جو گهڻو اتفاق ٿيندو هو، ۽ جوان ڇوڪرين سان صحبت ڪرڻي ٿيندي هئي؛ تنهنڪري انگريزي پوشاڪ، ڪالر، نيڪٽاءِ وغيره جي عادت پئي ۽ ڏاڙهي جي صافي ڏيندو هوس؛ بلڪ انهيءَ وقت اهڙو بہ خيال پيدا ٿيڻ لڳو تہ انهن مان ڪنهن يورپين يا يوريشين ڇوڪريءَ سان شاديءَ جو بندوبست ڪجي. پر، جڏهن اجا تہ ڪا نوڪري ڪانہ هئي ۽ نہ وري ٻي پيدائش هئي، تڏهن في الحال اهو خيال مهمل رهجي ويو؛ مگر انگريزي ٻوليءَ ڳالهائڻ ۽ انگريزي راڳ سکڻ ۽ ڳائڻ بلڪ انگريزي ناچ سکڻ جو بہ وجهہ مليو. انهن ڏينهن ۾،

جيڪي انگريزي شعر ڇپيم، يا اخبار ۾ ڇپايم، يا انهيءَ ڪان اڳي جيڪي ڪاليج ۾ ٺاهيا هئم، سي سڀ هڪڙي ننڍڙي ڪتاب جي صورت ۾ هڪڙي منهنجي فارسي دوست ڇپايا، جنهن ڪتاب جو نالو "ليٽر آو رس" آهي. آهو ڪتاب مون پنهنجي استاد، پرنسپال ورڊ سورٿ جي اجازت سان، ڪيس معنون يا ڊيڊيڪيٽ ڪيو. انهيءَ ڪتاب ۾ منهنجي ڪاليج جي ڏينهن بابت، ۽ امتحان ۾ فيل ٿيڻ بابت، ۽ ڪاليج جي ڊرامئٽڪ سوسائٽيءَ ۾ شامل هئڻ بابت، ۽ ڪراچيءَ جي ڪن ڳالهين بابت به ڪي شعر آهن.

تڏهن ڪراچيءَ ۾ مسٽر مچي، مشهور فوٽوگرافر هو، تنهن سان ۽ تنهن جي گهر جي ڀاتين سان به دوستي ٿيم ۽ اڪثر آنهن وٽ اينڊ ويندو هوس. مون ۽ منهنجي ڀاءُ مرزا صادق علي بيگ، تنهن کان فوٽو ڪڍڻ جو هنر سکيو، ۽ پنهنجا اوزار ورتاسين، ۽ تصويرون ڪڍيونسين. اما ۽ پنهنجين ڀنهي ڀيڻن ۽ ڀنهي داين جي ڪڍيل تصوير اڃا اسان وٽ موجود آهي. اڳي اسان ۾ ڪنهن به زال جي تصوير نڪتل ڪانه هئي؛ بلڪ بابي ۽ ناني جي تصوير به اسان وٽ ڪانهي، جنهن جو اسان کي گهڻو افسوس آهي. اهو هنر اڳي سکون ها ته بهتر هو.

باب چوٿون

منهنجي نوڪريءَ جي ڏينهن جو احوال

مٿئين بيان مان معلوم ٿيو هوندو ته ڪاليج مان موٽڻ کان پوءِ، ٻه-ٽي سال ڪم ڪار کان سواءِ، هوا کائڻ گشتن ڪرڻ ۽ ڪراچيءَ ۾ دل وندرائڻ ۽ معزز ماڻهن ۽ همخيال دوستن سان صحبت ڪرڻ ۾ گذاريم. پر پوءِ، منهنجي پيءُ، مامي ۽ ڪن ٻين دوستن صلاح ڏني ته رونيو کاتي ۾، سرڪاري نوڪري ڪرڻ جي ڪوشش ڪجي. انهن جي صلاح موجب آءٌ قاعدن جا ڪتاب ڏسڻ لڳس، ۽ آفيسن ۾ وڃي، ڪم ڏسڻ لڳس. انهن ڏينهن ۾، پهرين ڪرنل لامبرٽ ۽ پوءِ ڪرنل والس، ڪراچيءَ ۾ ڪليڪٽر هئا. آنهن جي لکيل اجازت ورتيم ته مختيارڪاريءَ يا ڪليڪٽريءَ ۾ وڃي، آفيسن جو ڪم ڏسان ۽ واقف ٿيان. لالا گيانچند، سيوهڻ وارو، تڏهن ڪراچيءَ جو مختيارڪار هو، ۽ مسٽر فرامروز پنٿڪي فارسي، تعلقي جو هيڊ منشي هو. آنهن سان خاص طرح منهنجي دوستي ٿي ۽ آهي مون کي ڪم سيکارڻ لڳا. اڪثر ڏينهن جو گهڻو ڀاڱو، آفيس ۾ گذاريندو هوس تنهنڪري خزاني، فوجداري توڙي رونيو جي ڪم مان واقف ٿيڻ لڳس. ساڳئي وقت قاعدي جا ڪتاب به پئي پڙهيم. آخر مئجسٽريٽيءَ جو امتحان ڏنم. جيتوڻيڪ آهو امتحان آنهيءَ سال مشڪل ٿيو هو، پر تڏهن به جيڪي اميدوار آيا هئا، تن سڀني مان فقط آءٌ هڪڙو پاس ٿيس.

آنهيءَ وقت ڏاري منهنجو دوست، مسٽر دولت رام چيتمل، جو ڪراچي هاءِ اسڪول ۾ پرشن ٽيچر هو ۽ سٺ رپيا پگهار ملندو هوس، سو جڊيشل کاتي ۾، سرشتيدار مقرر ٿي، شڪارپور ويو ۽ انهيءَ جي جاءِ خالي ٿي ۽ سڀني مون کي انهيءَ جاءِ تي ڪم ڪرڻ لاءِ زور ڪيو، جو پارسي مون کي چڱيءَ

ايندي هئي، تنهنڪري آءٌ وچي پرشن ٽيچر ٿيس. مسٽر ٽلاٽي وڏو، تڏهن هيڊ ماستر هو. ڪي ٿورا مهينا اتي هوس، پوءِ اسسٽنٽ ڪمشنر، مسٽر آليونٽ، جو ڪن ڏينهن کان پوءِ وري ڪمشنر ٿي آيو، تنهن جي خاص مهربانيءَ سان ۽ سندس صلاح سان مختيارڪاريءَ جي ڪم سکڻ لاءِ شڪارپور ضلعي جي ڪڪڙ تعلقي جو هيڊ منشي ٿي ويس. اهو تعلقو، تڏهن ميهڙ ڊويزن ۾ هو، ۽ مسٽر نارو مل سيوهاڻي، ڊيپوٽي ڪليڪٽر هو ۽ مسٽر قيمت سنگهه لاڙڪاڻائي سندس هيڊ منشي هو؛ ۽ ڪرنل راس، شڪارپور جو ڪليڪٽر هو؛ ۽ ديوان لالا گيانچند، ديوان چانڊو مل کان پوءِ اتي جو دفتردار هو. ٻه ٽي مهينا ڪڪڙ ۾ رهيس ۽ هيڊ منشي ٿي ڪم سکيس. پوءِ مون کي ميهڙ ڊويزن جي ٽرڙي محبت تعلقي جو مختيارڪار ڪيائون، جتي ٻه-ٽي ورهيه گذاريم. اهڙي چڱي هلت ڪرڻ، ۽ نوڪريءَ جا فرض ادا ڪرڻ لڳس جو جهڙا بالا آفيسر، تهڙا زميندار ماڻهو سون منجهان ڏاڍا خوش ٿيا. ديوان پارو مل ته خاص طرح مهربان ۽ دوست ٿيو، جو پڇاڙيءَ تائين، نڀائيندو آيو. (انهيءَ وقت جي آفيسرن جي سفارشن جا نقل ٻارهين باب ۾ ڏنل آهن.)

ٽرڙي محبت جي ويجهو، راڌڻ اسٽيشن، تڏهن وڏي اسٽيشن هئي ۽ آتي انجن شيڊ هوندو هو، ۽ گهڻا يورپين رهندا هئا. اسٽيشن ماستر ۽ فورمن، ڊاڪٽر ۽ انجنيئر ۽ ٻيا ڪيترا يورپين رهندا هئا. انهن سڀني سان منهنجي سڃاڻپ ٿي. هو ٻارن ٻچن سميت مون وٽ ٽرڙيءَ ۾ ايندا هئا ۽ ماني ٽڪي کائيندا هئا؛ ۽ آءٌ به ونڻ وچي، ڏينهن گذاريندو هوس. انهن جي صحبت لاءِ اڪثر آءٌ راڌڻ ۾ وڃي رهندو هوس، جو ٽرڙيءَ کان ڪوهه ڏيڍ پنڌ تي آهي. ڪراچيءَ کان تازو آيل هوس، جتي جوان سڌ من جي صحبت ۾ رهيو هوس ۽ جوانيءَ جي عمر هئي، ڇالاءِ جو پنجويهن ورهين جي عمر ۾ نوڪريءَ شروع ڪئي

هيم ۽ شاديءَ جو خيال به اڳيئي پيدا ٿيو هو، تنهنڪري راڌڻ جي اسٽيشن ماستر، مسٽر مريءَ جي وڏيءَ ڌيءَ سان منهنجي گهڻي محبت ٿي وئي. انهيءَ جو نالو ”ائلس“ هو ۽ مون کان ننڍي هئي. آخر انهيءَ سان شاديءَ ڪرڻ جو خيال ڪري، انهيءَ جي ماءُ پيءُ تائين ڳالهه پهچايم. هو منهنجيءَ هلت چلت کان چڱا واقف هئا. آهو مسٽر مري، ڪراچيءَ واري فريئر هال لئبرريءَ جي لئبررين، مسٽر مريءَ جو ننڍو ڀاءُ هو، جنهن سان آءٌ اڳيئي واقف هوس. ڇوڪريءَ جي پيءُ ماءُ، منهنجي بابت مسٽر شرٽ، حيدرآباد واري پادريءَ کان به پڇا ڳاڇا ڪئي. انهيءَ به منهنجي گهڻي تعريف ڪئي، بلڪ هنن کي صلاح به ڏنائين ته ڀلي سندن ڇوڪري، مون سان شادي ڪري؛ ۽ مسٽر مريءَ جي ڀاءُ به کين اجازت ڏني. هُنن کي اها ڳالهه ويچارڻ هئي ته اسين اصل سنڌ جا نه آهيون، پر ولايت جا آهيون ۽ اصل اسان جو پيءُ ڪرسچن هو. ۽ آءٌ ڪٽڻ ڪمائڻ جهڙو هوس ۽ آبروءَ جهڙي سرڪاري نوڪري ملي هيم. انهيءَ وقت ڊاري، مير عبدالحسين خان به ڊاڪٽر رائيٽ، ٽنڊي الهيار واري ڊاڪٽر، جي ڌيءُ سان شادي ڪئي هئي، تنهنڪري مسٽر ۽ مسز مريءَ، پنهنجي خوشيءَ سان شادي جي موڪل ڏني. منهنجن ڀائرن به مون کي اجازت ڏني، تنهنڪري شاديءَ جي تياري ڪرڻ لڳس. نڪاح جو عقيدو پيش آيو ته ديول ۾ ڪجي يا مسلماني نموني قاضيءَ جي معرفت، تنهن تي البت لڪپڙهه هلي، پر آخر اهو ٺهراءُ ٿيو ته پنهي هنڌ ۽ پنهي نمونين نڪاح ٿئي، يعني ڪرسچنن جي رسم موجب به ۽ مسلماني رسم موجب به. لاهور جي بشپ وٽ اجازت لاءِ درخواست ويئي، تنهن حڪم ڪيو ته اها شادي روا رکي نه سگهبي، جيسين گهوٽ يعني آءٌ ظاهر طرح ڪرسچن نه ٿيان. پوءِ پنهي طرفن گهڻي ڪوشش ڪئي، ته مير عبدالحسين جي شادي يا ٻين ڪن اهڙين شادين جي

مثال تي بشپ پنهنجو حڪم ڦيرائي، پر هن نہ ڦيرايو ۽ مون کي ظاهر ڪرسچن ٿيڻ جي مرضي نہ هئي، تنهنڪري اسان ٻنهي کي گهڻو درد ٿيو. آخر، مات ڪري ويهي رهياسين. سگهوئي پوءِ، مسٽر مري بہ سکر جي پاسي بدلي ٿي ويو، ۽ منهنجي بہ پوءِ بدلي ٿي. انهيءَ کان پوءِ وري بہ مون شاديءَ جي لاءِ، منهوڙي واري مسٽر مائلس، جي هڪڙيءَ ڌيءُ سان لکپڙه ڪئي، جو انهيءَ سان ڪراچيءَ ۾ رهندي، گهرائي پيدا ڪئي هيم. انهيءَ ۾ بہ پوءِ ڪي اعتراض اٿيا، جنهنڪري نااميد ٿي ويهي رهيس. پر پوءِ، نيٺ منهنجا خيال بدليا ۽ معلوم ٿيم تہ اها خدا جي خاص مهرباني هئي، جنهنڪري اهڙي ڌارئين مذهب واري يورپين قوم مان شاديءَ جو بندوبست نہ ٿيو ۽ آنهي لاءِ پوءِ هميشہ خدا جو شڪرانو پئي ڪيم، ۽ اڃا پيو ڪريان. مٿينءَ ڳالهہ جي تصديق لاءِ، باب ٻارهين ۾ پادرين ۽ ٻين جا ڪي خط ڏجن ٿا. پر انهيءَ شاديءَ نہ ٿيڻ ڪري، في الحال مون کي ڏاڍ ے صدمو پهتو، جو منهنجي ۽ هن ڇوڪريءَ جي پاڻ ۾ گهڻي محبت هئي. گهڻا ماڻهو تہ اهڙي وقت بدلجي، ڪرستان بہ ٿي سگهن ها؛ پر مون کي فخر آهي تہ اهڙي وقت بہ مون پنهنجي نفس کي روڪيو ۽ مٿس غالب آيس. انهيءَ هوندي بہ مون کي انهن ڪرسچينن تي ڏاڍي ڪاوڙ هئي. آخر منهنجو ويسر، انهيءَ قوم کان منهنجي ياءُ، ڊاڪٽر مرزا ورتو، جنهن سنجهائڻ بہ شاديون ڪيون ۽ اڄ تائين ٻيا بہ گهڻا پيا وٺن.

مٿين احوال مان معلوم ٿيندو تہ ٻهرين مون کي سنڌي ديسي شادي پسند نہ هوندي هئي، نہ تہ منهنجي ننڍي ياءُ، مرزا علي قلي بيگ کان اڳي منهنجا مائٽ منهنجي شادي ڪن ها. بمبئيءَ ۽ ڪراچيءَ ۾ گهڻي وقت گذارڻ مان اهڙا خيال پيدا

ٿيا ۽ جوانيءَ جي مستيءَ انهن خيالن جي پُٺڀرائي ڪئي. بمبئيءَ ۾ مرزا حيرت مرحوم جي صحبت ۾ به چڙهائي زياده پسند اچڻ لڳي هئي. ڪراچيءَ ۾ ۽ راڌڻ ۾، مڊمن جي صحبت ۾ شاديءَ جو خيال پيدا ٿيو هو، سو به فقط يورپين سان؛ پر خدا جي مرضي نه هئي، تنهنڪري اهو بندوبست به هميشه لاءِ بگڙي ويو. پوءِ معلوم ٿيم ته اهو خيال غلط ۽ خراب هو، جو ٻن مذهبن ۽ قومن وارن جي صحبت شايد گهڻي تائين جٽاءُ ڪري نه سگهي ها ۽ هنن جي رواج موجب منهنجو ڳڳهار به پورو نه ٿئي ها. تنهن ڪان سواءِ، انهن ڏينهن ۾ يورپين آفيسرن کي اها ڳالهه پسند نه اچي ها ۽ هو مون کي جاٽي ٻُجهي تڪليف ڏين ها ۽ رنج رهن ها ۽ منهنجي چال جي نسبت ۾ خراب راءِ رهين ها؛ تنهنڪري سمجهڻ گهرجي ته خدا جي مرضي چڱي هئي ۽ منهنجي فائدي ۾ هئي.

ٺرڙي محبت ڪان پوءِ، اٿم سيهڙ تعلقي ۾ ٿورا ڏينهن ويس، پر پوءِ سگهوئي وري جوهيءَ ۾، پوءِ وارهه يا نصيرآباد تعلقن ۾ منهنجي بدلي ٿي. اتي به ٿي ورهيه رهيس. راڳ جو شوق زياده ٿيڻ لڳو. ٻه ڇوڪرا ڳائڻ وارا رکيم، جي ڪافيون ڳائيندا هئا؛ گشت ۾ به اهي ساڻ کنيو وتندو هوس. اتي مون کي ڪافين ڏاهڻ جو شوق پيدا ٿيو ۽ گهڻيون ڪافيون ڏاهيم؛ جي اهي ڇوڪرا ڳائيندا هئا. انهن ڇوڪرن ڪان ڪافيون ٻڌي، شڪارپور ضلعي ۾ منهنجون ڪافيون ۽ غزل پکڙجڻ لڳا ۽ ڳائيا هئا. ٻيا ڳائڻ وارا استاد به گهڻا مون وٽ ايندا هئا ۽ ڳائيندا هئا. اهي ڪافيون وغيره سڀ منهنجي ڪتاب "سوداءِ خام" ۾ موجود آهن. حقيقت ڪري انهيءَ وقت، جوانيءَ جي مستيءَ ۾ خام خيال پيدا ٿيڻ لڳا هئا، ۽ شاديءَ جو گهڻو خيال ٿيڻ لڳو هو. خدا جي مهربانيءَ سان ۽ ننڍي هوندي جي تعليم مان اهو فائدو ٿيو، جو بدچاليءَ ڪان

گهٽي روڪ رهي ۽ حيا ۽ شرم ۾ خانداني عزت جو گهڻو خيال رهيو. چڱيءَ هلت جي ڪري، اهڙو نالو ڪڍيو هوم، جو سڀ ماڻهو مون کي پسند ڪندا هئا ۽ ساراهيندا هئا. جيتوڻيڪ پنهنجي تعريف ڪرڻ بيوقوفي ۽ وڏائي آهي، ته به اهڙي وقت ۽ حالت ۾ پنهنجي نفس کي پلڻ ۽ عزت ۽ حيا جو زياده خيال رکڻ جو مثال، پنهنجي اولاد جي هدايت ۽ فائدي لاءِ ڏيڻ، مون کي مناسب نظر ٿو اچي.

انهيءَ نوڪريءَ جي شروع ۾، ۽ جوانيءَ ۽ چڙهائيءَ جي حالت ۾، ۽ سرڪاري حڪم ۽ چڱي پگهار ۽ وسعت هوندي به پرهيزگار ۽ پاڪدامن رهڻ جي سخت ڪوشش ڪيم، جا شايد هاڻوڪي وقت جي ماڻهن کي آسانيءَ سان ويساهه ۾ نه اچي سگهي. مون کي چڱيءَ طرح ياد آهي ته انهيءَ وقت ڪيترين خوبصورت ۽ سگهڙ ڇوڪرين جا پيغام، نوڪرن جي معرفت مون کي پهتا هوندا، جي مون رد ڪيا هوندا ۽ نوڪرن کي آئينده لاءِ ڌمڪايو هوندم.

هڪڙي ڀيري ته هڪڙي هند ڀرواڙيءَ جي ڳوٺ ۾، جنهن جو نالو نه وٺندس، منهنجي منزل هئي، اُتي تنبوءَ ۾ ستل هوس: اڌ رات ڌاري پيرن کي ڪنهن شيءِ لڳڻ ڪري، اُٿي جاڳي پيس. ڏسان ته منهنجي کٽولي تي پيرانديءَ کان هڪڙي جوان زال ويٺي آهي. وچ ميارو هو ۽ سخت سِيُ هو. اُٿي ٽپ ڏيئي اٿيس، ۽ پڇيومانس. معلوم ٿيو ته اتي جي زميندار جي ڌيءَ هئي ۽ منهنجي تعريف ٻڌي، پرپٺ ملاقات جو خيال پيدا ٿيو هوس، ۽ آتي منزل هئڻ ڪري، چڱو وجهه ڄاڻي، نڪري پئي هئي. شايد انهيءَ لاءِ ٻيو ڪو ماڻهو مددگار نه هوس ۽ اڪيلي سر نڪري پئي هئي، جو تنبو ٻنهه ويجهو هو. انهيءَ زميندار سان منهنجو چڱو رستو هو. هُو عزت آبروءَ وارو ماڻهو هو ۽ اُتي گهڻو پسند ڪندو هوسانس، تنهنڪري هن جي ڌيءَ اتي ڏسي، مون کي ڏاڍو ڏک ٿيو.

جيتوڻيڪ انهيءَ مهل جوانيءَ جي مستيءَ سببان پن باهين جي وچ ۾ هوس، ته بہ مون کي ڏاڍو ڏک ۽ حيا ٿيو. مون ڇوڪريءَ کي سمجهايو ۽ گهڻي نصيحت ڪئي مانس؛ سندس پيءُ جو درجو ۽ عزت ياد ڏياري مانس، جا هن ماٺ ڪيو ويٺي ٻڌي ۽ ذرو بہ نہ ڪڇيائين. آخر موٽايومانس. سخت سيءُ هو، تنهنڪري مون پنهنجو اوور ڪوٽ هن تي وڌو ۽ تنبوءَ جي در وٽ منهنجو خانگي ڇوڪر سمهندو هو، تنهن کي جاڳائي چيم ته هن کي وٺي سندس گهر جي در تائين آماڻي اچ ۽ ٻئي ڪنهن سان ڳالهہ ڪرڻ کان سخت منع ڪئي مانس. ٻئي ڏينهن، اهو زميندار هميشه وانگي مون وٽ آيو. انهيءَ کي ڏسي، مون کي پاڻ زياده ڏک ٿيو. پڪ ٿيم تہ انهيءَ ڇوڪريءَ جو خيال بگڙيل هوندو، يا شايد ڇڳيءَ چال جي نہ هوندي؛ تنهنڪري پهرين خيال آيم تہ پڻس کي راتوڪي ڳالهہ ٻڌايان، يا ڪنهن اشاري سان چوانس تہ اڳتي لاءِ سنڀال ڪري، متان ڪنهن وقت سندس خواري ٿئي. پر ائين ڪرڻ بہ مون کي ڏکيو لڳو، ۽ چئي نہ سگهيوسانس. ليڪن ڏک ۽ ڊپ، دل ۾ رهيم ۽ اهو بہ خيال آيم تہ متان اهڙي ڳالهہ ٻڌي، هو ويچارو شرمندو ٿئي، يا متان ويساهہ نہ اچيس تہ سندس ڌيءَ سلامت رهي هوندي، تنهنڪري لاچار صبر ۾ گذاريم. اتان بدلي ٿي وڃڻ کان پوءِ، ورهيہ ٻن جي عرصي ۾ ٻڌم تہ اها ڇوڪري، پاسي واري ڳوٺ جي هڪڙي جوان زميندار سان نڪري، وڃي شادي ڪيائين ۽ سندس پيءُ مٿس مقدمو ڪيو ۽ اڳيئي ٿيل نڪاح جا جُڙتو شاهد ڏنا؛ جيئن راڄن ۾ ڪندا آهن. پر آخر اهو نڪاح ثابت نہ ٿيو ۽ اها ڇوڪري انهيءَ زميندار وٽ رهي، ۽ انهيءَ مان اولاد ٿيس.

ٻڙي، ميهڙ ۽ وارهہ تعلقن ۾ نوڪري ڪندي، ميهڙ جي ڊاڪٽر بيغجمن سان منهنجي گهڻي واقفيت بلڪ دوستي

ٿي. جتي ڪٿي هو مون وٽ ايندو هو. مون کي شاديءَ
جي خيال ۾ ڏسي، مون کي صلاح ڏنائين ته ميجر صوبيدار
پينشنر، سردار بهادر شيخ اسماعيل جي ڌيءَ خوبصورت به آهي
۽ پڙهيل به آهي، آنهيءَ جي سڱ وٺڻ جي ڪوشش ڪر.
آهو ميجر صوبيدار، اصل بني اسرائيل يا يهودي قوم جو هو،
جو پوءِ مسلمان ٿيو هو ۽ دهليءَ ۾ هڪڙي مغل خاندان
مان شادي ڪئي هئائين ۽ انهيءَ مان اولاد هوس. محمد يعقوب،
سندس وڏو پٽ هو، جو پوءِ سردار ٿيو ۽ وڏي درجي کي
پهتو ۽ نالو ڪڍيائين. ڊاڪٽر بينجمن پاڻ به يهودي هو، ۽
ميجر صوبيدار سان اصل ڪا مائٽي به شايد هيس. هُو هن سان
چڱيءَ طرح واقف هو ۽ وٽن ايندڙ ويندڙ هو، ۽ محمد يعقوب
سان به دوستي هيس، جو تڏهن ٺٽي جو مختيارڪار هو ۽ پهرين
ڪوٽڙيءَ ۾ هو. مولوي محمود، ڪراچيءَ وارو، جو انهيءَ
ڇوڪريءَ کي پڙهائيندو هو، تنهن ڪان به مون هن جي
تعريف ٻڌي. منهنجي چوڻ تي ڊاڪٽر بينجمن منهنجي نسبت،
ميجر صوبيدار ۽ سندس پٽ سان ڳالهه چوري. هن جو
رضامند و معلوم ڪري مون کي ٻڌايائين، جنهن تي مون پنهنجي
پاءُ مرزا صادق علي بيگ کي لکيو، جنهن روبرو وڃي سردار
ميجر کي چيو. ڳالهيون هليون ۽ هن اها ڳالهه ڏيڻ قبول
ڪئي. ميجر صوبيدار تمام پڪو هو، هن جي گهڻي خواهش هئي
ته سندس حياتيءَ ۾ سندس ڌيءَ جي شادي ٿئي، پر قسمت ۾
ائين لکيل نه هو. سگهوئي هن وفات ڪئي. پوءِ ميان محمد يعقوب
به مون سان واقف ٿيڻ لڳو، ۽ انهيءَ سان گڏ ڊاڪٽر بينجمن
به ايندو هو. آءٌ تڏهن جوهي تعلقي ۾ هوس، ۽ محمد يعقوب
اڪائنٽنگ دفتردار، ڪراچي ضلعي جو هو. منڇر تي ٽيئي گڏ
شڪار ڪندا هئاسين، تنهنڪري زياده واقف ٿياسين. روبرو
ڳالهيون ڪري شاديءَ جو پڪو بندوبست ڪيوسين. آءٌ
البت بيمار هوس، تنهنڪري ٽن مهينن جي موڪل وٺي هوا

بدلائڻ لاءِ بمبئي ويس. منهنجو ماروٽ، مرزا قلب علي بيگ، جو تڏهن لبدرياءَ تعلقي ۾ مختيارڪار هو سو بہ، ۽ مسٽر دولترام چيٿمل، جو تڏهن موڪل تي هو سو بہ مون سان گڏ جي هليو. آگبوٽ جي رستي وياسين ۽ آياسين. اچڻ سان آءٌ شاديءَ جي تياري ڪرڻ لڳس. محمد يعقوب جن بہ تڏهن ڪراچيءَ ۾ رهندا هئا. ڊاڪٽر مرزا ۽ سندس مڊم بہ اتي رهندا هئا. منهنجون پيٽون، ۽ ادي مرزا صادق علي جا ٻارڙا، ۽ ٻيا ڪي ويجها مائٽ بہ سڀ ڪراچيءَ آيا. اتي ڊسمبر مهيني جي ٢٥ تاريخ، ١٨٨٨ع ۾، منهنجي شادي ٿي. منهنجي مرضيءَ موجب ڀنهي ڌرين دهل ۽ باجا وغيره اصل نہ ڪيا، نڪو سرگس ڪيو ويو، فقط مائيءَ جي مجلس ڪئي وئي ۽ نڪاح پڙهيو ويو. مولوي تاج محمد، ڪراچيءَ واري، نڪاح پڙهيو. ڪن ڏينهن تائين اتي هڪڙي ڪرايي واري گهر ۾ رهياسين ۽ پوءِ موڪل پوري ٿيڻ تي منهنجي بدلي گهوٽڪي ٿي، تنهنڪري في الحال زال کي سندس مائٽن ۾ ڇڏي، آءٌ نوڪريءَ تي ويس. منهنجي انهيءَ زال جي نسبت ۾ ميجر بيول جو خط ۽ انهيءَ جو جواب، جنهن ۾ مون پنهنجي انهيءَ زال جي نسبت ۾ راءِ ڏني آهي، سو ٻارهين باب ۾ ڄاڻايل آهي.

جيتوڻيڪ اها پهرين شادي هئي ۽ ڏاڍي خوشيءَ ۽ سهج سان ڪئي وئي هئي، تہ بہ منجهس هڪڙي بدشگوني ٿي پئي: بلڪل شاديءَ واري ڏينهن، ادي ڊاڪٽر مرزا جي مڊم جو ويم ٿيو ۽ ٻار ڄڻي مري وئي، جنهنڪري شاديءَ سان ڳري غمي ٿي پئي. ڇو تہ سڀ مائٽ حيدرآباد کان نہ فقط شاديءَ لاءِ آيا هئا، پر مائي مڊم جي مرڻي تي آيا هئا. ڊاڪٽر مرزا کي انهيءَ مڊم مان هڪڙو ئي پٽ ٿيو، جنهن جو نالو "سدني" رکيو ويو، يعني اسان جي پيءُ جي اصل نالي تي. اهو نيٺ پلجي وڏو ٿيو، پڙهيو ۽ هاڻي ڊيپوٽي ڪليڪٽر جي گريڊ ۾ آهي، ۽ انڪم ٽيڪس آفيسر آهي. بي. اي. ۽ ايل ايل. بي. پاس ڪيل اٿس.

منهنجي شاديءَ جي ڏينهن کان وٺي مون پنهنجي خانگي ڊائري شروع ڪئي جا اڃا هلي اچي، ۽ جنهن ۾ لڪڻ جهڙيون ڳالهيون داخل ڪندو اچان. جڏهن گهوڙڪيءَ ۾ رهڻ جهڙي جاءِ هٿ ڪيم، تڏهن منهنجي زال به اتي آئي ۽ اتان وري روهڙيءَ بدلي ٿي. اتي به ڪي مهينا گذ رهياسين. انهيءَ وچ ۾، ڪراچيءَ منجهه، منهنجي زال کي نياڻي ڄائي، جا هوءَ پوءِ پاڻ سان وٺي آئي. اهو سال ١٨٨٩ع هو. انهيءَ سال ۾ مون ڊپارٽمنٽل امتحان ڏنو ۽ پاس ٿيس. ڪرنل ميهو، تڏهن شڪارپور جو ڪليڪٽر هو. اهو خاص طرح مهربان هو، ۽ مسٽر ميولس، اسسٽنٽ ڪمشنر هو، اهو به خاص طرح مهربان هو. ٽن مهينن تائين ائڪٽنگ ڊپوٽي ڪليڪٽر ٿي، شڪارپور جو سٽي مئجسٽريٽ ٿي رهيس. زال ۽ ٻار به مون سان رهندا هئا. اتان موٽي روهڙيءَ آيس. انهيءَ سال منهنجا ننڍا ڀائر، نجف قلي ۽ حيدرقلي وفات ڪري ويا، جيئن مٿي چيو ويو آهي. انهن جي وفات ڪري مون کي نهايت گهڻو ڏک ٿيو، جو هو جوان هئا ۽ اڃا شادي به نه ڪئي هئائون، ۽ حياتيءَ جو ڦل پورو حاصل نه ڪيو هئائون. انهن جي يادگيريءَ ۾ مون هڪڙي ڪافي چئي، جا ٻارهين باب ۾ ڏنل آهي. (ڏسو شعر نمبر ٥).

شادي ڪرڻ کان پوءِ، اسين زال مڙس پاڻ ۾ ڪيئن رهياسين، تنهن جي نسبت ۾ ٻه-ٽي اکر لکڻ ضروري آهن: خاص طرح پنهنجي اولاد جي واقفيت ۽ هدايت لاءِ. شادي ٿيڻ کان وٺي ٻار ٿيڻ تائين، آءٌ ۽ زال پاڻ ۾ سنگتي ٿي رهڻ لڳاسين. جيتوڻيڪ هوءَ مون کان ننڍي هئي. ڪتابن پڙهڻ کان جيڪي سڌاري جون ڳالهيون پئي ڪيوسين، تن تي تعميل ڪرڻ جو ارادو ڪيوسين. پهرين تہ خود پنهنجي شاديءَ ۾ جيڪي اجايا ۽ بيمعنيٰ سگهڻ ساٽ ۽ خرچ ڪرڻ ۾ ايندا هئا، سي نہ ڪياسين. ٻہ ڄڻا اڪيلا هئاسين، تنهنڪري

پڙهڻ لکڻ ۽ جدا جدا مضمونن تي ڳالهائڻ جي مشغولي رهيس. هوءَ هندستاني ڳالهائيندي هئي، تنهنڪري چڱا چڱا اردو ڪتاب ۽ اخبارون هن کي گهرائي ڏنم، ۽ انگريزي ۽ فارسي به هن کي سيکارڻ لڳس. انهيءَ وقت کان وٺي اڄ تائين، اسان جي گهر ۾ هندستاني ڳالهائڻ ۾ ايندي آهي. ٻار ٻچا به اها ٻولي ڳالهائين ۽ زناني پوشاڪ به اڃا اها ڪندا اچون، يعني گون ۽ ساڙهي، نه سٿڻ ۽ چادر وغيره. سڀئي جو ڪم هوءَ چڱو ڄاڻندي هئي سو به پئي ڪندي هئي، ۽ ڪڏهن ڪڏهن، ڪنهن خاص شيءِ جي رڌڻ پچائڻ جي مشغولي به ڪندي هئي. هڪٻئي ڏي خط پٽ لکندا هئاسين. پهريون خط مون هن ڏي شاديءَ کان پوءِ، گهوٽڪيءَ مان ڪراچيءَ لکيو، سو اڃا موجود آهي. خرچ جي سنڀال به چڱيءَ طرح ڪئيسين، جنهنڪري پئسو به بچت ڪرڻ لڳاسين.

نوڪري شروع ڪرڻ کان پوءِ، ادو جعفرقلي ولايت پڙهڻ لاءِ ويو هو، تنهن کي مون ۽ ادي صادق علي بيگ پنهنجي پگهار مان درماهو خرچ پئي موڪليو- جيسين ڪ هو امتحان پاس ڪري آيو. پوءِ شاديءَ جي خيال ڪرڻ بعد، آءٌ پئسو بچائڻ لڳس، جنهن مان شاديءَ جو سامان، ڪپڙو گندي ۽ زيور خريد ڪيم ۽ شادي ڪيم. شاديءَ کان پوءِ البت خرچ وڌندو ويو ته به ڪوشش ڪري پئسو بچايوسين ٿي. روهڙيءَ ۾ رهندي مون ۽ زال گڏجي، صلاح ڪري، ٻه سنڌي ڪتاب لکيا: هڪڙو "زينت"، جنهن ۾ گهرو سڌارن بابت خيال ڏنل آهن، ۽ خود پنهنجي خاندان جا به اشارا ڏنل آهن؛ ۽ ٻيو "صحت‌النساء" جنهن ۾ ٻارن جي ڄمڻ، انهن جي پرورش ۽ تعليم جو ذڪر آهي. جڏهن اسان کي پهريون ٻار ٿيو، يعني ڌيءَ ڄائي، تڏهن انهيءَ جي به اسين سڌريل دستور ۽ رسمن موجب پرورش ڪرڻ لڳاسين. سن ١٨٩١ع ۾ وري پٽ ڄائو، يعني نادربيگ، جو ڪوٽڙيءَ ۾ پيدا ٿيو، جتي منهنجيءَ

زال جا مائٽ يعني ميان محمد يعقوب ۽ سندن ڪٽنب ٽنڊهن رهندا هئا. سگهوئي پوءِ، آءٌ پڪو ڊپوٽي ڪليڪٽر ٿي لاڙڪاڻي آيس، ۽ مسٽر ميولس جي هيٺان ڪم ڪرڻ لڳس. پارپچا به مون سان هئا. اتي اسان جي ٻي ڌيءَ، جا پوءِ ڄائي هئي، سا مري وئي ۽ اتي دفن ڪئي وئي. پوءِ وري سيوهڻ ڊويزن ۾ آيس، ۽ مسٽر ليوڪس اسسٽنٽ ڪليڪٽر کان اچي چارج ورتيم، ۽ ڪوٽڙيءَ واري بنگلي ۾ رهڻ لڳاسين. اتان وري منهنجي بدلي جيڪب آباد ۾ ٿي، جتي ٽي ورهيه برابر رهيس ۽ سڀ پارپچا به ساڻ هئم. پوءِ وري نوشهري فيروز ۾ بدلي ٿي، جتي مسٽر قادرداد خان کان چارج اچي ورتم، ۽ هو پوءِ رياست خيرپور جو وزير ٿي ويو. جيڪب آباد ۾ ٽن ورهين تائين رهڻ ڪري، بلوچن جي صحبت ۾ بلوچي ٻولي به سکيس، ۽ لکڻ پڙهڻ ۽ ڳالهائڻ جو استعمال ڪرڻ لڳس. انهيءَ وچ ۾ منهنجن ٻين ٻن ڀائرن جا قضيا ٿيا - ٻئي ڪراچيءَ ۾، هڪڙو وڏي ڀاءُ مرزا غلام رضا جو، سن ١٨٩٥ع ۾، ۽ ٻيو ڊاڪٽر مرزا جعفرقلي جو، سن ١٨٩٨ع ۾. انهن جون لاشون ڪراچيءَ مان حيدرآباد آنديون ويون، ۽ اسان جي پنهنجي ڳوٺ واري مقام ۾ دفن ٿيون، جتي اسان جي پيءُ ۽ ماءُ ۽ ٻن ننڍن ڀائرن جون قبرون هيون. انهن ٻين ٻن ڀائرن جي وفات جو به اسان کي ڏاڍو صدمو پهتو، جو اهي ٻئي پنهنجا پارپچا ڇڏي، وفات ڪري ويا هئا.

ادي مرزا غلام رضا بيگ جي گهر ۾، مرزا قربان علي گرجيءَ جي نياڻي هئي، جنهن مان هن کي هڪ پٽ ۽ هڪ ڌيءَ ٿيا، جي ٻئي حيات آهن: پٽ جو نالو مرزا منوچهر بيگ آهي، جو ولايت ۾ وڃي بئرسٽر به ٿيو ۽ نوڪريءَ ۾ گهڙي ڊپوٽي ڪليڪٽر به ٿيو آهي. ادي ٻي شادي به ڪئي هئي، پر زياده اولاد ڪونه ٿيس. ادي مرزا جعفرقلي جو پٽ، مرزا سڄني آهي، جنهن جو مٿي ذڪر آيو آهي. پهرين مدم جي مرڻ کان پوءِ،

هو وري ولايت ويو ۽ ٻي مڊم سان شادي ڪيائين، جنهن مان ٻه پٽ ۽ هڪ نياڻي ٿيس. سندس زال ۽ اهي ٽيئي ڄار حيات آهن. سندس نياڻيءَ جي شادي سنهنجي پٽ نادر بيگ سان ٿي، جو ڪراچيءَ ۾ ٻئرسٽر آهي؛ ۽ منهنجي ٻهرين نياڻيءَ جي شادي وري مرزا سڌني سان ٿي. انهن ٻنهي کي اولاد آهي جو هن ڪتاب جي پڇاڙيءَ ۾، ڪٽنب جي شجري مان معلوم ٿيندو.

هيستائين مون کي پنهنجو خلاصو گهر رهڻ لاءِ ڪونه هو. ٺوڙهي جي ننڍي وارو، ٻيءَ ماءُ وارو گهر، منهنجن ٽن ڀائرن، ادي مرزا غلام رضا بيگ، ادي مرزا صادق علي بيگ، ادي مرزا علي قلي بيگ ۽ سندن ٻارن ٻچن جي لاءِ مس پورو هو. جڏهن آءٌ زال ۽ ٻارن سان گوٺ ويندو هوس، تڏهن انهن سان گڏ رهندا هئاسين. مگر هاڻ خيال ڪيوسين ته پنهنجو گهر ٺهرائجي - هڪڙو ڪراچيءَ ۾ ۽ ٻيو حيدرآباد ۾. انهيءَ ارادي سان پگهار مان سؤ ٻه يا وڌيڪ، هر مهيني بچائيندا وياسين. ڪراچيءَ ۾ عيدگاهه جي ڀرسان، سردار محمد يعقوب جن جو گهر هو. انهيءَ کي ويجهو زمين ٽڪر خريد ڪري، بنگلو جوڙايوسين. سيٺ واحد ڏنو ميمڻ، محمد يعقوب جو دوست هو، تنهن کي اهو ڪم ڏنوسين. هو پنهنجي خرچ سان، بنگلو جوڙائيندو ويو، ۽ اسين هر مهيني هن کي جيڪي پگهار مان بچائي سگهندا هئاسين، سو موڪليندا هئاسين. آخر اهو بنگلو تيار ٿيو ۽ مٿس ڏهه هزار رپيا لڳا، ۽ اهو في الحال پنجاهه رپئي ڪرايي تي ڏنو ويو. حيدرآباد ۾ وري پنهنجي اصلوڪي گهر جي اندر ۾، ٻه خانگي گهر، جي اصل ميان ابراهيم ۽ سندس پٽن جا هئا، تن کان زمين ورتي، انهيءَ تي هڪڙو پڪو گهر، پنهنجي ننڍي ڀاءُ، ادي مرزا علي قلي بيگ جي معرفت جوڙايوسين؛ جنهن تي پنج هزار رپيا لڳا؛ جنهن ۾ پوءِ، وقت بوقت اچي رهڻ لڳاسين ۽ اڃا تائين اسين انهيءَ ۾ رهندا اچون. انهيءَ

ڪان ٻاهر وري هڪڙي اوطاق جوڙائيسين، جا اڃا ڪم ۾ پئي اچي.

انهيءَ وچ ۾، سنه ١٩٠٠ع ۾، منهنجي پٽ نادر بيگ ۽ ننڍيءَ ڌيءَ کي اوچتو ڪالرا يا وبا جو اثر ٿي ويو. هنن جي بچڻ جي بلڪل اميد ڪانه هئي. آخر ڌيءَ مري ويئي ۽ نادر بيگ بچيو. انهيءَ ڌيءَ جو اسان زال مڙس کي نهايت گهڻو غم ٿيو، ۽ گهڻيءَ مدت تائين هليو جو هوءَ ڏاڍي هشيار ۽ ڳالهائڻ جي چالاڪ هئي. ٻيو پٽ بابر بيگ ڇائو هو، سو به وڏيرڙو ٿي مري ويو. وري ٻي ڌيءَ ڄائي، سا به مري ويئي. پوءِ وري اختر بيگ ڄائو، جو اڃا حيات آهي. ڌيءَ جي مرڻ جي ڏک ۽ بي آراميءَ ڪان مون فرلو موڪل ورتي، ۽ آرام ورتم. اها فرلو موڪل، مارچ ١٩٠٣ع ڪان ورتيم.

انهيءَ وقت حيدرآباد ۾، ۽ آسپاس پليگ هئي. اها پهريون دفعو پئي هئي، تنهنڪري شهر ۾ لڏ پلاڻ گهڻي هئي. ادو مرزا علي قلي اڳيئي بيمار هو، سوريءَ جي بيماريءَ ڪان ڪراچيءَ ڪان موڪل وٺي آيو هو، پر پوءِ زياده بيمار ٿي پيو، ۽ آخر سن ١٩٠٤ ۾ وفات ڪيائين. اسان جن گهرن ۾ ڪٿا مرڻ لڳا، تنهنڪري اسين پنهنجا گهر ڇڏي، پنهنجي باغ ۾ وڃي ويٺاسين. اتي منهنجي زال کي پليگ جي بيماري ٿي پئي. پيٽ سان هئي، تنهنڪري ويامي پئي. ڌيءَ ڄڻيائين، پر اها به ترت مري ويئي، ۽ پاڻ وفات ڪيائين، جيتوڻيڪ دوا لاءِ گهڻا طبيب ۽ ڊاڪٽر اچي گڏ ٿيا هئا، پر آخر ١٩- تاريخ، مهيني مارچ، ١٩٠٤ع ۾ وفات ڪئي. اها محرم جي پهرين تاريخ هئي. هن کي پنهنجي مقام ۾ دفن ڪيو ويو. سندس وفات جي تاريخ، فارسي شعر ۾ جوڙي، سندس قبر جي سيرانديءَ پهڻ تي اڪرائي ويئي، جا اڃا ڏسڻ ۾ پئي اچي.

هن سان شادي ڪئي پندرهن ورهيه ۽ اڍائي مهينا ٿيا هئا، ۽ ٣٣ ورهين جي عمر ۾ وفات ڪيائين. انهيءَ عرصي ۾ هن

مون کي هرطرح خوش ۽ راضي رکيو، ۽ منهنجي چڱي خدمت ۽ مون سان گهڻي همدردي ڪيائين، ۽ فرمانبردار رهي. مون سان توڙي منهنجي اولاد سان تمام گهڻي محبت هوندي هيس. پوئين بيماريءَ ۾ به مون کي يا ٻارن کي ويجهو اچڻ نٿي ڏنائين ته متان پليگ وچڙي وڃي. پر مون ڪان جيترو ٿي سگهيو، اوترو سندس خدمت ۽ علاج ڪيم. انهيءَ قضيي جي ڪري مون کي ڏاڍو صدمو پهتو. سندس فوٽو اڳيئي ورتل هو، بلڪ سندس آواز به فونوگراف ۾ ورتل هو، جو اڃا تائين ڪڏهن ڪڏهن ٻڌي، هن کي ياد ڪندو آهيان. هن مان مون کي ٽي ٻار رهيا آهن: نادربيگ، اختربيگ ۽ هڪڙي نياڻي، جا مرزا سڄڻي بيگ جي گهر ۾ آهي، جيئن مٿي به چيو ويو آهي.

انهن خانگي اتفاقن ڪري، منهنجي فرلو موڪل عذابن ۽ ڏکن ۾ گذري. زال جي وفات کان پوءِ، غمگينيءَ ۽ اڪيلائيءَ ۾ گذارڻو پيو. جڏهن موڪل اچي پوري ٿي، تڏهن نوڪريءَ تي وڃڻ لاءِ دل نه پئي چيو. ڪوشش ڪئي ويئي ته ڊاڪٽر جي سرٽيفڪيٽ تي بيماريءَ جي وڌيڪ موڪل وٺان، پر اهو به بندوبست نه ٿي سگهيو. سڀني عزيزن ۽ دوستن صلاح ڏني، بلڪ زور ڪيو ته دل جي وندر لاءِ نوڪريءَ جي مشغولي چڱي آهي، ۽ موڪل ۾ به مفت اڌ پگهار ضايع ٿو ٿئي؛ تنهنڪري آخر مهيني مئي، سن ١٩٠٥ع ۾، وري نوڪريءَ ۾ پنهنجي اڳوڻي جاءِ، ڪوٽڙيءَ واريءَ تي آيس، جتي ڳوٺ جي ويجهڙائي به هئي ۽ ڪم جي هلڪائي به هئي. پر انهيءَ هوندي به گهر جي اڪيلائيءَ جي ڪٿي رهندي هئي. اگرچ انهيءَ وچ ۾ ادي مرزا صادقعلي بيگ پينشن ورتي هئي ۽ گهر رهندو هو، ۽ منهنجن ٻارن ٻچن جي به سنڀال پئي ڪيائين. نادربيگ اسڪول ۾ پڙهندو هو. اختربيگ ننڍڙو هو ۽ منهنجي ڌيءَ اچي وڏي ٿي هئي. گهر ۾ فقط نوڪريائيون هيون، تنهنڪري

مون ارادو ڪيو ته ڌيءَ جي شادي مرزا سڌني سان ڪريان، جو ڪراچيءَ ۾ پڙهندو هو، ۽ جنهن جي سنڀال پٽس ڊاڪٽر مرزا جي مرڻ کان پوءِ آءٌ ڪندو هوس. انهيءَ پاڻ به مون کي سردار محمد يعقوب جي معرفت، شاديءَ لاءِ عرض ڪيو هو. تنهنڪري مشڪلات گهٽائڻ جي ارادي سان مون اها شادي ڪرائي. پنهنجي شاديءَ وانگي مون اها شادي به، سواءِ سڳڻن سائن، هل هنگامي ۽ دهل دمامن جي ڪئي- فقط مانيءَ جي مجلس ڪئي ويئي. تنهن کان پوءِ، سڌني ڪراچيءَ ويو، ۽ زال کي به وٺي ويو، ۽ اختربيگ کي به ساڻ وٺي ويو. باقي نادربيگ کي مسٽر محمد يعقوب جن جي گهر ۾، حيدرآباد شهر ۾ رهڻ لاءِ ڇڏيو ويو، جو اتان اسڪول به ويجهو هوس ۽ خانگي ماستر جي پڙهائڻ جو به بندوبست ڪيو ويو. ڪڏهن آءٌ به پاڻ وٺي ڪراچيءَ وڃي رهندو هوس، ۽ آفيس به اتي ڪندو هوس، جو اهو اسان جو هيڊڪوارٽر هو. انهيءَ سال جي پڇاڙي ۾ سڌني ايل. ايل. بي. جي لاءِ بمبئيءَ ويو، ۽ آءٌ سيئي پار وٺي وري حيدرآباد آيس. انهن کي اتي ڇڏي، آءٌ گشت تي ويس، ۽ ڪڏهن ڪڏهن وٽن ويندو هوس.

سن ١٩٠٦ع جي شروع ۾، ڊاڪٽر مرزا جي ٻي مڏم ۽ سندس ٻئي ٻار، يعني ٻه پٽ ۽ هڪ ڌيءَ، جي ڊاڪٽر مرزا جي وفات کان پوءِ ولايت ويا هئا ۽ اتي تعليم وٺندا هئا، سي موٽي آيا ۽ اسان وٽ رهڻ لڳا. هو پوءِ سگهوئي وري ولايت ويا. انهن سان گڏ مون نادربيگ کي به موڪلي ڏنو ته اتي تعليم وٺي، ۽ بئرسٽريءَ جو امتحان ڏئي. سولائي اها هئي ته ماڻي مڏم سان ۽ سندس ٻارن سان اتي گڏ وڃي رهندو، ۽ سندس سنڀال چڱي ٿيندي. انهيءَ کان پوءِ هر مهيني، آءٌ انهن کي خرچ پهچائيندو رهيس. باقي اختربيگ هتي رهيو، جو سردار محمد يعقوب جن سان گڏ رهندو هو.

جيتوڻيڪ پنهنجن يارن جو انهيءَ طرح بندوبست ڪري ڇڏيم، پر تڏهن به مون کي اڪيلو رهڻو ٿي پيو. منهنجي زال مون سان اهڙو چڱو گذاريو هو جو اهڙي خانگي صحبت کان سواءِ گذارڻ مون کي مشڪل نظر آيو، ۽ هردم زال کي ياد پئي ڪيم، ۽ هميشه آباڻڪو پئي گذاريم. خاص ڪري جڏهن پنهنجي گهر ايندو هوس، تڏهن پاڻ کي اڪيلو ڏسي، ڏاڍو درد ٿيندو هوم. آخر منهنجي اها حالت ڏسي، ادي مرزا صادقعلي بيگ ۽ سردار محمد يعقوب وري شادي ڪرڻ لاءِ صلاح ڏني. ڪراچيءَ ۾ ۽ بمبئيءَ ۾، هڪڙي ٻن هنڌن تي، شاديءَ جو چڱو بندوبست ٿي ٿي سگهيو؛ جو اهي سڌريل ۽ خانداني گهر به هئا ۽ پئسي وارا به هئا. جيتوڻيڪ منهنجي پهرين زال به ڏارين مان هئي، پر تڏهن به وڏيءَ عمر جي ڪري، ۽ پهرين زال جي يارن موجود هئڻ جي ڪري، مون خيال ڪري مناسب سمجهيو ته هاڻي ڏارين مان شادي ڪرڻ غلط آهي؛ متان منهنجي مرڻ کان پوءِ هوءَ وري پنهنجن مائٽن ۾ هلي وڃي يا اڳين يارن سان نسازي ڪري. ۽ پنهنجي خاندان مان ڪا زال مون سان يا منهنجن يارن سان زياده همدردي ڪرڻ واري ٿيندي؛ تنهنڪري پڪ ڪيم ته پنهنجن مان شادي ڪجي. آخر پنهنجي ماروٽ، مرزا قزلباش، جي نياڻي جو نهراءُ ٿيو ۽ شاديءَ جي تياري ڪئي ويئي. پر سگهو ئي مرزا مٿين بيماريءَ ۾ بيمار ٿي اوچتو وفات ڪئي، ۽ ٻيا به ڪي عزيزن جا قضيا ٿيا. سردار محمد يعقوب، جو رياست خيرپور جو وزير هو، تنهن به اوچتو وفات ڪئي، تنهنڪري شادي مهمل رهي. آخر، سن ١٩٠٧ع جي مئي مهيني ۾ منهنجي شادي ٿي، ۽ اسين ٻئي وري به هڪٻئي جي صحبت ۽ سنگت ۾ خوش رهڻ لڳاسين ته اوچتو ٻئي سال، سن ١٩٠٨ع جي مئي مهيني ۾، اها زال به هڪڙو پٽ ڄڻي، ويم ۾ ئي مري وئي. انهيءَ زال سان به منهنجي گهڻي محبت هئي، ۽

انهيءَ ڪري پيو تازو صدمو پهتو. پار پلجي وڏو ٿيو، جنهن جو نالو همايون بيگ آهي، جو هائي هاءِ اسڪول ۾ ٿو پڙهي. انهيءَ زال جي نسبت ۾ به منهنجي ڪتاب "سوداءِ خام" ۾ ڪي شعر آهن. هن زال جي مرڻ ڪان پوءِ، وري به منهنجو حال خراب ٿيڻ لڳو ۽ آءٌ بيمار ٿي پيس ۽ ڪم ڪرڻ تي دل نه پئي چيو. تنهنڪري سن ١٩٠٩ع ۾، ٽن مهينن جي حقي موڪل ورتيم، جنهن جي پوري ٿيڻ تي به طبيعت برابر نه رهي. ٽيهه ورهيه نوڪري به پوري ٿي هئي، تنهنڪري اڌ پگهار تي پينشن ورتيم. انهيءَ وچ ۾، سن ١٩٠٩ع جي نومبر مهيني ۾، وري به مرزا ڪلب علي مرحوم جي نياڻيءَ سان شادي ڪيم، جا اڃا هلي اچي. انهيءَ مان اڄ تائين مون کي پنج پٽ ۽ ٻه نياڻيون ٿيون آهن، جي سڀ ننڍا آهن. انهيءَ ڪان پوءِ، اڄ تائين وقت خير جو گذرندو اچي.

منهنجو وڏو پٽ نادر بيگ، بئرسٽر ٿي آيو، تنهن ڪان پوءِ هو لاڙڪاڻي ۾ بئريسٽري ڪرڻ لڳو. سکهوئي پوءِ هو ريزيڊنٽ مئجسٽريٽ مقرر ٿيو، ۽ ٻن ٽن هنڌن تي رهيو، پر پوءِ جڏهن منهنجي پاڻ، ڊاڪٽر مرزا جي نياڻي سان شادي ڪيائين، تڏهن نوڪري ڇڏي وڃي ڪراچيءَ ۾ رهڻ لڳو ۽ بئرسٽري ڪرڻ لڳو، ۽ اڃا تائين اتي آهي. هو ٿياسافيڪل سوسائٽيءَ جو ميمبر آهي ۽ ڪتابن لکڻ پڙهڻ جو شوق اٿس. ڊرائنگ، نقاشي، ميوزڪ ۽ راڳ چڱو ڄاڻي، ۽ واڍڪو ۽ آڪر جو ڪم به اچيس. انگريزي شعر به چوندو آهي. ٻيو پٽ اختر بيگ، وڏيڪ پڙهي نه سگهيو. ميٽريڪيوليشن جي ڪلاس مان نڪري، ميڊيڪل اسڪول ۾ ويو، پوءِ ٽيڪنيڪل اسڪول ۾ ويو، ۽ پوءِ نيٺ وڃي پوليس ڪاتي ۾ سب انسپيڪٽر ٿيو. سال کن ڪان پوءِ اها جاءِ ڇڏي، ريلوي ڊپارٽمينٽ ۾ رهيو.

آخر هاڻي ڪليڪٽر صاحب، حيدرآباد، جي آفيس ۾ ڪلارڪ آهي. انهيءَ ڪان ننڍا، انگريزي ۽ سنڌي اسڪولن ۾ پيا پڙهن. منهنجيون نياڻيون ٻه چڱيءَ طرح پڙهي لکي ڄاڻن، ٿوري انگريزي ٻه ڄاڻن، ۽ سئيءَ جو ڪم ۽ پيا زنانا هنر ٻه ڄاڻن. منهنجن پٽن ۽ ڌيئرن جي اولاد جي ڄڻائي، هيٺ ڏنل شجري مان معلوم ٿيندي.

باب پنجون

منهنجي پيريءَ ۽ گوشه نشينيءَ جو احوال

جيتوڻيڪ مون ٽيهه ورهيه سرڪاري نوڪري ڪئي ته به مون کي هميشه دل ۾ اها خواهش رهندي هئي، ته نوڪري پوري ڪري، پينشن وٺي ويهان ته پنهنجي دل جي خواهش موجب ڪتابن مطالعي ڪرڻ ۽ لکڻ جي مشغولي ڪريان ۽ عبادت ۽ رياضت ۾ زياده وقت گذاريان. جيتوڻيڪ نوڪريءَ هوندي به انهيءَ مشغولي ۾ رهندو آيس - ڏينهن جو جڏهن به سرڪاري ڪمن کان فرصت ملندي هئي، تڏهن ائين ڪندو هوس، پر رات جو خاص طرح اهو ڪم ڪندو هوس ۽ انهيءَ لاءِ پنهنجي ننڊ ۽ پنهنجو سک ڦٽائيندو هوس. نوڪريءَ هوندي به اڪثر مون کي اڪيلائيءَ ۽ گوشه نشينيءَ ۾ رهڻ ۽ اڪيلائيءَ ۾ خيال ڪرڻ وڌيڪ پسند ايندو هو:

> دوزخ ۾ يا بهشت ۾ شل هيڪلو هجان،
> تنهائي جهڙو خلد نه ٻيو جڳ ۾ ٿو ڏسان.

گهڻو ڪري صبح جو اڪيلو گهمڻ نڪري ويندو هوس، جيئن اڃا ڪندو اچان ۽ قبرستانن، قبن، يا ڦٽلن ڪوٽن ۽ دڙن ۾ وڃي ويهندو هوس. زماني جي گردش، ۽ وقت جي گذرڻ ۽ انسان جي حالت ۽ خدا جي قدرت جي نسبت ۾ خيال پچائيندو هوس. پر جڏهن نوڪريءَ جي پڇاڙيءَ ڌاري خانگي ڏکن، مصيبتن ۽ صدمن جا اتفاق ٿيڻ لڳا، دل بي آرام، غمگين ۽ ملول رهڻ لڳي، تڏهن ته پاڻ اڪيلائي ۽ گوشه نشينيءَ جا خيال زياده پيدا ٿيا ۽ خدا کان دعا گهرندو هوس ته ڪنهن طرح سان جلد جند ڇڏائي آزاد ٿيان ۽ پنهنجي دل گهري مشغولي ڪريان:

> دل جي خلوت ۾ تماشو ٻن جهانن جو ڏسان،
> منجهه گريبان ان ڪري پنهنجو مٿو نيت آءٌ رکان.

ڪنڊ خلوت جي ۾ ويهي بادشاهي ٿو ڪريان،
ڏس تہ پر عنقا اسان جي جو هما جو پَر ٿيو.

ڪنڊ قناعت جي لذي جنهن نہ، لڌو تنهن ڪي ڪين،
گوشو خلوت جو ڏٺو جنهن نہ، ڏٺو تنهن ڪي ڪين.

هڪڙي پيري ياد اٿم تہ مختيارڪاريءَ جي عرصي ۾ پنجن اٺن ورهين جي نوڪريءَ کان پوءِ، ڪو اسسٽنٽ ڪليڪٽر، بدطبيعت بالا آفيسر ٿي آيو. انهيءَ جي زيردستي ڪن سببن ڪري موافق نہ آئي. دل ۾ آيم تہ نوڪري ڇڏي ڏيان ۽ وڃي اسڪول يا ڪاليج ۾ پڙهائڻ جي نوڪري ڪريان، جا دل جي خيالن سان موافق آهي ۽ جنهن ۾ مقرر وقت کان وڌيڪ پابندي ڪانهي ۽ وئڪيشن بہ ملي ٿي ۽ خانگي مشغولي ڪرڻ لاءِ بہ زياده وقت ٿو ملي.

دل جي خلوت ۾ ٿا عارف عالمن جو سير ڪن،
آرسيءَ جي ڪنڊ ۾ ٿيو پاڇي کي پيرن هيٺ سج.

پر عزيزن ۽ دوستن صلاح ڏني تہ گذريل نوڪري ضايع نہ ٿيڻ گهرجي، ۽ جدا جدا بالا آفيسر پيا واري سان اچن ۽ وڃن - هڪڙا چڱيءَ طبيعت جا پيا خراب طبيعت جا، وقت گذري ويندو. تنهنڪري لاچار ٿي رهي پيس ۽ پوءِ ائين ئي ٿيو ۽ گهڻا مهربان بالا آفيسر آيا، جن گهڻي مدد ڪئي ۽ راضپو ڏيکاريو.

انهيءَ طرح، جڏهن نوڪري جي پڇاڙي ٿي، تڏهن فرلو موڪل وٺي ٽيهہ ورهيہ پورا ڪيم، ۽ هڪ بہ يا ٽي سال وڌيڪ نوڪري ڪرڻ جي خواهش نہ ڪيم، جيئن اڪثر ڪرڻ ۾ ايندي آهي ۽ اجا آءٌ نوڪري چالاڪيءَ سان ڪري ٿي سگهيس. پينشن وٺڻ مهل، منهنجي عمر ٥٥ ورهيہ هئي، ۽ پنجويهن ورهين جي عمر ۾ نوڪري شروع ڪئي هيم. تنهنڪري انهيءَ وقت آءٌ جواني ڇڏي، پيريءَ ۾ داخل ٿيس.

مگر نوڪريءَ جي محنت، ڪشالي، ورزش، تندرستي ۽ عادتن جي خيال سان مون اچا پاڻ کي بلڪل جوان ٿي ڄاتو. پيريءَ جي نسبت منهنجو شعر آهي جو ويچار جوڳو آهي:

سگهه هوندي منهنجي گوشہ نشيني جو ٿي سبب،
هن خلق بيحيا جو، خدا شل پلو ڪري.

آءٌ اڃا تائين گهمڻ ڦرڻ، هوا کائڻ ۽ لکڻ پڙهڻ جو ڪم ايترو ڪندو اچان، جيترو نوڪريءَ ۾ ڪندو هوس بلڪ زياده. خدا جي مهربانيءَ سان اڃا تائين مقرر عادتن جي ڪري اڪثر تندرست رهندو اچان، ۽ بيماري گهٽ ٿيندي آهي. ڏند بہ قائم اٿم، نظر بہ چڱي اٿم؛ جيتوڻيڪ سنهن اکرن پڙهڻ وقت چشمو ڪم آڻيندو آهيان: تنهنڪري پيري ۽ گوشه نشيني آرام لاءِ نتي گهريم پر خيالن ۽ ڪمن جي آزاديءَ ۽ خودمختياريءَ لاءِ ٿي گهريم. جيتوڻيڪ اڪيلائي پسند هيم، تہ بہ، جڏهن ڪم ڪري ٿڪبو هوس يا اڃا بہ ٿڪبو آهيان، تڏهن موافق صحبت ۽ گفتگو وٽندي اٿم. پر عمر ۽ خيالن جي نظر تي اهڙا موافق دوست ٿا ملن، خصوصاً جهنگ ۾ جتي اسين رهون ٿا ۽ جتي اڪيلائيءَ منجهہ بہ پي اڪيلائي اڪثر موجود آهي. تنهنڪري زال ۽ ٻارن ٻچن جي سنگت ۽ انهن سان ڳالهائڻ ٻولهائڻ، پرورش ۽ تعليم جي مشغولي زياده پسند ايندي آهي. انهي ڪري، هڪڙي زال مرڻ جي ڪري ٻي شادي ڪيم، بلڪ پهرين زال مان ڪن ننڍن ٻارن جي هئڻ جي حالت ۾ انهن جي سنڀال وغيره لاءِ بہ ٻي شاديءَ جو ضرور ٿيو. انهيءَ ڪري جهڙو نوڪريءَ جي ڏينهن ۾ تهڙو پوءِ، اڄ تائين فرصت جي وقت اها وندر ۽ مشغولي رکندو اچان. انهيءَ ڪري پينشن وٺڻ کان ٿورو اڳي، موڪل جي عرصي جي پڇاڙيءَ ۾، يعني سن ١٩٠٩ع ۾ پوئين شادي ڪيم، جنهن جو اشارو مٿي بہ ڏنو اٿم، ۽ اڳتي

به ايندو. انهيءَ زال ۽ ان جي ٻارن جي پرورش ۽ تعليم جي مشغولي فرصت وقت اچا تائين هلي اچي.

پينشن وٺڻ کان پوءِ، نوابشاهه تي جيڪا زمين اسان کي سرڪار مان خانداني آبروءَ جي نظر تي مليل هئي ۽ جنهن جي سنڀال ادو مرزا صادق علي بيگ ڪندو هو، تنهن جي نظرداري ادي جي وفات کان پوءِ مون پاڻ تي کنئي، ۽ اڪثر اتي پنهنجي ديهه ۾ ويندو رهندو هوس ۽ پنهنجي خانگي مشغولي لکڻ پڙهڻ جي به ڪندو رهندو هوس. ٽن چئن ورهين کان پوءِ، انهيءَ کان به بيزار ٿي پيس، ۽ اچ وڃ ۽ ڪم ڪار سنڀالڻ جي تڪليف ڪٿي ڪين سگهيس، تنهنڪري اهو ڪم ادي مرزا صادق علي بيگ جي وڏي پٽ، مرزا فرخ بيگ، جي حوالي ڇڏيم، جو بئريسٽر به آهي. اڪثر نوابشاهه ۾ وڪالت جو ڪم ڪندو آهي، جو هاڻ لوڪلبورڊ جو اتي پريزيڊنٽ آهي ۽ اچا تائين اها زمين ۽ ٻي پنهنجي خلاصي زمين جا ادي صادق علي بيگ کي انعام طور سرڪار مان مليل هئي، تنهن جي سنڀال ڪندو اچي. انهيءَ هوندي وري به پنهنجي ڳوٺ جي ويجهو، پراڻي قليليءَ تي ڪن ماڻهن کان زمين جو ٽڪرو ورتم، جتي روز وڃي ٿي سگهيس ۽ اتي آبادي ڪرايم جنهن مان گهوڙي جي گاهه، داڻي جي سولائي ٿي ٿيي ۽ مون کي به ٿوري مشغولي ٿي رهي.

ٻي سچي پچي مشغولي ته ڪتابن ڏاهڻ، لکڻ، ترجمي ڪرڻ جي ۽ شعر چوڻ جي آهي، جنهن ۾ گهڻو ڀاڱو وقت جو گذري ٿو وڃي. انهيءَ بابت هيٺ ذڪر ايندو، جتي وقت جي ورهاڱي بابت منهنجو چيل شعر به ڏنل آهي. (ڏسو باب ١١ شعر نمبر ٧) آءٌ نه رڳو پنهنجا ڪتاب لکندو رهيو آهيان، پر اڪثر سنڌ ۾ جدا جدا ماڻهو هندو يا مسلمان جيڪي ڪتاب يا جيڪي شعر ڏاهي ڏسڻ لاءِ ۽ اصلاح يا درستيءَ لاءِ يا راءِ ۽ صلاح لاءِ موڪليندا آهن، سي به فراغت مهل ڏسي، درست

ڪري، سوڪليندو آهيان؛ بلڪ ڪنهن ڪتاب جي لکڻ ۾ ڪو مدد گهرندو آهي ته اها به خوشيءَ سان ڏيندو آهيان. سڪولن، آها به ڪاليجن، پين مخزنن ۽ رسالن ۾ وجهڻ لاءِ ڪو مضمون يا شعر گهرندا آهن ته اهو به خوشيءَ سان ڏيندو آهيان، يا ڪتابن جي سنڌ ۾، ديباچي يا تمهيد وانگي لکي ڏيڻ لاءِ چوندا آهن ته اهو به لکي ڏيندو آهيان. سرڪاري لٽريچر ڪميٽي جو ته ننڍي هوندي کان ميمبر رهيو آهيان، ۽ ورهين کان سرڪاري ٽيڪسٽ بڪ ڪميٽيءَ جو ميمبر آهيان. ساڳيءَ طرح، بمبئي جي پراونشل ٽيڪسٽ بڪ ڪميٽي جو به ميمبر آهيان. عربي، فارسي ۽ اردو جا نوان ڪتاب جيڪي ڊائريڪٽر آف پبلڪ انسٽرڪشن وٽ ايندا آهن، ۽ هو سوڪليندو آهي، تن تي راءِ ڏيندو آهيان. انهيءَ کان سواءِ، علمي يا اخلاقي يا پنگتي سوسائٽين يا جماعتن ۾ ليڪچر ڏيڻ يا انهن لاءِ ڪنهن مضمون لکڻ لاءِ چوندا آهن ته اهو به لکندو آهيان. انهيءَ بابت به مفصل ذڪر هيٺ ايندو.

سرڪاري ڊيپارٽمينٽل امتحان يا يورپين آفيسرن جي سنڌي امتحان لاءِ اڪثر ڪمشنر صاحب مون کي چوندو آهي ۽ سڏيندو آهي ته اهو ڪم به وڃي ڪندو آهيان. تعليم جي نسبت ۾ سرڪاري يا خانگي ڪانفرنس ۾ شامل ٿيڻ لاءِ چوندا آهن ته خوشيءَ سان شامل ٿيان، سندن فرمائش موجب تقرير يا تحرير ڏيڻ کان نه نٽائيندو آهيان. جانورن کي ظلم کان بچائڻ لاءِ جا حيدرآباد ۾ اڏ سرڪاري سوسائٽي آهي، تنهن جو به ميمبر آهيان، بلڪ وائس پريزيڊنٽ به ٿي رهيو آهيان. انهيءَ لاءِ، ڪڏهن ضروري ليک به لکندو آهيان. انهيءَ کان سواءِ شهر جي بلڪ سنڌ جي انجمن اسلاميه جو به ميمبر آهيان؛ خاص ڪري انجمن اسلاميه، حيدرآباد، يا شيعا ڪانفرنس، آل انڊيا، واري جو به ميمبر آهيان. بلڪ انهيءَ جي مرڪزيءَ ڪميٽي جو ميمبر آهيان، جنهن جو هيڊڪوارٽر لکنؤ ۾

يا لاهور ۾ هوندو آهي. ٿورن ڏينهن کان سنڌ جي پبلسٽي ڪميٽي جو به ميمبر آهيان، ۽ انهيءَ لاءِ جيڪي مناسب مضمون نظر ايندا آهن، سي به لکي ڏيندو آهيان ۽ جيڪي مضمون ٻاهران ايندا آهن، تن تي به راءِ ڏيندو آهيان.

اهي آهن مشغوليون، جي پينشن وٺڻ کان پوءِ رکندو اچان ۽ جي دل جي ميل موافق آهن. ميونسپالٽي ۾ ڪائونسلر ٿيڻ لاءِ يا لوڪل بورڊ ۾ ميمبر ٿيڻ لاءِ يا اسپيشل مجسٽريٽ يا بينچ مجسٽريٽ ٿيڻ لاءِ، آفيسرن وقت بوقت مهرباني ڪري آڇ پي ڪئي آهي، بلڪ زور پي ڪيو اٿن ته به مون معافي گهري قبول نه ڪئي هوندي، جو اهو ڪم منهنجي طبيعت جي مواقق نه آهي. بلڪ ڪائونسل ۾ وڃڻ لاءِ به سنڌ جي گهڻن دوستن صلاح ڏني هوندي ته به مون قبول ڪئي هوندي، خيرپور رياست جي وزيري خالي ٿيڻ وقت، ميرعلي مراد خان کان پوءِ ميرفيض محمد خان جي وقت کان وٺي مير صاحبن پاڻ مهرباني ڪري وزير ٿيڻ لاءِ چيو هوندو ته به مون عذر ڪري معافي گهري هوندي جو گهڻن سببن ڪري اهو ڪم منهنجي طبيعت جي برخلاف هو. نه ته اها اهڙي فائدي ۽ پيدائش ۽ اختياريءَ ۽ هلندي واري جاءِ هئي ۽ آهي، جو منهنجي درجي جا ديسي آفيسر جيڪر خوشيءَ سان قبول ڪن ۽ انهيءَ جي هٿ اچڻ لاءِ سٽا هڻن.

مٿئين مختصر بيان مان معلوم ٿيندو ته سرڪاري نوڪري ڇڏڻ کان پوءِ، پينشن وٺڻ بعد، مون کي چئن قسمن جي مشغولي رهندي آهي: پهرين ٻارن ٻچن جي پرورش ۽ تعليم ڏيڻ جي؛ ٻي خلق جي سڌاري، فائدي ۽ مدد وٺڻ جي، خاص علم ۽ تعليم سان واسطو رکندڙ؛ ٽي ڪتابن لکڻ ۽ شعر ٺاهڻ جي، جنهن مان پڻ خلق جي فائدي جي نظر آهي، نه پئسي جي ۽ پيدائش جي؛ ۽ چوٿين پنهنجي جند جي بهتري ۽ خدا تعاليٰ جي بندگيءَ جي، جنهن جو ذڪر هيستائين نه

ڪيو ويو، جو هيٺ مفصل ڪيو ويندو. ڏينهن جو ڪجهه ڀاڱو ۽ رات جو خاص طرح گهڻو ڀاڱو خدا جي بندگيءَ ڪرڻ لاءِ چڱو لڳي ٿو، جو وجهه نوڪريءَ جي وقت پوريءَ طرح ملي نٿي سگهيو. جيترييقدر ٿي سگهي ٿو اوترييقدر اها مشغولي دل جي شوق ۽ چاهه سان ڪجي ٿي — گهڻي فڪر ۽ خيال سان ڪجي ٿي. انهيءَ هوندي به ٻارن ٻچن ۽ ٻين دنيا جي ڪمن جو خيال ۽ انتظار رهي ٿو، جنهنڪري خيال ٻئي پاسي ڇڪجي وڃي ٿو. دنيا کان اصل تارڪ ٿيڻ کان سواءِ اها حالت موجود ٿي نه سگهندي. پر انهيءَ صورت ۾ پنهنجن پراون يا عام خلق جي خدمت ڇا ڪري سگهبي! حالت اهڙي آهي جهڙي شيخ سعدي فرمايو آهي ته:

غم فرزند و نان و جامه و قوت، بازت آرد ز سيرتِ ملڪوت؛
شب چو عقدِ نماز مي بندم، چه خورد بامداد فرزندم!

انهن مشغولين جي خيال سان عام ماڻهن جي راءِ منهنجي نسبت ۾ چڱي به هوندي ۽ خراب به هوندي. پيري ۽ خانه نشينيءَ جي حالت ۾ گهڻن ڪتابن لکڻ ۽ گهڻي اولاد هئڻ جي حالت ۾ منهنجو دوست، ديوان ڪوڙو مل، چرچي مان سون کي 'ڪتابن جوڙڻ جي ڪل سڏيندو هو.' هو هميشه مون کي وري شادي ڪرڻ کان منع ڪندو هو، انهيءَ لاءِ ته چڙهو رهي فقط خدا جي بندگي ڪريان، جيئن پاڻ ڪندو هو. پر مون کي پيا به انساني فرض بجا آڻڻا هئا.

اهڙن سرٽيفڪيٽن ملڻ تي آءٌ گهڻو شرمندو ٿيندو آهيان، مگر اهي ٻيئي منهنجي خاص ڪوشش کان سواءِ قدرتي طرح پاڻهي پيا ٿين. منهنجو اختيار نٿو هلي.

باب ڇهون

منهنجي وقت جا ڪي مشهور ماڻهو ۽ معزز دوست

ننڍي هوندي ڪان وٺي اڄ تائين، منهنجي وقت جا ڪي مشهور ماڻهو ۽ معزز دوست، جن سان منهنجو واسطو رهيو ۽ جن سان ڪن جو مٿي اشارو به آيو آهي، تن جو هتي گڏ مختصر ذڪر ڪرڻ ضروري آهي، جو انهيءَ ڪري هنن جي يادگيري تازي ٿيندي ۽ مون کي فخر ۽ خوشيءَ حاصل ڪرڻ ۽ حق گذاريءَ ادا ڪرڻ جو وجهه ملندو.

پهرين ته مون کي پنهنجي پيءُ، ماءُ، ناني ۽ مامن جهڙن بزرگ عزيزن جي ڏسڻ ۽ انهن سان رهڻ ۽ انهن جي صحبت ڪرڻ جو شرف حاصل هو. دنيا ۾ گهٽيئي ماڻهو آهن جن کي اهو شرف حاصل ڪونهي. مثال لاءِ خود اسان جي خاندان ۾ ڪي اهڙا ماڻهو آهن، جيئن ته منهنجي پيءُ ۽ ناني کي پنهنجو پيءُ ۽ ماءُ مس ياد هئا، ۽ ننڍپڻ کان انهن جي جدائيءَ ۾ گذاريائون. منهنجي پٽ همايون، پنهنجي ماءُ نه ڏٺي، جو ڄمڻ کان پوءِ سندس ماءُ مري ويئي، ۽ ڊاڪٽر مرزا جعفرقليءَ جو ننڍو پٽ، ايڊورڊ، پيءُ جي مرڻ کان پوءِ ڄائو ۽ پيءُ نه ڏٺائين.

ناني ۽ بابي جي سنگتين ۽ انهيءَ وقت جي نامدار ماڻهن کي مون ڏٺو ۽ گهڻن سان صحبت ڪيم، جيئن ته مير حسين علي خان، مير حسن علي خان، مير محمد خان، آغا زين العابدين شاهه، آغا صادق شاهه، آغا جعفرشاهه، آغا گدا علي شاهه، آغا امام علي شاهه، آغا غلام نبي شاهه ۽ آغا محمد علي شاهه ۽ پيا، جن سان گهڻا قابل حڪيم، عالم ۽ شاعر هئا. اسان جي ڳوٺ ۾ جيڪي مير صاحبن جي ديرن سان واسطو رکندڙ پيرمرد هئا، سي به مون ڏٺا. جڏهن حيدرآباد

جي اسڪولن ۾ ٿي پڙهياسين، تڏهن ميان محمد مخدوم، جو پهرين نارمل اسڪول جو ماستر هو ۽ پوءِ ڊيپوٽي ايڊوڪيشنل انسپيڪٽر هو، جنهن وٽ آءٌ ڪي ڏينهن پڙهيس بہ، قاضي؛ حاجي احمد ۽ آخوند ولي محمد، جي منهنجا استاد هئا ۽ پوءِ پٺي ڊيپوٽي ايڊوڪيشنل انسپيڪٽر ٿيا. انگريزي اسڪولن ۾ پڙهندي ماستر وشنو گهنشام، مسٽر پنڊارڪر، مسٽر رانادي، مسٽر ڪيشوراءِ ۽ مسٽر راماڪنٽ ڏنم ۽ وٽن پڙهيس. مسٽر ڪوڙومل، مسٽر غلام علي، مسٽر تاراچند شوقيرام، مسٽر چوهڙمل ۽ مسٽر جهمٽ مل سان بہ وقت گذاريم ۽ پهرين پن وٽ تہ ٿورو وقت پڙهيس بہ. حيدرآباد شهر جي قديم مسلمانن مان ڪي ٿورا جهونا واقف ڏيندس: سيد قطب شاهہ جهانيان وارو، سيد قاضي يوسف شاهہ، سيد فاضل شاهہ، سيد محمد علي شاهہ، سيد ثابت علي شاهہ ثاني، سيد تقي شاهہ، آخوند محمد قاسم هالائي، مخدوم حبيب الله، مرزا لطف علي ۽ سندس پائر، مرزا علي اڪبر شيرازي فوجدار، آخوند خدابخش، آخوند حبيب الله، نواب دوستعلي خان ٺوڙهو، مرزا خورشيد لکنوي، اميد علي نقاش، آخوند محمد صديق، آخوند لطف الله، آخوند عبداللطيف ۽ پيا. اهي سڀ وفات ڪري ويا آهن.

ديوانن مان ديوان شوقيرام سان بہ صحبت ڪيم جو آءٌ مسٽر تارا چند ۽ مسٽر نولراءِ جن وٽ ويندو هوس، ۽ ديوان شوقيرام بابي جو گهاٽو دوست هو ۽ ننڍي هوندي گڏ پڙهيا بہ هئا ۽ ديوان شوقيرام بہ بابي وانگي تمام چڱا اکر لکندو هو. ديوان مولچند منسڪاٽي جو مسٽر آڏارام، مسٽر عيدن مل ۽ پنجو مل جن جو پيءُ هو، سو بہ ڏٺم ۽ انهيءَ سان صحبت ڪيم، جو پوئيان پٺي اسڪول جا سنگتي هئا. ديوان ڪيولرام سوڪڙيءَ وارو بہ ڏٺو هوم ۽ ديوان آڏارام ٽانورداس، ديوان پرڀداس ڊيپوٽي انسپيڪٽر، ۽ ديوان پوچراج ولد ٽوپڻ مل جو اسان جي ڪٽنب جو منشي هو ۽ ڪانئس پوءِ سندس پٽ، چندن مل

هو، ۽ ديوان چئنراءِ شاهاڻي، ديوان چندا سنگهه، ديوان خوشيرام ۽ ٻيا.

بمبئيءَ جي ڪاليج ۾ پڙهندي پرنسپال چيٽفيلڊ، ورڊ سورٿ، اگرنينهام، پروفيسر ڪينڊي، پروفيسر جائلس، پروفيسر هاٿارن ٿويٽ، پروفيسر ٽيلر، يونيورسٽي رجسٽرار جيمس ٽيلر، پروفيسر مرزا حيرت ۽ مولوي عبدالفتاح جو واقف ٿيس ۽ انهن وٽ پڙهيس، ۽ انهن جي خاص مهرباني سون تي رهي. بمبئيءَ ۾ رهي، بمبئيءَ جي ماڻهن هزهائينس آغا خان ۽ سندس ڪٽنب سان تمام گهڻو واقف ٿيس ۽ ترڪي ڪانسلن سان به، جيئن مٿي به اشارو ڏنو ويو آهي. بمبئيءَ جي مشهور طيب جي، جي خاندان سان به تمام گهڻو رستو هوم. مسٽر بدرالدين طيب جي ۽ سندس ڀائرن شمس‌الدين، شجاع‌الدين، قمرالدين، اميرالدين ۽ سندن پٽن سان به چڱو رستو هوم، وٽن گهڻي آمدورفت ڪندو هوس.

بمبئيءَ جي پارسين منجهان مسٽر ماڻڪجي ۽ ڪاؤسجي جي جي ڀائي، ڪاؤسجي ريڊي مني، مسٽر واديا، مسٽر مودي، مسٽر پٽيل، مسٽر ڪنٽراڪٽر ۽ مسٽر فريدونجي دستور، جو هاڻي يونيورسٽيءَ جو رجسٽرار آهي، ۽ مسٽر دلال، مسٽر گمي، مسٽر پٽيل، مسٽر داور، مسٽر بادشاهه ۽ مسٽر دستور سان دوستي هيم، جو اهي مون سان گڏ ۽ منهنجي وقت ۾ پڙهندا هئا. سرهٽن ۽ گجراتين مان به مسٽر چندورڪر، مسٽر جوگليڪر، مسٽر پينڊارڪر وڏو توڙي ننڍو ۽ ڪيترا ٻيا واقف هئا، جن جا نالا هينئر دل تي نٿا اچن، مگر جي مشهور ٿي گذري ويا ۽ ڪي حيات ۽ ناليرا آهن. مسلمانن مان مسٽر قمرالدين، مسٽر معزالدين، مسٽر ملا ۽ ڪي ٻيا هئا جي منهنجا ڪلاسي هئا. ڪاليج جي وقت ۾ جيڪي سنڌي مون سان گڏ هئا ۽ جي منهنجي هوندي پوءِ آيا، تن مان مسٽر ٽيڪچند، مسٽر هاسارام، مسٽر ليلارام، مسٽر دولت رام، مسٽر سهسانو مل ۽ مسٽر پرتميداس چندناڻي آهن. مسٽر ڏيارام گدو مل ۽ مسٽر

علي محمد حسن علي به پوءِ آيا. انهن سان پوءِ زياده واقفيت ۽ دوستي پيدا ٿي.

ڪاليج مان موٽڻ کان پوءِ، ڪراچيءَ ۾ رهندي مسٽر ڏيارام، مسٽر اڌارام، مسٽر آلومل، مسٽر حسن علي، مسٽر تلافي، مولوي الله بخش، مرزا آصف، آغا علي شاهه، مراد خان پٺاڻ، مسٽر عباس خان ۽ مولوي تاج محمد سان واقفيت پيدا ٿي، ۽ مسٽر بيرنجي آغا ۽ سندس پٽ رتنجي، مسٽر فرامروز سان خاص رستو هو. انگريزن مان مسٽر جيفريز، مسٽر مچي، مسٽر مائلس، مسٽر جڊ، مسٽر ٽويلس جيلر، مسٽر ڪنگ، مسٽر فائولر ۽ ڪي ٻيا گهڻو واقف هئا.

ڪراچيءَ ۾ رهندي، ديسي صاحبن مان ديوان واڌومل ٽلٽيءَ وارو، لالا گيانچند ۽ سندس ڀاءُ تلوڪچند پڻن سان، مسٽر پارومل سيوهاڻيءَ ديوان شونداس، ٽيڪمداس، ٺهلرام ۽ ڏيون مل ٽنٽيءَ سان خاص رستو رهيو. ديوان چانڊومل ۽ سندس پٽ ديوان سهجرام سان به گهڻي واقفيت هئي، ۽ سندس ٻيا ننڍا پٽ بولچند ۽ ڪيولرام ته منهنجي زيردستيءَ ۾ به رهيا. مسلمانن مان قاضي محمد اشرف، خداداد خان ۽ ڪي ٻيا واقف هئا.

نوڪريءَ جي هٽ عرصي ۾ جن بالا آفيسرن جي هٽ هيٺ نوڪري ڪيم ۽ جن سان منهنجو گهڻو واسطو رهيو ۽ جي مون تي نهايت مهربان رهيا، تن مان ڪي هي آهن: مسٽر فلٽن، مسٽر هارٽ ويونير، مسٽر جيمس، مسٽر جائلس، ڪرنل ميهو، ڪرنل والس، ڪرنل راس، مسٽر ميوليس، مسٽر مڪنزي ۽ سٽيل. مسٽر جميس جڏهن پهرين ڊيپوٽي ڪليڪٽر ٿي آيو، تڏهن ماسي مرزاعلي محمد تي نهايت مهربان هو. پوءِ جڏهن بمبئيءَ ۾ پوسٽ ماسٽر جنرل ٿي رهيو، تڏهن آءٌ بمبئيءَ ۾ پڙهندو هوس. انهيءَ سان اڪثر گڏبو هوس، ۽ جڏهن وري سنڌ ۾ ڪمشنر ٿي آيو، تڏهن مون تي گهڻو مهربان رهيو. سندس چوڻ تي مون چچنامو ۽

سنڌ جي تاريخ پارسي ڪتابن تان انگريزيءَ ۾ لکي، ۽ جنهن ۾ منهنجي دوست مسٽر ڏيارام گدو مل گهڻي مدد ڪئي، ۽ پوءِ اها ڪمشنر جي ڇاپخاني ۾ سرڪاري طرح ڇپي. ڪرنل ميهو ته پينشن تي وڃڻ کان پوءِ به مرڻ تائين خط لکندو رهيو، ۽ وقت بوقت ولايت مان ڪتاب، خط ۽ ٻيا تحفا موڪليندو رهيو. مسٽر فلٽن، بمبئيءَ جي هاءِ ڪورٽ جو رجسٽرار، اتي بمبئيءَ ۾ مون کي ڪاليج ۾ اچي ڏسندو هو. ديسي آفيسرن مان جيڪي نوڪريءَ جي عرصي ۾ واقف هئا ۽ دوست ٿي رهيا، سي هي هئا: ديوان واڌومل، ديوان شونداس ۽ ٽيڪمداس ٺٽي وارا، ديوان پارومل، لالا گيانچند، ديوان چانڊومل، ديوان ڏيارام گدومل، مسٽر محسن طيبجي، مسٽر حامد علي، مسٽر خداداد خان، مسٽر قادرداد خان، سردار محمد يعقوب، شيخ صادق علي، قاضي محمد اشرف ۽ ٻيا.

منهنجي نوڪري اپر سنڌ ۾ گهڻي رهي، يعني اڳوڻي شڪارپور ضلعي ۽ سرحد سنڌ جي ضلعي ۾، ۽ پوءِ ڪراچي ضلعي ۾، حيدرآباد ضلعي ۾، ٿرپارڪر ضلعي ۾ به جدا جدا ڊويزنن ۾ رهي، تنهنڪري ڇئبو ته ساريءَ سنڌ جي هندو ۽ مسلمان زميندارن ۽ ٻين وقت جي معتبرن، ميرن ۽ پيرن سان معرفت ٿي، جن مان ڪي مشهور ماڻهو ٿي گذريا. انهن مان ڪن ٿورن جا نالا ڏيندس: پير حزب الله ڪنگريءَ وارو، پير غلام محي الدين راڻيپور وارو، پير رفيع الدين شڪارپور وارو، مير علي نواز علوي، ميان محمد حسين، محمد شعبان، عبدالخالق وڪيل شڪارپوري، سرائي تارو خان ۽ سندس پٽ ۽ پائٽيا سرائي لاڏو خان ۽ فيض محمد خان کهاوڙ، وڏيرو غيبي خان چانڊيو، سردار قيصر خان مگسي، وڏيرو امام بخش خان ۽ محمد خان ٽيپو، وڏيرو رمضان ناريجو، وڏيرو مريد خان لاکير، ملڪ صوبدار خان ۽ ايسب خان، سرائي غلام رسول، سيد الهندو شاه، ملڪ دودا خان، مير علي مراد سندراڻي، غلام علا خان

ٻڙدي، صحبت خان گولو، جعفر خان رند، ميرو خان ڊومبڪي، بهادرخان کوسو، رحيم خان کوسو، لشڪر خان جمالي، نواب شهباز خان بگٽي، نواب امام بخش خان مزاري، شاهه پسند خان پٺاڻ ۽ ڪيترائي ٻيا. اهي سڀ وفات ڪري ويا آهن. انهن جو مون سان خاص رستو هو ۽ آءٌ هنن کي عزت ڏيندو هوس ۽ هو به مون کي گهڻو پسند ڪندا هئا، نه سرڪاري نوڪريءَ جي خوشامد تي، پر خانگي طرح سائن مروت جي هلت ڪري.

رياست خيرپور جي مير علي مراد خان ۽ مير فيض محمد خان سان گهڻو رستو هو. گهڻائي دفعا سرڪاري ڪم سان آءٌ وتن ويو هوندس ۽ هو مون تي خاص طرح مهربان هوندا هئا، ۽ مون کي پاڻ وٽ آڻڻ گهرندا هئا، پر قسمت نه ٿي. سيد فاني شاهه شيرازي، رياست جو قديم شاعر، به منهنجو واقف آهي ۽ اڃا حيات آهي. چڱو شعر چوندو آهي. مولوي بهاءالدين، مخلص بهائي، جهونو شاعر، ماڻيلي جي پاسي وارو ۽ شمس الدين "بلبل"، سيهڙ وارو شاعر به منهنجا دوست هئا. مولوي ته اڃا به حيات آهي، پر نهايت پيرمرد آهي، ڪڏهن ڪڏهن تازا شعر جوڙي مون ڏي ڏسڻ لاءِ موڪليندو آهي. سندس هڪڙي رباعي منهنجي نسبت ۾ سندس خط جي چوٽيءَ تي آهي، جا نموني لاءِ هتي ڏيان ٿو ۽ هڪ فرد به.

مرزا که قليچ بيگ نامش نامي شيرين بجهان چوشعر هاي جامي.
از بنده بهائي اين دعا باد قبول کاندر دوجهان باد بصد خوشکامي.
مرزاقليچ بيگ که مرد خداي است منظور چشم عاشق بنده بهائي ست.

باب ستون

منهنجا ڪم ۽ انهن جي قدرشناسي

سيڪو ماڻهو جو مشهور ٿيندو آهي يا مشهور ٿيڻ گهرندو آهي، سو اهڙا وڏا ڪم ڪري ويندو آهي، جنهنڪري هن کي پوءِ ياد پيا ڪندا ۽ سڀئي ڪان پوءِ به هن جي يادگيري پئي رهندي آهي. پر افسوس آهي ته اهڙو وڏو ڪم مون ڪونه ڪيو، جنهن لاءِ آءٌ ماڻهن کي ياد رهان يا جن مان گهڻي تائين فيض جاري رهي ۽ خلق کي فائدو پهچي. منهنجا جيڪي ڪم خانگي يا سرڪاري هئا، سي ننڍڙا، مخفي ۽ گمنام رهيا، جيتوڻيڪ انهن مان خلق کي ڪجهه فائدو پهتو ٿي، ۽ هو مون منجهان تمام خوش ۽ راضي هئا ته به اهي فرض چاڻي ادا ڪيا ويا هئا،جن تي بالا آفيسرن جو يا پين ماڻهن جو خاص طرح ڌيان نڪي آيو. گهڻن ماڻهن کي رواجي ڪمن جي وڏي ڪري ڏيکارڻ جو هنر ايندو آهي، جنهنڪري هنن کي آفرين يا انعام ملندو آهي يا لقب ملندو آهي. پر افسوس ته مون کي اهو هنر به نه هو، تنهنڪري پنهنجا فرضي ڪم مان ڪري پئي ڪيم، ۽ انهن ننڍڙن ڪمن کي مون پنهنجا وڏا ڪم ٿي سمجهيو. منهنجو هڪڙو بيت آهي ته

ٿو لقب ڪان لقب لڳي مون کي،
تنهنڪري ري لقب رهان ٿو خوش.

سرڪاري نوڪريءَ جي عرصي ۾ گهڻن وقتن تي وڏا ۽ مشڪل واهه کٽايا هوندم، ۽ مشڪل ڪنڌ پڌايا هوندم، جيئن ته ڪشمور بند، ناري ۽ درياءَ جهڙا. سخت وقتن ۾ سعي سان معافيون ڏسي، انصاف روءِ فيصلا ڪيا هوندم، جن مان جهڙا زميندار تهڙا بالا آفيسر خوش ٿيا هوندا. ڪيترين ضروري وارداتن تي حاضر رهيو هوندس. ڪيترا مشڪل تڪرار ۽

معاملا بلوچن جي جرگي ۾ يا مئجسٽريٽي ڪورٽن جي رستي فيصل ڪيا هوندا. ڪيترا اسڪول ۽ مڪتب کوليا يا کولايا هوندا. رستن تي سچ ۾ وڻ ۽ باغ رکايا هوندا. مشڪل ٽڪرن ۽ جبلن جي چوٽين تائين وڃي، حد نشان ڏسي، قائم ڪيا هوندا. ملٽري ڪاتي جي آفيسرن ۽ لشڪرن کي آسائش سان پنهنجي ڊويزن مان لنگهائي پار ڪيو هوندو، اهي آهن ڪم جي نوڪريءَ جي عرصي ۾ مون ڪيا ۽ جن جي لاءِ آفرين يا تعريف فقط ساليانين ائڊمنسٽريشن رپورٽ ۾ ٿي ملي، جنهن جي پڙهڻ دنيا کي ڪانه خبر ڪانه ٿي پوي. ۽ آفيسرن جي نظر ۾ به اهي رواجي نوڪريءَ جا فرض شمار ۾ اچن ٿا. ڪي اهڙا انتخاب پارهين باب ۾ ڏنا ويا آهن. پر، اها خبر ڪن ٿورن کي هوندي ته اهڙن ڪمن لاءِ ڪن سرڪاري نوڪرن جي تعريف اخبارن ۾ ٿي ڇپجي ۽ ملڪن ۾ مشهور ٿي ٿئي، ۽ خاص رپورٽن سان مٿينءَ سرڪار تائين ٿي وڃي، ۽ انهيءَ لاءِ انهن سرڪاري نوڪرن کي خاص انعام، لقب ۽ اضافا ٿا ملن، بلڪ پينشن وٺڻ تي زمينون ٿيون ملن. پر جيئن مون مٿي چيو ته انهيءَ لاءِ خاص هنر ۽ تجويز گهرجي، جا ڪم نصيبيءَ سان مون کي نه آئي، جي اها معلوم به ٿي، ته به انهي جي تعميل جيءَ همت نه ٿي ۽ نه انهيءَ لاءِ دل شاهدي ۽ عقل اجازت ڏني. انهيءَ هوندي به ڪن موقعن تي دربارين ٿيڻ وقت سڪٽن لفظن ۾ گورنرن، ڪمشنرن ۽ ڪليڪٽرن تعريف ڀئي ڪئي ۽ وقت جي حاضر ماڻهن پئي ٻڌي. اها به منهنجن انهن ننڍڙن رواجي ۽ معمولي ڪمن جي قدرشناسي هئي، جن لاءِ آءٌ سندن شڪرگذار آهيان. اهڙا انتخاب به پارهين باب ۾ ڏنا اٿم.

اهي هئا منهنجا سرڪاري ڪم، پر، جن ڪمن تي آءٌ فخر ٿو ڪريان ۽ جي منهنجي طبيعت ۽ دل جي ميل پٺيان

آهن، سي آهن خانگي ڪم جي هڪڙيءَ معنيٰ سان سرڪاري طرح به شمار ۾ اچي سگهن ٿا، يعني انهن جو واسطو سرڪاري تعليم کاتي سان آهي ۽ انهن مان خلق کي علمي، اخلاقي ۽ روحاني فائدو پهچي سگهي ٿو. اهو آهي جدا جدا مضمونن تي ڪتاب ۽ ليک لکڻ. اهي ڪم نندي هوندي کان مڪتبن، اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ پڙهندي سون پئي ڪيا آهن. اسڪولن ۾ پڙهندي ڪتاب لکڻ شروع ڪيم ۽ ڪاليج جي عرصي ۾ به لکندو رهيس. بيڪنس ايسيز ۽ مسز فاسيٽس پوليٽڪل ايڪانمي انهن ڏينهن ۾ ترجمو ڪيم، جن لاءِ سون کي تعليم کاتي مان چڱي رقم انعام ملي. ڪاليج ۾ پڙهندي اتي جي شاگردن لاءِ علم عروض ۽ فارسي اشتقاق ۽ صرف نحو تي ننڍڙا ڪتاب لکيم جي ڇپيا ۽ اتي ڪم آيا. انهيءَ کان پوءِ، ڪراچيءَ ۾ رهي ڪي ڪتاب لکيم، ۽ ڪي انگريزي ۽ اردو تان ترجمو ڪيم، جي سنڌ مدرسي وارن ۽ ٻين سنڌ جي پريسن يا ڇاپخانن ڇپايا. نوڪريءَ جي ساري عرصي ۾ ڪتاب لکندو ۽ ترجمو ڪندو رهيس، جن مان ڪي سرڪار جي حڪم پٽيان لکيم جن جي لاءِ سون کي انعام مليو، ۽ ڪي ايڊوڪيشنل کاتي ٽيڪسٽ بڪ، پرائيز بڪ يا لئبريري بڪ ڪري منظور ڪيا. ملن جي مڪتبن جاري ٿيڻ کان پوءِ ڪيترا ڪتاب، خاص ملن ۽ سنڌن شاگردن جي لاءِ لکيم ۽ ڇپايم. ڪيترا ڪتاب زنانن مڪتبن لاءِ ۽ ڪيترا خاص مسلماني مذهب بابت لکيم، جو مسلمانن ۾ تعليم جو شوق گهٽ هو ۽ انهيءَ جي ترغيب جي ضرورت هئي. ڪيترا ڪتاب خاص ٻين مذهبن ۽ سوسائٽين جي اصولن بابت سنڌن فرمائش موجب لکيم. انهن مان گهڻا نثر ۾ آهن ۽ گهڻا نظم ۾ آهن. سنڌي شعر کان سواءِ فارسي ۽ اڙدو ۽ ترڪي شعر به چيم ۽ ڪي سنڌي ڪافيون به چيم ۽ ناٽڪن جي ڪتابن ۾ ڪي سنڌي راڳ به چيم. اهي سڀ ڇپيل آهن.

ڪڏهن وري خاص سوسائٽين يا جماعتن جي جلسن ۾ لکيل تقريرون ڏنيم يا ٻين جي ڪتابن جي لاءِ ديباچا ۽ تمهيد لکيم. اهي سڀ وري ڏار ڪتاب جي صورت ۾ گڏ ڪيل آهن. مطلب ته جدا جدا مضمونن تي نظم ۽ نثر ۾ ننڍا وڏا قريب ٻه سؤ ڪتاب لکيا اٿم، جي سنڌ جي جدا جدا جاين تي ڇپايا ويا آهن. ڀهرين ڏينهن جا ڪتاب اڪثر ماستر پوڪرداس، شڪارپور واري ۽ ماستر هريسنگهه، سکر واري پئي ڇپايا. پوءِ ٻيا پريس پيدا ٿيا ۽ انهن ڇپايا، جيئن ته الحق پريس يا وڪٽوريا پرنٽنگ پريس سکر وارو ۽ قيصريه پريس ۽ سٽنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس ۽ پريمير پريس حيدرآباد وارا ۽ ٻيا ڪي پريس ڪراچيءَ وارا ۽ ڪي سرڪار پاڻ ڪمشنر جي پريس يا ٻين پريسن ۾ ڇپايا، ڪي ته وري لاهور ۾ به ڇپيا.

اهي سڀ ڪتاب مون جدا جدا پريسن يا ڇاپڻ وارن سوسائٽين کي سواءِ قيمت وٺڻ جي ڏنا. اهي ڪتاب ڇاپائي، ڇاپيل تعداد جي چوٿين حصي تائين ڪاپيون وقت بوقت منهنجي گهرڻ تي مون کي ڏيندا هئا، ۽ اجا ڏيندا آهن. مون پاڻ پنهنجي خرچ تي فقط ڪو هڪڙو به ڪتاب ڇپايو، نه ته ٻيا سڀ ٻين ڇپايا. ڪيترا ڪتاب رياست خيرپور مون کان وٺي، پنهنجي سرڪاري پريس، فيض پريس، ۾ ڇپايا آهن ۽ اجا پيا ڇاپين. انهن سڀني ڪتابن جي ياداشت مضمون وار اڳتي ضميمي ۾ ڏني ويندي. انهيءَ کان سواءِ، ڪاليج ڊراماٽڪ سوسائٽيءَ لاءِ خاص طرح ڪيترائي شيڪسپيئر جا ناٽڪ سنڌيءَ ۾ لکيم، جي هنن ڇپايا ۽ جلسن جي وقت درخواست يا فرمائش موجب پڙهڻ يا ڳائڻ لاءِ شعر لکي ڏنم. ڪتابن جو تعداد تخميني روءِ مٿي ڏنو اٿم، پر شعر جو تعداد تخميني روءِ ٻاويهه هزار بيت آهي، جنهن ۾ جدا جدا ڪتابن جو شعر اچي وڃي ٿو. تذڪرن جي ڪتابن ۾، شاعرن جي شعرن يا بيتن جو شمار ڪري ڇڏيو اٿن، ۽ ڪن جو ته وزن ٻڌايو اٿن، مثلاً مرزا عبدالقادر

”بيدل“، مشهور شاعر جي تصنيف جو وزن پنج سير لکيو اٿن. مولانا رومي جي ”مثنوي“ ۽ فردوسي جي ”شاهنامي“ جو ٽي سير. شيخ فريدالدين عطار جي مثنوين جو شعر هڪ لک بيت آهن، ۽ سندس ديوان ۾ چاليهه هزار بيت آهن - ڇهه هزار ته فقط رباعيون اٿس. ڪاشي شاعر جو شعر به هڪ لک بيت آهي - امير خسرو دهلويءَ جو چار لک آهي وغيره. جن مضمونن تي وقت بوقت تقريرون ڏنم يا تحريرون لکيم، تن جي ياداشت به هيٺ ضميمي ۾ ڏني ويندي.

اهي آهن منهنجا خانگي ڪم، جن کي ننڍو يا وڏو سمجهڻ، ماڻهن جي وس ۾ آهي. هيترا ڪتاب منهنجا لکيل جدا جدا پريسن ڇاپايا آهن ۽ ماڻهو اهي چاهه مان پڙهن ٿا، تنهن مان معلوم ٿي سگهي ٿو ته ماڻهن انهن ڪمن جي قدرشناسي ڪئي آهي ۽ مون کي عزت جي نگاهه سان ڏسن ٿا ۽ مناسب موقعن تي مانُ ڏين ٿا ۽ پرپٺ تعريف ڪن ٿا. انهيءَ بابت سندن راين جا ڪي ٿورا انتخاب، اخبارن مان ورتل، ٻارهين باب ۾ ڏنا ويندا.

هاڻي سوال آهي ته انهن ڪمن جي لاءِ مون کي ڪهڙو انعام مليو؟ خانگي ماڻهن جي طرفان انعام اهو هو جنهن جو مٿي ذڪر ڪيو ويو، يعني قدرشناسيءَ، عزت ۽ آبروءَ ڏيڻ جو. ڪيترن جلسن ۽ ڪانفرنسن ۾ هنن مهرباني ڪري مون کي پريزيڊنٽ يا صدر مجلس چونڊيو هوندو. ڪٿڙي پڻ هنڌن مهرباني ڪري اڊريس به ڏنائون، جا پڻ ٻارهين باب ۾ ڏنل آهي. عزت ظاهر ڪرڻ لاءِ ماڻهن منهنجي تصوير ڇاپائي ڪتابن ۾ يا پوسٽ ڪارڊن تي يا جنتريءَ تي يا ٻيءَ طرح پڌري ڪئي هوندي. ڪٿڙي ڪراچيءَ جي سيٺ، منهنجي وڏي تصوير حيدرآباد جي هومسٽيڊ هال ۾ رکڻ لاءِ موڪلي. ڪٿڙي تصوير بمبئي ٽائمس آف انڊيا ۾ ڏني وئي، جنهن جي هيٺان ’شڪسپيئر آف سنڌ‘ لکيو ويو هو. جن

جلسن ۾ پريزيڊنٽ ٿيندو آهيان، تن جي گڏيل تصوير ڪڍائيندا آهن.

اها آهي ساڌن جي قدرداني جي نشاني. سرڪار جي طرفان سون کي ڪنهن به قسم جو خطاب يا لقب ڪونه مليو آهي. مگر پينشن وٺڻ کان ٿورو اڳي، قيصر هند، جو چانديءَ جو ميڊل يا پهلو انعام مليو ۽ پينشن وٺڻ کان پوءِ وائسراءِ جي طرفان ۽ سندس صحيح سرٽيفڪيٽ آف مرٽ مليو، جنهن جو نقل به ٻارهين باب ۾ ڏنو ويو آهي. پبلسٽي ڪاميٽيءَ ۾ ڪم ڪرڻ لاءِ به ڪمشنر صاحب، آفرين نامو ۽ هڪڙي سوني واچ انعام ڏني-(ڏسو باب ١٢ نمبر ٥٧) سرڪار مان اسان ٻائرن کي پنهنجي ڪٽنب جي قدامت ۽ آبروءَ کي نگاهه ۾ رکي نوابشاهه ضلعي ۾ نصرت واهه تي، پنج سو ايڪڙ زمين انعام ملي، جا اڃا تائين اسين آباد ڪرائيندا اچون. سنه ١٩٢٤ع جي جنوري مهني جي پهرين تاريخ، سون کي "شمس العلماء" جو لقب مليو. وائسراءِ جي سيڪريٽريءَ، گورنر بمبئيءَ جي سيڪريٽريءَ، ڪمشنرن ۽ ڪليڪٽرن، ٻين يورپي توڙي مسلمان ۽ هندو دوستن جا مبارڪباديءَ جا خط آيا، جن سان کي ٿورا هيٺ ڏجن ٿا. اخبارن ۾ انهيءَ بابت تعريف لکيل هئي. هڪڙي ماهياني زمينداري جنوري واري مخزن، "غنچه اميد"، ۾ منهنجي تصوير به ڏني وئي ۽ انهيءَ جي هيٺان مخلص شاعر جو هڪڙو شعر به ڇاپيو ويو ۽ مسٽر عيد نمل مينگهراج بي. اي. ايل. بي.، ايڊيٽر جو مختصر نوٽ به ڏنل هو، جو پڻ ڏنو ويو آهي.

باب اٺون

منهنجون عادتون، خواهشون، خيال ۽ رايا

ڀاڱو پهريون

هن باب ۾ آءٌ پنهنجي اولاد جي واقفيت لاءِ پنهنجي هلت چلت، پنهنجين عادتن، راين ۽ خيالن بابت ٿورو ذڪر لکندس. ڪي تہ مٿيئن لکئي مان بہ معلوم ٿيو هوندو، وڌيڪ هتي ڏجي ٿو.

محبت، ادب ۽ اخلاق

ننڍي هوندي جون عادتون مٿي بہ ڏنل آهن. اسان سڀني ڀائرن، ڀيڻن جي پنهنجي ماءُ پيءُ سان ۽ پنهنجي پاڻ ۾ گھڻي محبت رهندي هئي؛ جهڙو ماءُ، پيءُ جي جيئري، تهڙو پوءِ. اها ڳالهه آسپاس مشهور هئي، ۽ سڀڪنهن کي معلوم هئي، ۽ چوڻي ٿي ويئي هئي تہ اهڙي محبت ٻئي ڪنهن گهر ۾ ٿوري هوندي. مون کي ياد آهي تہ ننڍي هوندي صبح جو ننڊ مان اٿي، پهرين ماءُ ۽ پيءُ کي پيرين پوندا هئاسين ۽ هو اسان کي دعا ڪندا هئا. بابي جي وفات کان پوءِ، اما کي پيرين پوندا رهندا هئاسين. اڪثر هنن جي حڪم ۾ رهندا هئاسين ۽ هنن کي راضي رکڻ ۽ رنج نہ ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا هئاسين. وري جيڪي ننڍا ڀائر هئا، سي بہ وڏن جي ادب ۾ رهندا هئا. مون کي ياد نہ آهي تہ ڪڏهن اسان جي ماءُ پيءُ اسان کي هٿ يا لڪڻ سان ماريو، بلڪ اسڪول ۽ مڪتب ۾ مار ملڻ جي بہ يادگيري نٿي اچي. انهيءَ ڪري اسان کي ننڍي هوندي کان پنهنجي عزت آبروءَ جي ڳڻتي رهندي هئي؛ ايتريقدر جو اسڪول ۾ يا ٻئي هنڌ دوستن سان بہ حد کان وڌيڪ گستاخي نہ ڪندا هئاسين، ۽

نہ هنن سان ڪنهن جي گستاخي يا دست درازي يا اجايو چرچو ڳهبو، يا ٺوڪ سهي سگهندا هئاسين. هنن کي انهيءَ ڳالهہ جي خاطري ٿي وئي هئي، تنهنڪري هو بہ اسان سان چڱي رستي هلندا هئا. اسان سڀني ڀائرن جي پنهنجن زالن ۽ ٻارن سان گهڻي محبت رهي آهي ۽ هميشہ انهن جي تعليم ۽ اخلاق جي لاءِ ڪوشش ڪندا رهندا آهيون. ننڍي هوندي کان وٺي ٻارن کي آئي ۽ زال، هميشہ سچ ڳالهائڻ ۽ ڪوڙ نہ ڳالهائڻ ۽ گارگند يا اجائي لفظ واتان نہ ڪڍڻ جو تاڪيد ڪندا آهيون. هنن کي هرروز رات جو سمهڻ مهل خدا کان دعا گهري پوءِ وڃي سمهڻ جي عادت وڌي اٿئون. اها دعا هنن کي ياد ڪرائي وئي آهي، ۽ شروع ۾ ماءُ يا وڏي ڀيڻ انهن سان گڏ دعا گهرندي آهي. وڏيرڙي ٿيڻ تي نماز ۽ قرآن پڙهڻ جو تاڪيد ڪندا آيا آهيون، ۽ ماني کائڻ جي شروع ۾ بسم الله چوڻ ۽ کائي اٿڻ تي الحمدلله يا شڪرلله چوڻ، سيکاريو اٿئون، جو اسين پاڻ بہ ائين ڪندا آهيون. ننڍي هوندي اسين سڀ ڀائر ۽ ڀيٽون رات جو گڏجي مناجات يا دعا جا بيت سر سان ڳائيندا هئاسين، ۽ اهي منهنجون ٺاهيل مناجاتون منهنجي ڪتاب، "سوداي خام" ۾ موجود آهن. منهنجي پنهنجي اولاد سان گهڻي محبت آهي. پر هڪدم اهڙي ظاهر نہ ڪندو آهيان تہ متان سون سان گستاخ ٿين، ۽ ماٺهن جي روبرو هلاڪ ڪن. گهر ۾ هنن سان گهڻي محبت ڪندو آهيان، پر ٻاهر ماڻهن جي روبرو ظاهر نہ ڪندو آهيان. حرڪت ڪرڻ جي ڪري هنن کي ڇينڀيندو آهيان، هاٿي جڏهن گهڻا ٿيا آهن، تڏهن البت ماريندو بہ آهيان. اگرچہ پوءِ پشيمان ٿيندو آهيان. ٻارن کي رواجي تعليم ڏيڻ جي حتي المقدور ڪوشش ڪندو آهيان. وڏي پٽ کي ولايت موڪلي سگهيس، جو بئريسٽر ٿي آيو ۽ ننڍو نہ وڃي سگهيو، بلڪ هتي جي سڪانهين تعليم بہ پوري حاصل ڪري نہ سگهيو.

پيا ننڍا ڪي انگريزي، ڪي سنڌي پيا پڙهن، ڌيئرن کي
به ضروري تعليم ڏني وڃي ٿي.

عزيزن سان هلت

عزيزن، خويشن ۽ پاڙي وارن سان اسين هميشه ڪان چڱي هلت رکندا آيا آهيون. ڪن خانگي ڳالهين جي ڪري پنهنجي هڪڙي ماسي سان اسان جي ناسازي ٿي پئي هئي، جا افسوس ته اڃا تائين هلي اچي، اگرچ ظاهري ڪري اها معلوم نه ٿيندي هوندي. انهيءَ ناسازيءَ ڪري اگرچ هو اسان کي تڪليف ۽ نقصان رسائڻ جي ڪوشش ڪندڙ آهن ته به اسين (خاص طرح آءٌ) هنن کي تڪليف يا نقصان رسائڻ جو خيال نه ڪندا آهيون. فقط پنهنجي عزت آبرو بچائڻ لاءِ مناسب احتياط ۽ اپاءُ ضروري چاٽي وٺندا آهيون. ساڳيءَ طرح منهنجي وڏي نياڻيءَ ۽ وڏي پٽ جي شاديءَ وقت ڪن خانگي ڳالهين جي ڪري منهنجي ۽ منهنجي اولاد ۽ ادي مرزا صادق علي بيگ ۽ انهن جي اولاد جي وچ ۾ ناسازي ٿي پئي هئي، پر پوءِ ڪجهه عرصي بعد وري پاڻ ۾ ٺهي وياسين. منهنجي هميشه اها عادت آهي ۽ اهڙي راءِ آهي ته اهڙيءَ حالت ۾ حسد ۽ ڪيني رکڻ ڪري پاڻ ناسازي وڌي ٿي، تنهنڪري صبر ڪري گذاريندو آهيان ۽ چاهيندو آهيان ته بڇڙائي ڪندڙ کي پاڻهي بڇڙائي اڏو ايندي، هن کي بدلو ڏيڻ يا ضد ڪرڻ مناسب نه آهي. انهيءَ مروت جي هلت ڪري امڪان آهي ته ڪي دشمن دوست به ٿي پون، نه ته به هو شرمندا ته بيشڪ ٿيندا. سعدي چيو آهي ته

بنده حلقه بگوش ار ننوازي برود،
لطف کن لطف که بيگانه شود حلقه بگوش.

انهيءَ بابت منهنجا ٻه ڪي بيت آهن:

سون برائي مان ڀلائي پـي سدا آهي ڏٺي،
ياالٰهي رک تون بدخواهن کي منهنجي خوش سدا.

فيض جـو تون سبق ڪر کــان سک،
کــارو وٺ، ڏي مــٺــو تون مــونــائــي.

ماڻهن کي گار جو آءٌ دعا سان ڏيان جواب،
آهيان ڪر، جو کارو وٺان ۽ مٺو ڏيان.

ظــلــم ليکيون نــه ڪنهن ٻه دشمن جـو،
چــشــم پــوشــي سـيــپَــر اســان جـي آهه.

جيڪي غريب مائٽ آهن تن کي مدد ڏيڻ جي، بلڪ ٿوري گهڻي ماهياني ڏيڻ جي ڪوشش پئي ڪئي اٿم، ۽ پنهنجي مال ملڪيت ۾ انهن جو ٿوڙي پنهنجن ڀائرن جي ٻارن ٻچن جو حق پئي سمجهيو اٿم.

روزمره جا نيم

جن ڏينهن کان وٺي سنڌي يا انگريزي اسڪولن ۾ پئي پڙهيو آهيان يا پوءِ ڪاليج ۾ پئي پڙهيو آهيان، تن ڏينهن کان وٺي منهنجي اها عادت ٿي رهي آهي ته صبح جو سوير اٿي، نماز پڙهندو هوس ۽ دعا گهرندو هوس ۽ قرآن پڙهندو هوس. ٻين وقتن جون نمازون ٻه ڪوشش ڪري پڙهندو هوس، اگرچ اسڪول جي ڪمن ڪري بعضي فرصت نه ملندي هئي. پر جڏهن ڪاليج ڇڏي اچي وڪيل يا پوءِ نوڪري شروع ڪيم، تڏهن کان وٺي سڀني وقتن جي نماز برابر پڙهندو اچان، ۽ صبح جو هر روز قرآن ٻه ضرور پڙهندو اچان. ورهين کان

منهنجي هر روز جي اها عادت ٿي رهي آهي ته آسر جو ٽين چئين بجي ڏاري ضرور پاڻهي جاڳندس ۽ اٿندس ۽ هٿ منهن ڌوئي وضو ڪري، تهجد جي نماز پڙهان. ان ڪان پوءِ اڌ ڪلاڪ ڪن فڪر ڪريان، يعني خدا جي قدرت ۽ حڪمت وغيره بابت محو ٿي خيال ڪريان ۽ پوءِ ويهي قرآن جو دور ڪريان. جيڪي قرآن مان پڙهندو آهيان، سو اڪثر سمجهندو ويندو آهيان، جو عربي ايتريقدر پڙهيو آهيان ۽ قرآن هميشه معنيٰ ۽ تفسير وارا پڙهيا اٿم، جنڪري معنيٰ سمجهندو ويندو آهيان. قرآن پڙهڻ ڪان پوءِ وظيفا پڙهندو آهيان، ۽ پوءِ ڪو حديث جو يا ٻيو ڪو ديني يا تصوف جو ڪتاب پڙهندو آهيان، ۽ پوءِ ٻه جي صبح ٿيڻ ۾ اجا وقت هوندو آهي، جيئن اڪثر سياري ۾ هوندو آهي ته ويهي ڪو ڪتاب لکندو آهيان. پوءِ فجر جي نماز پڙهي، گهمڻ ويندو آهيان. پوءِ نوڪريءَ واري عرصي ۾ سرڪاري ڪم شروع ڪندو هوس، ۽ هاڻي پنهنجو خانگي ڪم يعني ڪتابن لکڻ جو ڪم ڪندو آهيان. ٻنپهرن جو ماني ڪائي آرام وٺندو آهيان، پر سمهندو نه آهيان، ڇاڪاڻ ته ڏينهن جو اڪثر مون کي ننڊ نه ايندي آهي. ٽين بجي نماز پڙهي، وري اچي سرڪاري ڪم شروع ڪندو هوس، ۽ هاڻي پڙهڻ ۽ لکڻ جو ڪم ڪندو آهيان. اڳي وچينءَ جي نماز پڙهي وري نوڪريءَ وقت ٽپال صحيح ڪندو هوس، ۽ هاڻي اڪثر ٻاهر نڪري ويهان ۽ اخبارون پڙهان يا ڪو ٻيو ڪتاب ڏسان. سج لهڻ ڪان پوءِ، گهر ۾ نماز پڙهي ٻارن سان ڳالهيون ڪريان يا هنن کي پڙهايان، ۽ سومهڻيءَ جي نماز مانيءَ ڪائڻ ڪان پوءِ پڙهي، سمهي رهان. اڪثر سوير سمهندو آهيان يعني نائين ڏهين بجي ۽ وري سوير ٽين چئين بجي اٿندو آهيان، جي ڪنهن سبب ڪري ڏهين بجي نه سمهندس يا جاڳندس ته پوءِ اڪثر ننڊ نه ايندي اٿم ۽ رات بي آراميءَ ۾ گذرندي اٿم.

عبادت جو رستو

مٿي چيو اٿم ته آسر جو اٽي، ذڪر ۽ فڪر ڪندو آهيان، يعني خدا کي ياد ڪندو آهيان ۽ انهيءَ جي حڪمت تي ويچار ڪندو آهيان. حديث ۾ آهي ته

ڪرڻ ويچار سان هڪڙي ساعت،
ٿيو بهتر کان ستر ورهين جي طاعت.

پهرين ته قرآن پڙهڻ کان پوءِ وظيفا پڙهندو آهيان، جن ۾ به خدا جي تعريف ۽ قدرت جو بيان آهي. انهيءَ ڪم لاءِ "جواهر القرآن"، "جوشن ڪبير" ۽ "جوشن صغير" پڙهندو آهيان. هرهڪ ڪتاب جا ست حصا ورهائي ڇڏيا اٿم، جن مان هفتي جي جدا جدا ڏينهن تي جدا جدا ڀاڱو پڙهندو آهيان. فڪر يا خيال ڪرڻ لاءِ ڪي فقرا مقرر ڪري ڇڏيا اٿم، جن مان هڪڙو هڪڙو واري سان زبان سان چوندو ۽ انهيءَ جي مضمون بابت خيال ڪندو آهيان، ۽ ڌيان ڏيئي ويچار ڪندو آهيان، جو ڄاڻندو آهيان ته رڳو زباني ذڪر ڪرڻ ۽ وظيفو پڙهڻ مان ڪوبه فائدو ڪونهي:

خدا جو ذڪر تون ڪر دل سان، ناته طوطو پڻ،
زبان ساڻ خدا کي ڪريم ٿو ڪوٺي.

آرسي جو رکون مذهب نه ڪريون خلق ڏي ميل،
منهن جنهين جو نه ڏسون، تنهن ڏي ڪريون ڪانه نگاه.

اهي فقرا هي آهن. پهرين 'سبحان الله'، جنهن جي چوڻ وقت خدا تعاليٰ جي پاڪائي ۽ ان جا مثال پيو ويچاريندس ته ڪيئن پاڪ آهي ۽ ڪيئن اسان کي به پاڪ رهڻ کپي. انهيءَ بابت ڪتابن ۾ گهڻو پڙهيو اٿم، تنهنڪري اهڙي فڪر يا خيال ڪرڻ ۾ آساني ٿي ٿئي. وري 'الحمد لله' زبان تي آڻيان، ۽ دل ۾ خدا جي قدرت جا مثال ياد ڪريان— آسمان ۽

هوا ۾ ۽ زمين تي-عالم نباتات ۽ ان جا قسم ۽ هزارين گل ڦل ميوا وغيره. عالم حيوانات ۾، هزارين نمونا، تمام باريڪ جيتن ڪان وٺي وڏي قد وارن جانورن تائين-سرندڙ جانور، پاڻيءَ جا جانور، هزارن قسمن جا پکي، جهنگلي جانور، انسان ۽ انهن ڪان مٿي عالم ارواح-جنّ ۽ ملڪ وغيره. انهن بابت ڌار ڌار سنڌيءَ ۾ ڪتاب به لکيا اٿم، تنهنڪري انهيءَ ويچار ڪرڻ ۾ به آساني ٿيندي اٿم. پنجن منٽن ۾ اکيون پوري، اهي سڀ خيالي سير ڪري وٺندو آهيان.

جڏهن اکيون کوليان، تماشو تڏهن دنيا جو ڪريان،
جڏهن اکيون پوريان، تڏهن آءُ سير عقبيٰ جو ڪريان.

ٽيون فقرو يا ڪلمون 'شڪرالله' زبان تي آڻيان، ۽ دل ۾ خدا تعاليٰ جون نعمتون ۽ مهربانيون ياد ڪريان، ۽ انهيءَ جو شڪرانو ڪندو وڃان. جيئن ته هن سون کي هيستائين جيئرو ۽ تندرست رکيو، ڪشادو رزق ڏنو، ۽ عزت آبرو ڏنائين، عبادت جو شوق ۽ ميل ڏنائين، اسلام جي هدايت ڪيائين، ۽ ٻار ٻچا ڏنائين ۽ عزيز خويش ڏنائين، جنهنڪري وقت خير سان ۽ چڱيءَ طرح پيو گذري. انهيءَ خيال ڪندي، پنهنجي هاڻوڪي ۽ گذري حالت، پنهنجي ۽ کن پين گهٽ يا ضعيف حالت وارن ماڻهن جي پيٽ ۽ مقابلو ڪري، خدا جو شڪرانو ڪندو آهيان. پوءِ وري چوٿون ڪلمو 'استغفرالله' جو زبان تي آڻيان، ۽ دل ۾ پنهنجا ڏوهه ۽ گناهه جي سجهن، سي ياد ڪريان ۽ انهن لاءِ خدا کان معافي گهران ۽ آئنده لاءِ توبهه ڪريان. خدا جي حڪمن جي نافرماني ۽ ماءُ پيءُ ۽ پين عزيزن، دوستن، ۽ پاڻ جهڙن انسانن جا جيڪي حق آهن، سي بجا نه ڪيا اٿم يا انهن کي مدد نه ڏني اٿم يا انهن کي رنج ڪيو اٿم يا انصاف جي ڪم ڪرڻ ۾ غلطي يا ڀُل ڪئي اٿم يا پنهنجو پاڻ سان ظلم ڪيو اٿم، يعني نفس ۽ شيطان جي چئي تي لڳي حرڪتون ۽ خرابيون ڪيون اٿم، ۽ پين کي

پنهنجي فائدي خاطر ايذاءُ يا نقصان پهچايو اٿم، انهن سڀني ڳالهين کي ياد ڪري پشيمان ٿيندو آهيان، ۽ توبهه ڪندو آهيان، بلڪ انهيءَ وقت روئي به ڏيندو آهيان.

ٿيو عبث تسبيح ڦيرائڻ اکين جي آب ري،
ريج ڏارا ڏس ادا ساوا ڪي داڻا ٿي سگهن.

منجهه جوانيءَ عمر اڪثر منهنجي ناداني ۾ وئي،
جيڪا پوءِ باقي بچي، سا پڻ پشيمانيءَ ۾ وئي.

پوءِ وري 'لاالٰه الاالله' ۽ 'الله اڪبر' جا فقرا پڙهان ۽ ويچاريان ۽ انهن جي معنيٰ تي ويچار ڪريان، ۽ خدا جي وحدت ۽ وڏائيءَ بابت خيال ڪريان، ۽ ڄاڻان ته دنيا ۾ خدا کان سواءِ ٻيو ڪو به معبود يا مقصود يا مطلوب بلڪ موجود اصل ڪونهي ۽ نه هئڻ گهرجي. پڄاڙيءَ ۾ پنهنجي نبيءَ جي ڪيل هدايت تي ويچار ڪريان ته هن خدا جو رستو ڏيکاريو، يعني اسلام تي آندو، جنهنڪري بت پرستيءَ ۽ گمراهيءَ کان بچيس ۽ انهيءَ لاءِ هن جي نسبت ۾ شڪرگذاري ڪريان، ۽ صلوات پڙهان. اڪثر انهيءَ خيالي ڪم لاهڻ کان پوءِ، خدا جا جدا جدا ذاتي ۽ صفاتي نالا ياد ڪري، انهن جي معنيٰ سمجهان ۽ پوءِ ڪانئس دعا گهران. دعا به پنهنجي لاءِ ٺهرائي ڇڏي اٿم: پهرين پنهنجي پيءُ ۽ ماءُ جي، ۽ يائرن ۽ ڀيڻن جي ۽ پوءِ ٻين عزيزن جي حق ۾ دعا گهران - جيئرن جي لاءِ به ۽ مئن جي روحن لاءِ بہ، ته شل خدا انهن کي بخشي ۽ بهشت نصيب ڪري. پوءِ پنهنجي حق ۾ خدا کان دعا گهران ته مون کي بڇڙن ڪمن، بڇڙن خيالن ۽ بڇڙن قولن کان بچائجئين، نفس ۽ شيطان جي پلڻ جي طاقت ڏجئين، تندرستي ڏجئين، علم ۽ حڪمت نصيب ڪجئين، هدايت جو رستو ڏيکارجئين، پنهنجو عشق ۽ محبت ڏجئين، ۽ دنيا جي محبت کان پري رکجئين، اهي ڪم ڪرائجئين جن ۾ تون راضي

رهين. چڱن ڪمن ڪرڻ جي همت ۽ توفيق ڏجئين. موت نزديڪ آهي، موت جي گهڙي آسان ڪجئين. عذاب قبر جي کان ۽ عذاب آخرت جي کان ۽ عذاب جهنم جي کان بچائجئين. ايمان سان مارجئين ۽ آخرت موچاري ڪجائين، ۽ وري حشر ۾ صالحن ۽ نيڪن سان اٿارجئين. زالن ۽ ٻارن ٻچن جو خير ڪجئين، ۽ انهن کي تندرست رکجئين، ۽ وڏي حياتي ڏجئين، ۽ صالح ڪجئين. عزيزن خويشن ۽ دوستن ۽ پاڙيوارن بلڪ ساري جهان جو خير ڪجئين. صبح جي وقت چوان ته جيئن رات خير سان گذري، تيئن اڄ ڏينهن به خير سان گذاري رات ڪجئين، ۽ اڄ چڱا ڪم ڪرائجئين ۽ چڱي مت ڏجئين، ۽ انصاف جا ڪم ڪرائجئين ۽ خلق کي فيض پهچارائجئين. رات جو سمهڻ وقت انهيءَ هنڌ وري چوان ته جيئن خير سان ڏينهن گذاري رات ڪيئي، تيئن رات به خير سان گذاري ڏينهن ڪجئين. آءٌ سمهان ٿو تون منهنجي سنڀال ڪجئين؛ جي رات جي عرصي ۾ منهنجو موت لکيل هجي ته منهنجو روح توکي پرتو آهي، ۽ منهنجي پونين جي سنڀال ڪجئين. اها آهي منهنجي دعا ۽ منهنجي عبادت، جنهن جي مون کي ننڍي هوندي کان عادت ٿي رهي آهي. انهيءَ جي هتي مفصّل بيان ڪرڻ جو سبب اهو هو ته منهنجي اولاد کي خبر هجي ته آءٌ ڪيئن عبادت ڪندو آهيان، ۽ جي ٻاڻ يا ڪو ٻيو پڙهندڙ چاهي، ۽ انهيءَ کي پسند ڪري ته اهو به پلي ڪري. اهڙي مضمون جي مختصر دعا رات جو ٻارن کي به سيکاريندو آهيان، جيئن مٿي به اشارو ڏنو ويو آهي. دعا ۾ چا گهرجي، تنهن بابت پنهنجو هڪڙو قطعو يارهين باب ۾ ڏنو اٿم.

نماز ۽ روزا

نماز کان سواءِ روزن رکڻ جو شوق به مون کي گهٽو رهندو آهي، ۽ کائيندو به هميشه پورو پنو ۽ ٿورو آهيان.

پيٽ پري نہ ڪائيندو آهيان. اسين سڀ ڀائر ۽ ڀيڻون ننڍي ڪان ئي رمضان جا روزا رکندا آيا آهيون.

ڪائين جي تون گهٽو تہ فيل ٿئين،
ڪائين ٿورو تہ جبرئيل ٿئين.

ڪڏهن ڪڏهن تہ آءٌ رمضان ڪان هڪ مهينو اڳ، يعني شعبان ۾ بہ روزا رکندو آهيان. جي ڪنهن ڏينهن مهمان هئڻ ڪري يا ٻيءَ طرح، شاديءَ يا ڪنهن ٻيءَ مجلس ۾ زياده ڪائي ويهندو آهيان تہ انهيءَ جي ٻئي ڏينهن ضرور روزو رکندو آهيان. روزو رکڻ انهيءَ لاءِ پسند ڪندو آهيان تہ نفس جي خواهشن روڪڻ جي چڱي استعمالي ٿي ٿئي، ۽ بک اڃ جي تڪليف جي خبر ٿي پوي، ۽ جيڪي مسڪين لاچار بک اڃ ۾ ٿا رهن، تن جو قدر پوي، ۽ خدا جي شڪرگذاريءَ ادا ڪرڻ ۽ انهن مسڪينن کي خيرات ڏيڻ جو تاڪيد ٿئي. نمازون ڪوشش ڪري پوري وقت تي پڙهندو آهيان، مگر جڏهن ڪو سرڪاري نوڪريءَ جو ڪم هوندو آهي يا ڪنهن سبب ڪري مونجهارو يا گهٽي رهندي آهي يا ڪو ملاقاتي يا ڪم وارو سيڙهيو ويٺو هوندو آهي تہ اهو ڪم لاهي، فارغ ٿي، چڱي خيال ۽ ڌيان سان نماز پڙهندو آهيان. بعضي اڳين ۽ وچينءَ جي نمازگڏي پڙهان. صبح جي نماز تہ اڪثر پوري وقت تي پڙهندو آهيان. سفر ۾ يا آگگاڏيءَ ۾ جڏهن آسانيءَ سان نماز پڙهي نہ سگهندو آهيان، تڏهن نماز جي وقت تي اکيون پوري، دل ۾ نماز پڙهندو آهيان، ۽ پوءِ منزل پهچڻ تي رهيل نمازون قضا ڪري پڙهندو آهيان.

زڪوات ۽ خيرات

نماز ۽ روزي ڪان سواءِ زڪوات بہ ڪوشش ڪري ڏيندو آهيان، يعني جيڪا رقم هڪ سال ۾ برابر بچندي رهندي آهي تہ انهيءَ جو چاليهون حصو سال ۾، هڪڙو ڀيرو، ٺهرايل

وقت تي خيرات ڪري، مسڪينن کي ڏيندو آهيان يا چڱن
ڪمن ۾ لڳائيندو آهيان. جيڪي يتيم ٻار يا بيوهه زالون،
عزيزن مان يا پاڙيوارن مان يا ڪي پيا مسڪين هوندا آهن،
تن کي ماهواري ڪجهه خيرات طور مقرر ڪري ڏيندو آهيان.
جيڪي فقير پنڻ لاءِ ايندا آهن، تن کي سواءِ ڇينڀڻ يا ڪرڪڻ
يا ڪي چوڻ جي جيڪي پڄي سگهندو آهي، سو ڏئي روانو
ڪندو آهيان. اگرچ ڪي حجت ۽ تڪرار به ڪندا آهن ۽
چڙندا به آهن ته به آءٌ ڪوشش ڪري انهن تي نه چڙندو
آهيان. ڪو مهمان ايندو آهي ته گهڻو خوش ٿيندو آهيان،
۽ هميشه اهو انتظار رهندو اٿم ته پهرين هو سکيو ٿئي، پوءِ
اسان کي ٿيڻ گهرجي. گهر ۾ زال کي ۽ ٻارن کي به هميشه
اهڙو تاڪيد ڪندو آهيان: جي اوچتو يا بيوقتو ڪو مهمان
اچي ويندو آهي ته پهرين پنهنجي ماني انهيءَ کي ڏيئي ڇڏيان،
پوءِ ٻي ڪا بچيل آءٌ کان؟. دل ۾ مون کي هميشه اها خوشي
رهندي آهي ته جي وسعت هجي، پورو بندوبست رکي
سگهجي ته هميشه مهمان پيا اچن ۽ وڃن. ايراني يا عرب يا
هندستان جي ٻين ڀاڱن جا مسافر گهڻا ايندا آهن، ۽ ڪي اچي
ڪُچ ڏينهن مهمان رهي، پوءِ خيرات وٺي ويندا آهن. انهن
کي خاص طرح آبرو ڏيندو آهيان، ۽ ڪوشش ڪري انهن
کي خوش ڪري، روانو ڪندو آهيان، بعضي ٻاهران آيلن
دوستن کي سڏي مهماني ڪندو آهيان ۽ انهن سان گڏ ڪن
ٻين عزيزن کي به سڏي ڪارائيندو آهيان؛ مگر آءٌ ڪوشش
ڪري ڪنهن جو مهمان ٿيڻ نه گهرندو آهيان، بلڪ جي ڪٿي
مانيءَ لاءِ سڏ ٿيندو اٿم ته اتي به ڪو عذر ڏئي نه ويندو
آهيان، ۽ جتي وڃڻ ضرور هوندو آهي، جيئن مرڻي يا پرڻي
جي مانيءَ تي گهڻو ڪري پنهنجي هڪڙي پٽ کي پنهنجي
طرفان وڃڻ لاءِ چوندو آهيان.

مذهب ۽ فرقا

مذهب جي خيال سان اسين ميرزا، شيعا آهيون، يعني جعفري يا اثناعشري. بابو ۽ نانو مرحوم ننڍي هوندي پنهنجي وطن مان نڪري، پهرين ايران ۾ رهيا، جتي شيعن جي مذهب جي تعليم ملين. وري جڏهن سنڌ ۾ آيا، تڏهن به مير صاحبن ٽالپرن وٽ رهيا، جي پڻ شيعي مذهب جا هئا، تنهنڪري پڇاڙيءَ تائين انهيءَ مذهب ۾ رهيا. يعني نبي ۽ نبيءَ جي اولاد سان گهڻي محبت هوندي هين ۽ ٻين سڀني کان حضرت نبي ۽ علي انهن جي اولاد کي يعني پنجتن ۽ آل عباس کي زياده شرف وارو سمجهندا هئا. سنڌ ۾ رهڻ ڪري اسان جو توڙي اسان جن وڏن جو اهل سنت سان گهڻو واسطو رهيو، تنهنڪري انهن جي اڳيان تعصب ظاهر ڪرڻ پسند نه ايندو هون. مون کي ياد آهي ته بابو مرحوم سنين سان گڏ به سنين جي نماز پڙهندو هو، ۽ سني امام يا پيشنماز جي پٺيان به نماز پڙهندو هو ۽ اڪيلو پنهنجي منهن شيعن واري نماز به پڙهندو هو، يعني هٺ ڇوڙي. جيتوڻيڪ آل نبيءَ سان حد کان زياده محبت هيس، تڏهن به مون ڪڏهن ڪين يارن ۽ اصحابن جي نسبت ۾ اجايو سجايو ڳالهائيندو نه ٻڌو. اسين پاڻ به ائين ڪندا اچون. اگرچ اسان مان ڪي شيعي مذهب جا زياده پابند آهن ۽ ڪي سنين سان به ظاهريءَ طرح شامل ٿيندا آهن، جيئن ته جمعي يا عيد جي نماز وقت يا ٻين وقتن تي سني جماعتن سان نماز پڙهڻ وقت يا مون کي ٻين مذهبن جي ڪتابن پڙهڻ ۾ ڪو اعتراض ڪونه ٿيندو آهي، اگرچ منهنجن ڪن عزيزن کي ايندو آهي. مون کي پاڻ شوق رهندو آهي ته ٻين مذهبن جا ڪتاب پڙهان ۽ انهن جي اصولن جو اسلام جي اصولن سان مقابلو ڪريان. انهيءَ خيال سان شيعن جا مذهبي ڪتاب توڙي سنين جا ڪتاب گهڻا پڙهيا اٿم، ۽ طرفين جي پارن لاءِ پنهي مذهبن

جا ڪتاب به لکيا اٿم. عيسائين، هندن، ٿياسفي، تصوف، بهائي ۽ ٻين مذهبن جا ڪتاب به اڪثر شوق سان پڙهندو آهيان، ۽ انهن جا ڪيترا ڪتاب ترجما ڪيا اٿم؛ جيئن ته توريت، انجيل، زبور، ٿياسفي وغيره. انهن جدا جدا مذهبن جي اصولن ڇاڻ ڪري، صوفين واري ڳالهه پوريءَ طرح ثابت ٿئي ٿي ته سڀني مذهبن جو اصل اصول هڪڙو ئي آهي، يعني خدا جي وحدت ۽ مخلوقات جي ڪثرت، ۽ خدا جي حڪم جي تابعداري ۽ فرمانبرداري، جنهن کي اسلام ٿو چئجي، ۽ مذهبن جي بانين يعني پيغمبرن ۽ اوليائن جي تعظيم. پر پوءِ رفتي رفتي ظاهري رسمن ۽ قومي پرمن ۽ خاصيتن ڪري تفاوت پئجي ويا آهن، ۽ علحدا علحدا فرقا ٿي ويا آهن. انهيءَ مدنظر تي تصوف وارو مذهب صلح ڪُل جو سڀ کان بهتر آهي، جو نج اسلام آهي ۽ جنهن ۾ سڀ اصلوڪا مذهب اچي وڃن ٿا، ۽ جنهن موجب سڀ انسان فرق کان سواءِ هرمذهب ۽ پائر ٿي سگهن ٿا.

ويندين جنهن مذهب ۾ تون، ڏسندين اتي جهيڙو ۽ جنگ،
جي هجين آرام جو طالب ته صلح ڪُل ۾ آهي.

ڪيو تعصب ڏار ٻاهر هندو ۽ مسلم جو ٿانوَ،
نه ته اندر ميخاني ۾ ساقي به هڪ پيالو به هڪ.

انهيءَ بابت منهنجو پيو شعر به آهي ۽ گهڻا ٻيا علحده شعر به آهن، جي ٻارهين باب ۾ ڏنا اٿم.

منهنجو مذهب

بعضي ماڻهو مون کان پڇندا آهن ته تنهنجو ڪهڙو مذهب آهي؟ سني آهين يا شيعو آهين يا وچؤن ڪو ٻيو مذهب اٿئي؟ تنهنجو پير يا مرشد ڪير آهي؟ اهڙن وقتن تي آءٌ منجهي ويندو آهيان ۽ نيٺ چوندو آهيان ته آءٌ سني

ب آهيان ۽ شيعو ب آهيان، بلڪ سڀني مذهبن جو آهيان. سڀني مذهبن جا اصول ڄاڻان ۽ انهن تي ڪتاب لکيا اٿم ۽ سڀني سان تعصب کان سواءِ گذاريندو آهيان. آءٌ چاهيندو آهيان ته دنيا چئي:

ڪعبو، بتخانو پئي آهن درڪار،
جنڊ کي ٻنهي ڪپن ۾ پوڻ ضرور.

آل انڊيا شيعا ڪانفرنس جو ميمبر آهيان، بلڪ سنڌ مرڪزي ڪميٽيءَ جو ب ميمبر آهيان. سنڌ جي ۽ خاص حيدرآباد جي انجمن اماميه يا شيعن جو ب ميمبر آهيان، بلڪ اڳي انهن جو وائيس پريزيڊنٽ ب هوس. حيدرآباد جي انجمن اسلاميه يعني شيعن ۽ سنين ٻنهي جي، يعني عام مسلمانن جي جماعت جو ب ميمبر آهيان، ۽ اڳي وائيس پريزيڊنٽ ب هوس. مرثيا ۽ منقبت پڙهندو آهيان ۽ لکيا اٿم. نماز ب شيعن توڙي سنين وانگي پڙهندو آهيان. پنجتن ۽ انهن جي اولاد سان خاص محبت رکندو آهيان، ليڪن يارن ۽ اصحابن کي بد نہ چوندو آهيان، بلڪ ٻين سڀني مذهبن جي اصلي بانين کي تعظيم ڏيندو آهيان. اوليائن ۽ صوفي درويشن کي عزت جي نگاهہ سان ڏسندو آهيان، ۽ انهن جو ڪلام گهڻو پڙهندو ۽ پسند ڪندو آهيان. منهنجا پير ۽ مرشد اهي ئي آهن، يعني حضرت نبي ۽ علي، انهن جو اولاد، ٻيا اولياء ۽ بزرگ. انهيءَ ڪري مون چيو ته نڪي سني آهيان نڪي شيعو آهيان يا ته ٻئي آهيان. انهيءَ خيال سان نوڪريءَ جي وقت يا انهيءَ کان اڳي توڙي پوءِ هتي ڪو مشهور عالم فاضل يا ڪو پير ۽ فقير يا ڪو درويش يا صوفي بزرگ ٻڌندو آهيان ته وڃي انهيءَ کي ڏسندو آهيان ۽ انهيءَ جي صحبت ڪندو آهيان:

منجهہ تصوف پير وانگي، ڪاملن سان ڳنڍ رک،
ڏس ته ڪيئن پيوند سان، سنڌي ب صوفي ٿيو پوي.

بلڪ جيڪي بزرگ ۽ اولياء فوت ٿي ويا آهن ۽ جن بابت ڪتابن ۾ پڙهيو اٿم يا جن جي تعريف ٻڌي اٿم، تن جي درگاهن ۽ مقبرن تي وڃي زيارت ڪئي اٿم. گهڻو ڪري سنڌ جون اهڙيون سڀ مشهور درگاهون ڏٺيون اٿم. جڏهن ڪوٽڙي ڊويزن ۾ هوس، تڏهن ڪوهستان لنگهي، پٻ جبل به لنگهي، لاهوت به وڃي ڏٺم، ۽ اتي جيڪا شاهه بلال جي درگاهه آهي، تنهن جي زيارت ڪيم. انهيءَ بابت به منهنجو فارسي ۽ سنڌي شعر آهي، جو "سوداءِ خام" ۾ ڏنل آهي. نوڪريءَ جي وقت پنهنجي حد اندر اهڙن درگاهن جا بيان لکي، ڪمشنر صاحب، مسٽر جيمس، جي لکڻ موجب، ڏانهنس موڪليا هئم. منهنجو هميشه اهو خيال آهي ته،

سڀ ڪان مرشد چڱو صفا سينو،
ٿو سيکاري مٿوءَ کي آئينو.

اک ۽ دل توکي ملي، آڏو کليئي عالم جو باب
کهڙو پيو استاد گهرجي، کهڙو پيو گهرجي ڪتاب

چوي مون کي ڪو مسلم ٿو، ڪو ڪافر ٿو چوي ڪارو
حقيقت دين منهنجو ٿيو بهتر مذهبن وارو.

باب ناٿون

منهنجون عادتون، خواهشون، خيال ۽ رايا

(ڀاڱو ٻيو)

خوراڪ

مٿي مون روزن رکڻ جي شوق بابت ذڪر ڪيو آهي. هاڻي پنهنجي رواجي کاڌي پيتي جي عادت بابت ذڪر ڪندس: اسين سڀ ڀائر ۽ ڀيڻون ۽ ڀيا گهر جا ڀاتي ننڍي هوندي کان ٿوري کاڌي کائڻ ۽ سادي ماني کائڻ تي هريل رهندا آيا آهيون؛ آسانيءَ سان بک اڃ سهي سگهندا آهيون، بلڪ موسم جي گرمي ۽ سردي به گهڻي سهي سگهندا آهيون. ننڍي هوندي کان انهيءَ تي هريل آهيون، تنهنڪري ٿوري زياده گرمي يا سرديءَ ۾ رهڻ ڪري يا هوا ۽ جهولي لڳڻ ڪري، خدا جي مهربانيءَ سان بيمار نه ٿيندا آهيون. گهڻي کاڌي ۽ عمدي ۽ تڪلف کاڌي تي اصلي هريل ناهيون. انهيءَ عادت ڪري، اشتها پوري پني رهندي آهي. اڪثر پوريءَ مهل تي کاڌو کائيندا آهيون. ننڍي هوندي کان نه فقط ڪڻڪ ۽ چانورن تي هريل آهيون، پر ٻهراڙيءَ وارو کاڌو يعني ٻاجهري يا جوئر جي ماني، جهڻ ۽ مکڻ به گهڻو پسند ايندو آهي. اڪثر پنهنجو انّ ٻنين تان اچي ۽ پنهنجو مال رهندو آهي، جنهنڪري کير، ڏڌ ۽ مکڻ موجود ٿي سگهي ٿو. گوشت ۽ مڇي پلو به کائيندا آهيون، مگر ڀاڄي ۽ ميوو زياده پسند ايندو آهي. مون کي ته خاص طرح ڀاڄيون پسند اينديون آهن ۽ گوشت نه وڻندو آهي. منهنجو پٽ نادربيگ ۽ سندس ٻار ٻچا فقط ڀاڄيون کائين ۽ گوشت ۽ ٻيو ماس اصل ڪين کائين؛ نه فقط انهيءَ ڪري ته هو ٿياسفسٽ آهن، پر ڪچيءَ کان طبيعت جو ميل

۽ تندرستي انهيءَ ۾ چاهيندا آهن. اسين گهر ۾ سڀ ننڍا وڏا گڏجي، هڪڙي دسترخاني تي ويهي کائيندا آهيون، ۽ هٿن سان کائيندا آهيون. ٿورن ورهين کان وٺي يعني نوڪريءَ جي وقت کان وٺي آءٌ ڪانٽي ۽ ڇريءَ سان ٽيبل تي ويهي کائيندو آهيان، ۽ شاديءَ ڪرڻ کان پوءِ به اڪثر سيئي ياتي ميز تي ويهي کائيندا آهيون. پر ٻيا ياتي ڪانٽو ۽ ڇري ڪم نه آڻيندا آهن. ادو جعفر قلي، پنهنجي سڄي ۽ ٻارن ٻچن سان گڏ ڪانٽي ۽ ڇريءَ سان کائيندو هو، پر جڏهن اسان وٽ ايندو هو، تڏهن هٿن سان کائيندو هو. نادر بيگ به ائين ڪندو آهي. جوانيءَ کان منهنجي اها عادت آهي ته ٿورو کان ۽ ڍؤ نه ڪريان، جيئن ٿورو ڳالهايان ۽ بڪ نه ڪريان.

آدم ڪي خراب خوار پن سازن ڪيو:
شرنائي نڙي جي هڪ، دهل پيٽ جو پيو.
فتني ۽ فساد جا اهي ٻئي باني،
ڪمخوار ٿيو ته، پوءِ ڪم خوار ٿيو.

اڪثر ڇئن پنجن ڪلاڪن کان پوءِ، ضرور ٿورو گهٽو پيٽ ۾ وجهان ته ڪم ڪرڻ لاءِ طاقت رهيم. اسر جو ڇئين پنجين ڏاري جڏهن اٿان، تڏهن ڊبل روٽي يا ڪوڪيءَ سان چاءِ يا ڪافي پيان، ۽ وري نائين ڏهين بجي هلڪو ناشتو ۽ چاءِ پيان ۽ هڪ بجي ڏاري ماني کان. ڏينهن جو ڇئين پنجين بجي ڏاري بسڪٽ سان چانهه پيان، ۽ وري نائين بجي ڏاري رات جي ماني کان. ان کان پوءِ ڪلاڪ کن پنڌ ڪري وڃي سمهان. انهيءَ ڪري چانهه زياده پيندو آهيان، ۽ انهيءَ ڪري ڪم ڪرڻ جي پاڻ ۾ زياده همت چاهيندو آهيان. چانهه جي تعريف ۾ هڪڙو شعر لکيو اٿم، جو هيٺ يارهين باب ۾ ڏنل آهي. انهيءَ هوندي به عادت پچڻ جي لاءِ ڪڏهن ڏينهن جا ڏينهن ڇڏي ڏيان ۽ اصل نه پيان. پاڻيءَ جي صفائيءَ جي اسان ڪي گهٽي ڳڻتي رهندي آهي، جيڪڏهن پاڻي يا پاڻيءَ

جو ٿانءُ پورو صاف نہ هوندو آهي تہ اهو پاڻي اصل نہ وٺندو آهي. اگرچ سڀ گڏ ويهي کائيندا آهيون تہ بہ هرڪو پنهنجي پنهنجي رڪابيءَ ۾ چمچي سان کاڌو کڻي کائيندو آهي. هڪڙي ٿانو ۾ سڀ گڏجي هٿ وجهي کائڻ گهڻو پسند نہ ڪندا آهيون. لاچار ڪنهن مجلس ۾ کائبو آهي. پاڻيءَ کان سواءِ سوڊا يا ليمن نہ وٺندو آهي. شراب کي حرام سمجهندا آهيون، ۽ اسان مان ڪوبہ ڪونہ پيئندو آهي. تماڪ يعني حقو بہ اسان مان ڪونہ پيئندو هو، سواءِ بابي ۽ اما جي. هاڻي ٿورن ورهين کان اسان مان ڪي ڇوڪرا سگارون ڇڪيندا آهن، سي بہ مون کان لڪائي، جو آءٌ پاڻ اصل نہ ڇڪيان.

غسل ۽ صفائي

وهنجڻ جو بہ اسان کي گهڻو تاڪيد رهندو آهي. آرڙهہ ۾ تہ آءٌ هر روز صبح جو سوير وهنجندو آهيان، بلڪ ڪڏهن تہ شام جو بہ. ٻارن کي بہ اڪثر هر روز وهنجاريندا آهيون. سياري ۾ هر روز وهنجڻ مشڪل ٿيندو آهي ۽ اڪثر گرم پاڻي ڪم ۾ ايندو آهي. آرڙهہ ۾، ٻار ڦليلي ۾ بہ وڃي وهنجندا آهن. آءٌ پاڻ تري نہ ڄاڻان، ليڪن ٻار گهڻو ڪري تري ڄاڻندا آهن.

پوشاڪ

خوراڪ کان پوءِ، پوشاڪ جو ٿورو ذڪر ڪندس: بابو مرحوم جڏهن ڇوڪراٽي وهيءَ ۾ سنڌ ۾ آيو، تڏهن سندس پوشاڪ ايراني هئي. سندس قبا، جنهن سان هتي آيو هو، سا اڃا اسان وٽ رکي آهي. جيئن سنهنجي چمڻ تي پهريون ڏڪايل پهراڻ، اڃا اسان وٽ موجود آهي. ميرن وٽ رهڻ ڪري بابو ۽ نانو سنڌي ميراڻي پوشاڪ ڏڪيندا هئا، يعني ميراڻي سنڌي ٽوپي، پهراڻ، صدري ۽ جتي. ميرن جي صاحبيءَ کان پوءِ بہ اها پوشاڪ هوندي هيس. فقط پڇاڙيءَ وارن ڏينهن

۾، ٽوپيءَ جي بدران لنگيءَ جو پٽڪو ٻڌندو هو. منهنجا ڀاءُ وڏا پائر به سنڌي ٽوپي ۽ ٻي اهڙي پوشاڪ ڍڪيندا هئا، ۽ بمبئيءَ جي ڪاليج ۾ به سنڌي ٽوپي ڍڪيندا هئا. اهڙي سندن تصوير به موجود آهي. مون ۽ مون کان ننڍن پائرن سنڌي ميراٺي ٽوپي ڪڏهن نه ڍڪي. گهر ۾ جمني ٽوپي ڍڪيندا هئاسين، ۽ پوءِ پٽڪو ٻڌندا هئاسين. ڪاليج ۾ به آءٌ پٽڪي سان ويس. آغا خان ۽ ٻين ايرانين جي صحبت ۾، ايراني ڪاري ٽوپي به ڪم آڻڻ لڳس، ۽ مونکي هت اچڻ تي آءٌ ۽ منهنجا پائر ايراني ٽوپي ڍڪڻ لڳاسين ۽ پوءِ ترڪي ٽوپي ڍڪيسين، جا اڃا ڍڪيندا اچون. انگريزي ٽوپي، فقط ڊاڪٽر مرزا ۽ نادر بيگ ڍڪي. ٻيا جوان هاڻ ڍڪڻ لڳا آهن. نوڪريءَ کان اڳي آءٌ ڏاڙهيءَ کي صفائي ڏيندو هوس، پر پوءِ ڇڏي ڏنيم، جنهن بابت هڪڙو فارسي شعر هيٺ ڏنو. اٺين پيريءَ ۾ ڪيس نه ڪندو آهيان.

پنڌ جي عادت

پنڌ ڪرڻ جي اسان کي ننڍي هوندي کان عادت پيل آهي. ستن اٺن ورهين کان وٺي، منهنجي ڳوٺ کان شهر تائين پنڌ ايندا ويندا هئاسين، ۽ جهنگ ۾ رهڻ ڪري بس گهڻو گهمندا ڦرندا هئاسين، جنهنڪري ڪوهن جا ڪوهه ڪري ويندا هئاسين. مون کي ياد آهي ته هڪڙي پيري آءٌ پنهنجن ٻن پائرن سان گڏجي، ننڍي محمد خان تائين پنڌ ويو هوس، جوڏهه ڪوهه پري آهي. اسين شام جو نڪتاسين، چانڊوڪي رات هئي ۽ وڏي آسر جو اتي وڃي پهتاسين. ڏينهن اتي گذاري، وري شام جو نڪتاسين ۽ صبح جو ڳوٺ آياسين. آءٌ اڃا تائين هر روز صبح جو ڪلاڪ به ضرور پنڌ ڪندو آهيان يا ٻنيءَ تي ويندو آهيان، ۽ پوءِ اٺين بجي ڌاري مونکي اچي ڪم شروع ڪندو آهيان. اسان جا ٻار به پنڌ ڪندا آهن، پر هاڻي

جڏهن اسان وٽ گاڏيون، گهوڙا ۽ بائسيڪلون آهن، تڏهن انهن تي ايندا ويندا آهن. انهيءَ هوندي به ٿڌي وقت ۾ هنن کي پنڌ موڪلبو آهي.

نوڪريءَ جي وقت ۾ سيهڙ ۽ قنمبر تعلقن مان ڏاڙهيارو جبل سارو گهميس، جتي ڪتي جي قبر آهي ۽ انهيءَ جو بيان لکيو اٿم. ڪونڙيءَ مان کيرٿر ۽ ڪارو جبل به پيادو آرپار ويو آهيان، جنهنڪري جبل جا ماڻهو به حيران ٿيو ٿي ويا.

آءٌ ٿيس پير، مگر وئي نه جواني سون مان،
گل ڪوماڻل جو وڃي رنگ ۽ رهي بُو باقي.

جانورن تي رحم

جهنگ ۾ رهڻ ڪري پڪين ۽ جانورن رکڻ جو شوق ننڍي هوندي کان گهڻو رهيو- ڳائون، ماهيو ۽ ٻاڪرو مال ضرور رکڻو پوي ٿو. گهوڙا ۽ آٺ به رکڻا پون ٿا، ۽ انهيءَ ڪري هاٿي گاڏي به رکڻي پوي ٿي. هرڻ، ڦاڙها، دنبا ۽ گهڻا ٻيا رکيا آهن. بلڪ سرهه ۽ گڊ جي ٻچن پالڻ جي ڪوشش به ڪئي ويئي هئي، پر آهي نه بچيا. شڪاري ڪتا ۽ ٻيا، منهنجن ڀائرن وٽ گهڻا آهن ۽ چڱا چڱا ٻلا به، پر آءٌ اصل ڪونه رکان. چڱن قسمن جا ڪُڪڙ، بدڪون، هنجهه، مور، تتر، ڪبوتر، چتون، بورنون، ڪاڪاٽا ۽ چيها اڪثر رکڻ ۾ ايندا آهن، ۽ انهن جي ٻچن ڪرائڻ جو بندوبست ڪيو ويو آهي. گهوڙين جو نسل، گهڻن ورهين کان اسان وٽ هلندو اچي. اهي وهٽ ۽ اهو مال اڪثر ديهه تي رهندو آهي. ضرورت مهل منجهانئن ڪي جانور گهرائبا آهن. گهڻن جانورن موجود رکڻ ڪري، آءٌ پنهنجي اڳوڻي گهر کي نوح جي ٻيڙي سڏيندو آهيان، جو منجهس نموني نموني جو جوڙو گڏ ڪيو ويو هو. اهڙو هڪڙو منهنجو شعر به آهي.

شڪار

جهنگ ۾ رهڻ ڪري، شڪار جو شوق ننڍي هوندي کان اسان کي هوندو هو- خاص منهنجن وڏن پائرن کي. هو ننڍي هوندي جهنگ ۾ وڃي، پکڙن ۾ تتر ڦاسائيندا هئا، ۽ وڏي هوندي بندوقن سان شڪار ڪندا هئا. ادو مرزا صادق علي بيگ ۽ ادو جعفرقلي بيگ خاص طرح شڪار جا شوقين هئا، ۽ چڱي بندوق هڻندا هئا. اگرچ پيا پائر به شڪار ڪندا هئا- هرڻ، ڦاڙها، سها، بدڪون، هنجهه، تلوريون ۽ تتر شڪار ڪندا هئا. آءٌ پاڻ به جوانيءَ ۾ شڪار ڪندو هوس، ۽ نوڪريءَ وارن ڏينهن ۾ بندوقون کڻندو هوس. هڪ دفعي ميهڙ ۾، اتفاق سان بندوق هٿ مان ڇڇڪي ويئي، ۽ ان جو گهوڙو منهنجي ڳل ۾ لڳو، ۽ وڏو زخم ڪري وڌائين، جنهنڪري ڪجهه وقت بيمار پيو هوس. اجا تائين به اهو داغ اٿم، جو هاڻي ڏاڙهيءَ ۾ لڪي ويو آهي. انهيءَ کان پوءِ، بندوق پاڻ وٽان ڪڍي ڇڏيم ۽ وري شڪار نه ڪيو اٿم. تنهن کان سواءِ، مون کي جانورن تي گهڻو قياس به ايندو آهي. شڪار جي نسبت ۾، منهنجي راءِ آهي ته جتي ڪو پيو ڪاڌو موجود نه ٿي سگهي، آتي شڪار ڪري پکي يا جانور مارڻ ۽ کائڻ لاچار آهي، انهيءَ وقت به آهي ايترا مارجن، جيترن جي گهرج هجي، نه وڌيڪ. تماشي جي لاءِ پکي يا گهڻا جانور مارڻ، پاپ جهڙو ڪم آهي.

وئي هاءِ جواني، نه وري سُور ڏسان،
هرڻ جو شڪار دل اجا چئي ته ڪريان؛
قد منهنجو ڪمان جان ٿيو پيريءَ کان ڏنگو،
لٺ زهه ڪري ان جي، تير ٿو خوب هڻان.

نقصان رسائڻ وارن جانورن کي مارڻ ٻي ڳالهه آهي؛ جيئن ته وڇون، نانگ، بگهڙ وغيره. انهيءَ ڪري مون کي جانورن تي گهڻو قياس ايندو آهي. پنهنجي هٿ سان ڪُڪڙ يا تتر

يا ڪوبہ ساھوارو موں ڪونہ ڪُٺو ھوندو ۽ نہ ٻئي ڪي ڪھندو ڏسي سگھندو آھيان. بلڪ ڏينھوءَ يا وڇونءَ کي بہ جھنگ ۾ ڪٽي ڏسي، ڇڏي ڏنو ھوندم. نوڪريءَ جي وقت ۾ ھڪڙي پيري صبح جو ھوا کائيندي، سڙڪ تي ھڪڙو ڪڇوُن سرندو ڏٺم. آءٌ حيران ٿيس تہ سُڪيءَ تي ڪڇوُن ڪيئن آيو! آخر ايھي خيال ڪيم. جانچيم تہ سڙڪ جي ھڪڙي پاسي ڪوھہ کن پنڌ تي ھڪڙو ڍورو ھو، جو تازو سڪي ويو ھو ۽ سڙڪ جي ٻئي پاسي ميل کن پنڌ تي ھڪڙي ڍنڍ ھئي. ڪڇوُن کي سياڻي طرح معلوم ٿيو تہ پاڻي سڪڻ ڪري، ڍنڍ ڏي وڃڻ گھرجي، تنھنڪري آنھيءَ رخ ڏي سُرندو ويو. مون کي ڊپ ٿيو تہ متان ڪو ڪتو يا گدڙ يا ٻيو ڪو جانور ھن کي ماري وجھي، تنھنڪري ھن کي کڻي، پنڌ ڪري وڃي ڍنڍ تائين پھچائي آيس. ائين ڪرڻ ڪري آءٌ ڏاڍو خوش ٿيس. تنھن کان سواءِ، گوشت گھٽ کائڻ ڪري بہ شڪار ڪرڻ جي خواھش نہ ٿيندي آھي. انھيءَ دل جي ميل ڪري جانورن کي ظلم کان بچائڻ واريءَ سوسائٽيءَ جو ميمبر آھيان، جيئن مٿي پڻ اشارو ڏنل آھي-

ساھہ حيوانن جو بخشڻ اصل ٿي انسانيت،
ٿي تون انسان، اي ادا، ڇوٿو ڪُھين حيوان کي.

نوڪري ڪرڻ جو رستو

سرڪاري نوڪري کھڙيءَ ريت ڪندو ھوس، تنھن جو ٿورو ذڪر ڪندس: سرڪار جو نوڪر ٿي پاڻ تي فرض سمجھندو ھوس تہ سرڪاري حڪمن، قاعدن ۽ قانونن جي پوري تعميل ڪريان، پوءِ اگرچ انھن جي نسبت ۾ منھنجي ذاتي راءِ مخالف ھجي. رعيت ٿي پاڻ، پاڻ تي فرض سمجھندو آھيان تہ سرڪار جي برخلاف نڪي چوان، نڪي ٻڌان. سرڪار جي برخلاف فساد يا بغاوت ڪرڻ نامناسب، بلڪ اسلامي اصول

موجب نمڪحرامي ۽ گناهه سمجهندا آهيان. نوڪري ايمانداريءَ سان ڪندو هوس. جيتوڻيڪ سرڪاري حڪمن جي پوري تعميل ڪندو هوس ته به پيءُ خلق تي ۽ رعيت تي انصاف، رحم ۽ مهربانيءَ جي نظر رکندو هوس. سرڪاري قاعدو، ڪهڙو به سخت هوندو ته به انهيءَ جي تعميل، عملدار جي پنهنجي دل جي ميل تي تعلق رکي ٿي؛ نرمي ڪرڻ گهرندو ته نرم ٿيندو، ۽ جي سختي ڪرڻ گهرندو ته سخت ٿيندو. بيشڪ اهڙو اعتدال جو رستو آهي؛ جنهنڪري قاعدي جي تعميل به ٿئي، ۽ پئي ڪي اجائي تڪليف به نه رسي - مثلاً فصلن جي معافيءَ ڏسڻ جو ڪم، معافيءَ جي رولن موجب سختيءَ سان ڪرڻ ڪري، آبادگارن سان سختي ٿي سگهي ٿي، ۽ واجبي رستي سان ڏسڻ ڪري سختي نٿي ٿئي -

واٽ ڏيکارڻ گهرين جي، آهي عالم سارو واٽ،
هٽ وٺي چاڙهڻ گهرين جي، آهي دنيا ساري ڪَـڏَ.

سرڪاري نوڪريءَ ۾ نه مون ڪنهن سان خاص دوستي رکي ۽ نه ڪنهن سان خاص دشمني رکي. ائين ڪو به چئي نه سگهندو ته فلاڻي زميندار يا ماڻهوءَ سان، فلاڻي جي دوستي آهي، يا فلاڻي سان دشمني آهي. سڀني کي درجي آهر مناسب آبرو ڏيندو هوس ۽ چڱي ڪم ڪرڻ لاءِ تحسين ڏيندو هوس، ۽ بيواجبي ڪم ڪرڻ لاءِ شوخي ڏيکاريندو هوس. معافي گهرڻ تي اڪثر معافي ڏيندو هوس، پر جي ڪنهن خود منهنجي برخلاف ڪجهه چيو يا ڪيو هوندو ته انهيءَ ڪري هُن سان وير رکي، نقصان نه پهچايو هوندم. ڪنهن کي گارگند عمر نه ڏنيم، ۽ نڪي چڙ ۾ ڪڏهن اجايو سجايو ڳالهايو هوندم. جي اتفاق سان گهٽي چڙ ۾ بدمعاش يا بيوقوف چئي ويٺو هوندس ته پوءِ پشيمان ٿيو هوندس.

تون واڳ ادا نفس مَتهَوس ۡ کي نه ڏي،
ايذا نه ڪنهين به خار ۽ خَس کي نه ڏي،

جي پائڻين ته جڳ ۾ پائين سک ۽ عزت،
بيڪس ڪان نه وٺ ڪي ٻه، ۽ ناڪس کي نه ڏي.

هڪڙي پيري ياد اٿم ته ڪنهن چوڪرات کي ڪنهن سرڪاري نقصان ڪرڻ ڪري ڪاوڙ ۾ احمق ٻه سڏيم ۽ ڌڪ ٻه هنيم ۽ هڪالي ڪڍي ڇڏيم. هن جي وڃڻ کان پوءِ، پشيمان ٿيس ۽ نوڪرن کي سمجهايم ته ڪنهن عذر سان انهيءَ کي سڏي، ساني ڪارائي، خوش ڪري ڪيڍن. ڪنهن ڪيس ۾ ڪنهن کي سزا ڏني هونديم ته قياس سان ڏني هونديم، ۽ اهڙن لفظن ۾، جنهنڪري ڏوهي ڇاٽندو هوندو ته هين لاچار قاعدي جي پورائيءَ لاءِ سزا ڏني آهي، ۽ نه ڪاوڙ يا چڙ کان. ڪيسن هلائڻ لاءِ ڏرين کي يا انهن جي وڪيلن کي چاٽي پڇهي نه رلايو هوندم، جيئن ڪي آفيسر ڪندا آهن. انهن جي سهوليت لاءِ جاءِ ۽ وقت ٺهرايو هوندم. روينيو ڪم جي مون کي گهٽي ڏکيائي نه ٿيندي هئي، مگر فوجداري ڪيسن جي هلائڻ کان گهڻو ڊڄندو هوس ته متان بيانصافي ٿئي. جڏهن ٻه ڪو ڪيس فيصلي لاءِ رکيو ويو هوندو ته پڙهڻ کان پوءِ فيصلي لاءِ مونجهارو ٿيندو هو، ۽ پوريءَ طرح خيال ۾ نه ايندو هو ته قيديءَ کي ڇڏيان يا سزا ڏيان! اهڙيءَ حالت ۾ اڪثر وڃي نماز پڙهي، خدا کان سوال گهرندو هوس ته مون کي هدايت ڪري ۽ حقيقت موجب انصاف جو خيال دل ۾ وجهي ۽ پوءِ وڃي نئين سر ڪيس پڙهي، ويچار ڪري، هڪڙو فيصلو ڪندو هوس، ۽ چاٽندو هوس ته اهو فيصلو خدا منهنجي دل ۾ وڌو آهي، ۽ جي انهيءَ ۾ ڪا سهو يا بيانصافي ٿي وئي هوندي ته ٻه خدا معاف ڪندو. سرڪاري نوڪريءَ ۾ رشوت کان هميشه پاسو ڪندو رهندو هوس. خدا جي مهربانيءَ سان انهيءَ ايمانداريءَ ۽ سچائيءَ ڪري آءٌ ۽ منهنجا پيا پائر مشهور هئاسين. آءٌ هميشه اها نظر رکندو هوس ته جتي منزل ٿئي، آتي اسان جو عملو يا اسان جا زيردست ۽ نوڪر

غريبن کي ايذاءُ يا تڪليف نہ رسائين. انهيءَ لاءِ جيتري نظر تي سگهندي هئي، اوتري ڪبي هئي. جيڪو ڪم وارو يا درخواست وارو ايندو هو، انهيءَ کي جلد ڪم لهرائي روانو ڪندو هوس، ۽ پٽيانئس اها نظر بہ رکندو هوس تہ متان پٽيوالا يا نوڪر يا منشي ڪا تڪليف نہ ڏينس. اگرچ انهيءَ نظرداريءَ هوندي بہ آهي نہ رهندا هوندا. پهريون مقدمو جو مئجسٽريٽ ٿي مون هلايو، سو مون کي ياد آهي تہ هڪڙيءَ پيڙيءَ زال جهنگ مان ڪلر ڪٽي لوڻ جوڙيو هو، تنهن کي پوليس رجوع ڪيو هو. هن تي ڏنڊ وڌم، پر زال جي غريبي ڏسي، ڏاڍو رحم آيم، جو هوءَ پئسي نہ هئڻ ڪري جيل ۾ ٿي ويئي. تنهنڪري ليڪ چوريءَ نوڪر کي ڏنڊ جا پئسا ڏنم، تہ هن کي وڃي ڏئي. ٽڪيٽ ڪان سواءِ، ريلوي ۾ چڙهڻ واري هڪڙي فقير سان بہ هڪ-بہ دفعا ائين ڪيو هوم. نوڪريءَ جي عرصي ۾ اڪثر زميندارن جي مهماني نہ وٺندو هوس، ۽ نہ ڪنهن کي پاڻ وٽ مهمان ڪندو هوس. دستور موجب جدا جدا منزلن تي هندن جي پنچائت، پتاشن يا مصريءَ جا ٿالهہ آڻيندي هئي تہ اهو سندن روبرو پٽيوالي کي سڏي، چوندو هوس تہ ”اُتي جي اسڪول ۾ وڃي، ماستر جي معرفت ٻارن کي ورهائي ڏئي.“ ٻالا آفيسرن کي بہ ڪڏهن ڪو ميوو يا تحفو ڪونہ ڏنم. اگرچ معلوم هوم تہ ٻيا مون جهڙا عملدار ائين ڪندا آهن. ۽ نہ انهن جي عملي وارن کي دستوري رقم ڏيارڻ جي گهٽتي رکندو هوس. اهو ڪم هو پنهنجو پاڻهي ڪندا هوندا، ليڪن مون کي ڪڏهن بہ ڪنهن آفيسر انهيءَ بابت عتاب ڪونہ ڏنو، ۽ نہ ٻالا آفيسرن سان ڪڏهن نيچائيءَ جي هلت ۽ خوشامد ڪئي هونديم. مون کي يقين آهي تہ ٻين مون جهڙن عملدارن جي هلت ڏسي، هنن کي ازخود معلوم ٿيندو هوندو تہ آءُ چاٽي ٻجهي ٻيءَ طرح جي هلت ٿو ڪريان. انهيءَ ڪري

سمجهه وارا عملدار زيادہ مهربان رهندا هئا، ۽ ڪي خوشامد پسند انهيءَ ڪي مغروري سمجهي، رنج رهيا هوندا. پر انهيءَ جو مون کي فڪر نہ رهندو هو. چالاڪ جو اهڙو ڊپ نہ رهندو هو تہ بي‌ايمانيءَ جي تهمت اچي سگهندي يا انهيءَ جو ڪو شڪ پيدا ٿي سگهندو. چوندا آهن تہ "آنرا ڪہ حساب پاڪ است، از محاسبہ چہ باڪ". ڪرنل ميهو، ڪليڪٽر، تمام سخت ماڻهو هوندو هو، ۽ رشوتخورن، بي‌ايمانن ۽ سست عملدارن جو دشمن هوندو هو؛ تنهن جي مهرباني ايتريقدر هوندي هئي، جو جڏهن آءٌ وارهہ ۾ مختيارڪار هوس ۽ بيمار هوس ۽ سندس زال اتي هئي، تڏهن مون کي پنهنجي خانگي جاءِ تي اچي ڏسندو هو ۽ دلاسا ڏيندو هو. مسٽر ميؤلس بہ ساڳيءَ طرح جي هلت ڪندو هو. سرڪاري نوڪريءَ ۾ گهڻن هندن تي نوڪري ڪيم، ۽ هڪ هڪ هنڌ تي ٻہ-ٽي ورهيہ رهيس- بلڪ پوئين جڳهہ يعني ڪوٽڙي ڊويزن ۾ تہ ساندهہ ڏهہ ورهيہ رهيس، ۽ اهڙيءَ طرح نوڪري ڪيم ۽ ماڻهن سان هلت ڪيم، جو اڃا تائين انهن هندن جا ماڻهو مون کي ياد ڪندا آهن ۽ وري اتي اچڻ لاءِ چوندا آهن. سيڪنهن هنڌ بدلي ٿيڻ وقت، پارٽي ڏيڻ يا مجلس ڪرڻ يا گڏ ويهي تصوير ڪيائڻ جي لاءِ مون کي چوندا هئا، پر ڪڏهن بہ اهڙي ڪا پارٽي قبول نہ ڪيم ۽ نہ تصوير ڪيائيم، جيئن هاڻي عام دستور آهي. گهڻا آفيسر تہ پاڻا اشارو ڏيئي، اهڙيون پارٽيون ڏيارينداآهن تہ جيئن سندن مشهوري ٿئي. خوشيءَ جي ڳالهہ آهي تہ اها عادت منهنجن پين پاڻرن توڙي انهن جي پٽن جي بہ نہ رهي آهي.

دل جا لاڙا ۽ سادگي

پنهنجي دل جي لاڙن ۽ سادگيءَ بابت ٿورو لکڻ مناسب ٿو سمجهان. آءٌ پنهنجن عزيزن ۾ بلڪ دوستن ۾ نماڻو، نهٺو، نرم دل، صبر وارو ۽ ٿور ڳالهائو شمار ڪيو ويندو

آهيان. انهيءَ جي لاءِ آءٌ خدا جو شڪرانو ڪندو آهيان ۽ انهيءَ کي فخر سمجهي خوش ٿيندو آهيان.

نياز نسل شرافت جو آهي اصل دليل،
گهٽي مُڙڻ سان سچاپي ٿي ڏس ترار اصيل.

منهنجو نالو به قليچ آهي، جنهن جي معنيٰ ترڪيءَ ۾ آهي ترار.

اگرچ خبر به اٿم ۽ معلوم به ڪري سگهبو آهي ته ماڻهو، انهيءَ کي منهنجو عيب سمجهندا آهن ۽ انهيءَ کي حد کان زياده نرمائي يا پوڙهائي شمار ڪندا آهن. ڪو پيو ٽوڪ ڪندو يا ڪجهه چوندو ته انهيءَ تي گهٽو چڙندو نه آهيان، ۽ صبر ڪري گذاريندو آهيان. فقط بي آبروئي جي حالت ۾ ڪجهه چوندو يا ڪندو آهيان. اهڙي هلت ڪن وٽ بيعقليءَ جهڙي ڳڻبي آهي. ائين هوندو، مگر ننڍي هوندي کان منهنجي طبيعت اها رهي آهي، يا آءٌ اهڙو پوڙهو هوس يا اڳي زمانو پيو هو ۽ هاڻي پيو ٿيو آهي! پوڙهائيءَ جو مثال هي آهي: ننڍي هوندي اسڪول ۾ پڙهڻ جي وقت تائين يعني ڏهن-ٻارهن ورهين تائين مون کي برابر سمجهه نٿي اچي سگهيو ته ٻار زالن کي ڪٿان ۽ ڪيئن ٿا ڄمن! مون کي ياد آهي ته منهنجي ماءُ کي گهڻن ٻارن ڄڻڻ ڪري پيٽ تي گهنج يا ليڪا مون کي ڏسڻ ۾ ايندا هئا، ۽ آءٌ ڄاڻندو هوس ته پيٽ کي ڇَنڪُ ڏيئي، وڏي ٻار ڪڍي، پوءِ وري سبي ڇڏيندا آهن. اهو خيال ورهين تائين مون کي هوندو هو. هاڻوڪا ٻار ڇهن-ستن ورهين جي عمر ۾ بخوبي ڄاڻن ٿا ته زالون ٻار ڪيئن ڄڻيون ٿيون ٿيون. اهڙو پيو پنهنجي سادگيءَ يا پوڙهائيءَ جو مثال ڏيندس، جنهن تي پڻ پڙهندڙن کي شايد کل ايندي. آءٌ پنجويهن ورهين ۾ سرڪاري نوڪر ٿيس. ٽيهتائين چڙهيو هوس. پوءِ شادي ڪيم، جيئن مٿي ذڪر ڪيو اٿم. جڏهن شادي ڪرڻ جو سعيو ٿي ڪيم،

تڏهن مون کي بعضي دل ۾ خيال ايندو هو ته شادي ته ڪريان ٿو، پر مڙس ۽ زال ڪيئن صحبت ڪندا آهن، تنهنجي پوري خاطريءَ جهڙي خبر نه اٿم! نه ته، اها ڳالهه طبعي ۽ قدرتي آهي، ۽ کائڻ پيئڻ وغيره وانگي پاڻهي ماڻهوءَ کي معلوم ٿي ٿئي. اگرچ خبر هئي ته زال مڙس جي صحبت شاديءَ جي ٻارن ڄمڻ جو سبب ۽ آڌارُ آهي. مگر انهيءَ صحبت جي پُوري شڪل يا صورت معلوم نه هئي. تنهنڪري اهو خطرو رهندو هوم، ته شادي ڪرڻ کان پوءِ الاجي ڇا ڪندس ۽ ڪيئن ڪندس. ۽ مون کي پڪ آهي ته هن زماني ۾ ڏهن ورهين جي عمر وارن کي به شايد انهيءَ حقيقت جي پوري پوري خبر آهي. پورڙائيءَ سان گڏ نرمائي ۽ قياس جي حالت به مون ۾ خاص طرح جي آهي. منهنجي ڪنهن نوڪر يا ٻار تي ڪو ماڻهو داٻهين ايندو آهي، ته مون کي گهڻو ڪري پڪ ٿيندي آهي ته ڏنگائي ضرور نوڪر جي يا ٻار جي هوندي. تنهنڪري ضرور انهن کي فهمائش ڪندس يا سزا ڏيندس. پيا ماڻهو اڪثر ائين نه ڪندا آهن، پنهنجن جي طرفداري ڪندا آهن. ڪنهن به ماڻهوءَ جي شڪايت يا گلا نه ٻڌندو آهيان، ۽ جيسين پڪ نه ٿيندي اٿم، تيستائين ۾ اها نه وسهندو آهيان ۽ نه انهيءَ ۾ ڪو به گمان پوندو اٿم. ٻه ڇتا وڙهندا ڏسندس يا ٻڌندس ته منهنجي دل جو ميل ضرور هيٺي يا ضعيف جي پاسي هوندو، ۽ مدد ڪرڻ به انهيءَ کي چاهيندو هوندس. جيڪو کٽيندو، يا هارائيندو، يا غم ڪندو، تنهنجي لاءِ گهڻو ارمان ٿيندم. ٻين ڌارين ماڻهن جي گهر ۾ قضيي ٿيڻ ڪري، آءٌ پاڻ رئندو آهيان، ۽ ٻين جي غم جو احوال ٻڌي، مون کي روئڻ ايندو آهي. هڪڙي پيري نوڪريءَ جي وقت، گهوڙي تي چڙهي نڪتو هوس. رستي ۾ هڪڙي ڳوٺ ۾ ڪنهن گهر ۾ قضيو ٿيو هو. ڪا زال مئي هئي. مڙس ماڻهو ڪونه هون. ٻارن ڏاڍو ٻڌي رنو.

آءٌ ٻيهي رهيس. پڇا ڪرڻ تي جڏهن حقيقت معلوم ٿي، تڏهن لهي پيس. پنهنجي نائڪ ۽ اردليءَ جي مدد سان، انهيءَ زال جي دفن ڪفن جو بندوبست ڪيو ويو، ۽ ماني ٽڪيءَ لاءِ مناسب پئسا ڏنا ويا، ۽ ٻارن کي گهٽو دلاسو ڏنو ويو. هنن کي روئندو ڏسي، مون گهٽو رنو. انهيءَ دل جي ميل ڪري، آءٌ اڪثر موت کي گهٽو ياد ڪندو آهيان، ۽ سمهڻ مهل خاص طرح چاڻندو آهيان ته شايد رات جي عرصي ۾ مري وڃان. منهنجو بيت آهي ته:

موت کي ڪري تو هردم ياد،
آهي تحقيق زندهٔ جاويد.

رکي جا موت سان دل آشنائي،
هميشه لئي رهي جيئري تي سائي.

انهيءَ خيال سان مون پنهنجي قبر پڪي، پنهنجي مقام ۾، پنهنجي پهرينءَ زال جي قبر جي پاسي ۾ ٺهرائي ڇڏي آهي، ۽ اتي منهنجي ماءُ پيءُ ۽ ڀائن ڀيڻن جون به قبرون آهن. اتي سڀڪنهن جمعي جي ڏينهن صبح جو آءٌ ويندو آهيان ۽ ختمو ڏيندو آهيان، ۽ پنهنجن مئلن مائٽن کي ياد ڪندو آهيان، ۽ پنهنجي قبر ڏسي چوندو آهيان، ته هڪڙي ڏينهن آءٌ هتي رکيو ويندس. - بشرطيڪ ڪنهن ٻئي هنڌ سفر ۾ نه مئس. پنهنجو ڪفن به تيار ڪري رکي ڇڏيو اٿم. بلڪ جنازي کڻڻ جي ڏولي به ٺهرائي ڇڏي اٿم، جا ٻين عزيزن جي وفات وقت به ڪم پئي ايندي هئي. مون گهڻن عزيزن ۽ دوستن جي وفات جون تاريخون فارسي شعر ۾ چيون آهن. اهو خيال به دل ۾ آيم ته منهنجي قبر تي به خود منهنجي تاريخ آڪرڻ ۾ اچي ته چڱو. تنهنڪري گهڻن ورهين کان وٺي هجري سال جي شروع ۾، پنهنجي مرڻ جي تاريخ شعر ۾ چوندو آهيان، جنهن ۾ ابجد جي حساب سان اهو هجري سال ڏنو ويو آهي. اهي سڀ پنهنجون يا

پرايون تاريخون منهنجي ڪتاب "سوداي خام" ۾ ڏنل آهن. پنهنجي وفات جون ڪي تاريخون نموني لاءِ هيٺ يارهين باب ۾ ڏيندس.

صبر ۽ قناعت ۽ توڪل

خدا جو شڪرانو آهي ته خدا دل ۾ صبر، قناعت ۽ توّڪل گهڻي ڏني آهي، ۽ دنيا جي طمع بلڪل نه ڏني اٿس، تنهنڪري پئسي ميڙڻ جو شوق مون کي ڪونهي. ايمانداريءَ جي رستي غريبيءَ سان هن حالت تي آيو آهيان، ۽ منهنجا پائر به ائين آيا، تيئن چاهيندو آهيان ته منهنجي اولاد کي به خدا پاڻهي چڱي حال ۾ رکندو، ۽ انهن جي لاءِ متو هٽي، گهڻي دولت ڇڏي وڃڻ نه گهرندو آهيان.

جي گهرين دولت هجي جا پائدار ۽ برقرار،
خلوت آهي ۽ قناعت، سا تون عادت تن جي ڌار.

—

جيڪو قانع ٿئي، ڏسي تلخي زماني جي نه سو،
سپ سمنڊ کاري جي وچ ۾، ٿي مٺو پاڻي پئي.

وسعت آهر فرض سمجهي هنن کي تعليم ڏني اٿم ۽ پيو ڏيان. جيڪي موجود آهي، سو هنن جي لاءِ ڇڏي وڃڻ لاءِ تيار آهيان، ۽ انهيءَ ڪم لاءِ پاڻ کي جلد مرڻ وارو ڄاڻي، ۽ اولاد جي وچ ۾ تڪرار يا ناسازي ٽارڻ جي اراد ي سان پنهنجو وصيت نامو لکي، مهر هڻي رکي ڇڏيو اٿم، انهيءَ جا ٻه ايگزيڪيوٽر يا تعميل ڪرڻ وارا به مقرر ڪري ڇڏيا اٿم ۽ ٿوري رقم چئن لائيف انشورنس پاليسين جي رستي به رکي ڇڏي اٿم، جا منهنجي مرڻ کان پوءِ ترت انهن کي ڪم اچي سگهندي. اهو ظاهر دنيائي ۽ عقلي احتياط ۽ اڳ-ڳڻتي ڪئي اٿم، باقي سڀ خدا تي توڪل رکي سندس حوالي ڪيو اٿم.

ما ڪار خويش را به خداوند ڪارساز،
بسپرده ايم تا ڪرم او چه ميڪند.

بي طمعي

اهڙيءَ حالت ۾ دنيا جي طمع گهٽ هئڻ ڪري، اگرچ دنيا ۽ آخرت جي عزت ۽ سرخروئي هميشه خدا کان گهرندو آهيان، پر نہ دنيا جي دولت يا اجائي رستي سان نالو ناموس، وڏي عهدي ۽ وڏي درجي يا لقب لاءِ ڪڏهن بہ خواهش ڪانہ ڪيم، ۽ نہ ڪڏهن ڪوشش ڪيم. مٿي چيو اٿم تہ خيرپور جي وزيريءَ لاءِ مير صاحب فيض محمد خان گهڻو زور ڪيو، پر ڪن خاص سببن ڪري، جي منهنجي دل جي اصولن جي برخلاف هئا، ۽ جن شرطن تي آها آڇ ٿي هئي، سي مون نہ قبوليا، ۽ جي پين قبوليا ۽ وزير ٿيا. (ڏسو باب يارهين ۾). سرڪاري عملدار، لقبن لاءِ آفيسرن کي منٿون آزيون ڪندا آهن، ۽ خوشامد ڪندا آهن، پر مون ڪڏهن ڪانہ ڪئي. "قيصر هند" جو ميڊل مليو، پر انهيءَ جي بہ مون کي اوچتي خبر پئي، ۽ اخبار ۾ پڙهيم، نہ تہ بلڪل خبر نہ هيم. انهيءَ ساڳئي سال ۾ ادي مرزا صادق علي بيگ کي بہ "خانصاحبيءَ" جو لقب مليو. تنهن کي بہ اڳي اها خبر ڪانہ هئي. معلوم ناهي تہ ڪيئن اها ڳالهہ سرڪار جي ڌيان تي آئي، ۽ ڪنهن ۽ ڪهڙي ڪاتي مان اها سفارش ٿي! نوڪريءَ کان پوءِ وائسراءِ جو "سرٽيفڪيٽ آف ميرٽ" بہ اوچتو مليو، ۽ مون کي ڪابہ خبر ڪانہ هئي. پينشن وٺڻ کان پوءِ سرڪار مهرباني ڪري، هزار ايڪڙ زمين جا هلڪي مالڪاڻي تي ڏيڻا ڪيا. گهڻن ڪشالن کان پوءِ ٽنڊي محمد خان جي پاسي زمين هٿ ڪئي وئي، پر انجنير پاڻيءَ ڏيڻ تي اعتراض آندو. شايد زياده پئسا خرچڻ ها تہ انجنيري کاتو بہ راضي ٿي موڪل ڏئي ها، پر مون کي نڪي زياده پئسا هئا، نڪي ڏيڻ تي گهربم. تنهنڪري ڏاڍيءَ نفرت سان زمين جي دعوا ڇڏي ڏنيم. اهو منهنجي طبيعت، دل جي ميل، توڪل ۽ قناعت

جو هڪڙو مثال آهي. جيڪا حالت هوندي آهي، انهيءَ تي خوش رهندو آهيان، ۽ سمجهندو آهيان، ته لائق انهيءَ جو آهيان، ۽ منهنجي چڱائي به انهيءَ ۾ آهي.

تون حرص هَوَس جو دل ۾ ڪو ساز نه ڪر،
خود بيني ۽ خود فروشي آغاز نه ڪر،
جي تنهنجي مراد ٿي نه پوري، نه پڪار،
آئين تون نياز لاءِ هٿ، ناز نه ڪر.

انهيءَ خيال سان، سرڪاري نوڪري به جتي ٿيندي هئي، اتي خوش رهندو هوس، جو چاهيندو هوس، ته خدا مون کي اتي رکايو آهي. ڪڏهن پنهنجي بدليءَ لاءِ درخواست يا عرض نه ڪيم. دل ۾ چاهيندو آهيان، ته ڪيترا بيشمار ماڻهو آهن، جن جي حالت مون کان خراب ۽ گهٽ آهي. تڏهن شڪرانو ڪندو آهيان، ته اهڙو ناهيان، وري به بهتر آهيان. ڪڏهن خدانخواسته ڪا مصيبت يا تڪليف ايندي آهي، يا ڪو نقصان يا ايذاءُ پهچندو آهي، تڏهن ڪوشش ڪري صبر ڪندو آهيان، ۽ دل کي تسلي ڏيندو آهيان، ته جي انهيءَ کان به وڌيڪ تڪليف يا نقصان ٿئي ها، ته ٿي سگهي ها يا شايد ٿيڻو هو، پر خداتعاليٰ پنهنجي فضل سان انهيءَ کي گهٽائي ايترو ڪيو، ۽ پيا ڪيترا ماڻهو آهن، جن کي انهيءَ کان به وڌيڪ تڪليف هوندي.

نفس سان جنگ

اهڙي موت جي يادگيريءَ، ۽ خدا تي ڀروسي رکڻ، ۽ خلق جي آسائش ۽ فيض رسانيءَ جي خيالن سان ۽ وير وساري دوستي رکڻ جي خواهش سان دل کي شيطاني خيالن هٽائڻ جي گهڻي همت ٿئي ٿي، ۽ ڪڏهن ڪڏهن بشريت ۽ طبيعت جي ڪري دل ۾ ڪي بڇڙا خيال ايندا آهن، ته هڪدم انهن کي ٽارڻ جي ڪوشش ڪندو آهيان، ۽ انهيءَ استعمال ڪري

اڪثر فتحياب ٿيندو آهيان، ۽ انهن جي بدران چڱن ۽ رحماني خيالن ڪرڻ جي گهڻي سهوليت ٿيندي آهي.

نفس جڏهن تابع ٿئي تڏهن ڪم ڪري ڏاهپ جا سڀ،
امن ۾ عالم رهي جڏهن چور چوڪيدار ٿئي.

—

نہ مرڻ جي گهرين تہ نفس کي مار،
يار جي لاءِ مار آهي سڌار.

انهيءَ عادت سان گڏ، ننڍي هوندي جي سادگي ۽ پورڙائي جي مدد گهڻي ڪمائتي ٿيندي آهي. انهيءَ جو هڪڙو نتيجو هي آهي، جو مون کي عجيب نظر ايندو آهي، ۽ جنهن کي آءٌ پنهنجي لاءِ خدا جي خاص مهرباني سمجهندو آهيان، اگرچ شايد ٻين گهڻن جي بہ اهڙي حالت هجي. آهو هي آهي تہ جڏهن ٻاراڻي وَهي گذري ۽ آءٌ بالغ ۽ جوان ٿيس، تڏهن مون کي ياد آهي تہ پهريون شيطاني خواب لڌو هوم، جنهن کي "احتلام" يا "تَرِ پوڻ" چوندا آهن، انهيءَ مان مون کي معلوم ٿيو تہ هاڻي آءٌ بالغ ٿيو آهيان، ۽ شيطان جو ۽ نفس جو يعني شهوت جو مون تي عمل هلي سگهندو. انهيءَ لاءِ آءٌ پاڻ کي روڪڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳس، ۽ ننڍي هوندي جو حيا، شرم ۽ طبيعت جي سادگي ۽ پنهنجي عزت آبرو ۽ ناموس بچائڻ جي خواهش، اهي سڀئي مون کي گهڻيقدر ڪمائتا ٿيا. يعني آءٌ شيطاني ڪمن کان بچڻ لڳس. بلڪ شيطاني خيال بہ نہ اچڻ لڳا. يا جيڪڏهن ايندا هئا تہ آهي گهڻيقدر روڪي سگهندو هوس. سگهوئي پوءِ شادي ڪيم، جيئن مٿي ذڪر ڪيو اٿم. انهيءَ جوانيءَ جي وقت کان وٺي، اڄ تائين مون کي ڪڏهن بہ شيطاني خواب ڪونہ آيو آهي. ڪيترا ڀيرا اهڙا خواب ڏٺا هوندم، مگر هميشه پنهنجي زال سان صحبت ڪرڻ جا ڏٺا هوندم، نہ ڪنهن بہ ٻيءَ زال سان. انهيءَ هوندي بہ ڪڏهن آءٌ پليت نہ ٿيو هوندس، جنهنڪري

وهنجڻ جو ضرور ٿئي. اها ڳالهه آءٌ هميشه عجيب سمجهندو آهيان، ۽ جيئن مٿي چيم ته پنهنجي نسبت ۾ خدا جي خاص مهرباني سمجهندو آهيان. اگرچ اسڪان آهي ته گهڻن پِنن جي به اهڙي حالت هجي. بهرحال انهيءَ لاءِ آءٌ خدا تعالیٰ جو شڪرگذار رهندو آهيان.

متنُ توکي اي شاهه، مون گدا سان ڪنهن ڪيو،
نفس ۽ هوَس آهي، منهنجو هڪ پانهو ٿيو،
غالب ٿيو نفس توتي، تنهنجو سو ڏٺي،
پانهو ٿئين تون، منهنجي به هڪ پانهي جو.

باب ڏهون

منهنجون عادتون، خواهشون، منهنجا خيال ۽ رايا

(ٻاڳو ٽيون)

شاديءَ بابت راءِ

شادي ڪرڻ يا ڇڙهي رهڻ جي نسبت ۾، مون شاديءَ کان اڳي گهڻو خيال ڪيو هو، ۽ مقابلو ڪري، نفعا ۽ نقصان تفصيلوار ڪاغذ تي لکي، دل ۾ تڪي توري پوءِ شادي ڪيم. انهيءَ بابت پنهنجي راءِ مختصر طرح پيش ڪرڻ ٿو گهران، شايد اها پڙهندڙن کي، خاص منهنجي اولاد کي پسند اچي يا مدد ڪري. انهيءَ بابت ٿورو گهڻو بيان پنهنجي ڪتاب "زينت" ۾ به ڏنو اٿم، ۽ انهيءَ مضمون تي هڪڙو شعر به آهي: (ڏسو باب يارهون، شعر نمبر ٻارهون).

جيئن مٿي به ڄاڻايو اٿم، تيئن ننڍي هوندي کان آءٌ شادي ڪرڻ جي برخلاف هوس، ۽ ڇڙهو ۽ آزاد رهڻ پسند ڪندو هوس. پوءِ درجي بدرجي ڪاليج کان موٽي اچڻ تي منهنجو اهو خيال ڦريو، ۽ پوءِ شادي ڪرڻ بهتر سمجهيم. پر تڏهن وري سنڌي نموني شاديءَ جي دستور کان ٿهندو هوس، ۽ يورپي قوم مان شادي زياده پسند ٿي آيم ۽ انهيءَ جي ڪوشش ٿي ڪيم. پر پوءِ انهيءَ جي به خامي معلوم ٿيم، ۽ پنهنجي ديسي شادي پسند آيم، مگر اڳواٽ اها ڇوڪري ڏسڻ ۽ پسند ڪرڻ ضروري سمجهيم. انهن سڀني اوائل جي حالتن ۾ رهڻ کان پوءِ، شادي جي نسبت ۾ منهنجي راءِ اها آهي ته "جي ڪو خاص اعتراض نه هجي، ۽ جي پاڻ تي يعني پنهنجن نفساني خواهشن تي غالب پوڻ مشڪل نظر اچي ته ڇڙهي رهڻ کان

شادي بهتر آهي، جو انهيءَ ڪري دنيا ۾ وقت بهتر ٿو گذري، ۽ دل جا خيال به پاڪ ۽ چڱا ٿا رهن، ۽ ديني حڪم به بجا ٿو اچي. عزيزن ۽ همجنسن ۽ هم-قوم يا هم-ذات وارن ۾ ڪا لائق ڀانهن نه هجي، ته پوءِ لاچار ڌارين مان ڪجي، نه ته جيتري خيرخواهي پنهنجي ڪي رهندي، اوتري پرائي ڪي يا ڌارئين ڪي نه رهندي. شاديءَ لاءِ ڪوشش ڪري وڏو ۽ سڌريل گهر ڳولڻ گهرجي، ۽ جي اهڙي ڀانهن حسين به هجي، ۽ دولتمند به هجي، ته سڀ ڪان بهتر، نه ته اهي پويون ٻئي لياقتون هڪدم ضروري ناهن. شادي ڪرڻ جي وهي منهنجي نظر ۾ ۽ منهنجي آزمودي موجب بلوغت جي عمر آهي. ڇا پٽ لاءِ ڇا ڌيءَ لاءِ. ٻار جي بالغ ٿيڻ تي هڪدم انهيءَ جي شادي ڪرڻ گهرجي، جي ٻي ڪا ضروري ڳالهه مانع نه هجي ته. انهيءَ ڪري هڪڙو ته ٻار جا خيال جمع رهندا، ۽ هيڏي هوڏي رلڻ ۽ جوانيءَ جي اند ۾ حرڪت ڪرڻ جو موقعو نه ملندس. ۽ ٻين گهڻين بڇڙين عادتن ڪان بچيل رهندو، ۽ بچت ڪرڻ ۽ محنت ڪرڻ ضرور چاهيندو؛ نه ته جن ٻارن کي انهيءَ عمر ۾ ڪا خراب عادت پئي، ته پوءِ عمر ساريءَ جو خوف اٿن. ٻيو ته شروع ڪان وٺي زال مڙس جي پاڻ ۾ محبت ٿيندي، جا پيريءَ تائين هلندي، ٽيو ته اولاد ٿيڻ جي حالت ۾ گهڻو امڪان آهي ته سندن حياتيءَ ۾ هڪڙو يا زياده پٽ عمر ۾ ايڏا وڏا ٿيندا، جن کي پنهنجي مرضي موجب تعليم ڏيئي لائق ڪري سگهندا. اسان جي لاءِ بابي ۽ اما جو اهڙو مثال موجود آهي. ڌين جي نسبت ۾ منهنجي راءِ آهي ته جي پنهنجن عزيزن ۽ همدرديءَ وارن ۾ ڪو لائق هجي ته اهو بهتر، نه ته پوءِ ڌارين مان ڪنهن خانداني، سڌريل، آسودي ۽ آبرو واري جوان هٿ ڪرڻ ۾ عيب ڪونهي. جي چڱو بندوبست نه ٿي سگهي، ته ڇڙهو رهڻ چڱو. اگرچ سڀ کي شاديءَ جو شوق رهي ٿو.

شادي ۾ مان ٿئي ٿي خاني جي آبادي،
شادي ۾ مان ٻيءَ خاني جي ٿئي بربادي.
اول آهي راحت ۽ پوءِ پڇاڙيءَ ۾ رنج،
ته به هرڪو سدا ڪري پيو شادي، شادي.

منهنجي راءِ آهي ته زال هميشه هڪڙي پرڻجڻ گهرجي. ٻئي ڪنهن به عذر تي پرڻجڻ اجايو آهي. سواءِ ڪنهن خاص حالت يا ضرورت جي، جنهن زماني ۾ گهڻين زالن پرڻجڻ جو عام رواج هو، ۽ انهن کان سواءِ سُريتون ۽ ٻانهيون به رکڻ ۾ ٿي آيون، تڏهن به اسان جي والد کي هڪڙوئي گهر هو، جنهن مان اسين سڀ ڀائر ڀينرون پيدا ٿياسين. اگرچ ناني مرحوم کي به ٻه گهر هئا. انهيءَ مان اسان جي پيءُ جي خيالن جو قياس ڪري ٿو سگهجي. آزمودي مان مون کي معلوم آهي ته انسان ۾ نفساني خواهش يا شهوت زياده آهي، ۽ حسن ۽ عشق جو به دل تي زياده اثر ٿئي ٿو. انهيءَ هوندي به خدا جي مهرباني سان حيا، شرم، ننگ ناموس ۽ عزت جي نظر زياده رهندي آئي آهي، ۽ ننڍي هوندي جي خانگي ڏنل تعليم ۽ چڱيون عادتون هميشه دامنگير رهيون آهن، ۽ انهن اسان کي ٻئي روڪيو آهي. جوانيءَ جي پور ۾ ۽ نوڪري ۾، حڪم ۽ پئسي موجود هئڻ جي حالت ۾ ۽ چڙهائي جي حالت ۾ به انهن اسان کي بيحيائيءَ ۽ نامناسب ڪم ڪرڻ کان گهڻي قدر روڪيو آهي.

مٿين راءِ ڏيڻ مان منهنجو مطلب هيءُ آهي ته پنهنجي اولاد کي انهيءَ نسبت ۾ پنهنجي آزمودي ۽ خيال جو فائدو ڏيان ته ڪچيءَ کان ٻارن ۾ حيا، شرم، مذهبي، اخلاقي تعليم، چڱي صحبت ۽ مثال موجود ڪري ڏيڻ جي ڪوشش ڪن.

علم جو شوق

هاڻي آءٌ پنهنجي لکڻ پڙهڻ جو شوق ۽ عادت جو ڪجهه مفصل ذڪر ڪندس. مٿي ڏيکاريو اٿم ته لکڻ پڙهڻ

جو شوق ننڍي هوندي کان مون کي هوندو هو، بلڪ راند کان به اهو شغل زياده پسند هوندو هو، بلڪ ننڍي هوندي کان ڪتاب لکڻ ۽ پڙهڻ ۽ شعر چوڻ جو شوق رهيو. هميشه چائيندو آهيان ته

ساٿ ۾ جنهن جي مزو آهي، لکن ڳالهين جو يار،
لطف اهڙو ناهي، ٻئي ڪنهن شيءِ ۾ پڻ ڏارا ڪتاب.

—

اولاد منهنجو شعر سخن، فخر تن تي آهي،
جاهل نه آهيان جو ڪريان پيءُ ڏاڏي تي آءٌ فخر.

جيئن علم زياده حاصل ٿيندو ويو، تيئن ڪتابن گڏ ڪرڻ جو به شوق پيدا ٿيو. انهيءَ ڪري جيڪي اسان جي وڏن جا قيمتي ۽ عمدا ڪتاب هئا، سي ته مون خاص طرح پنهنجي لاءِ قابو ڪيا، بلڪ پيا به انگريزي، عربي، فارسي، اردو، ترڪي ۽ ٻين ٻولين جا ڪتاب به گڏ ڪرڻ ۽ پڙهڻ لڳس، جڏهن ڪاليج ۾ پڙهندو هوس، تڏهن مون کي ياد آهي ته آچر جي ڏينهن ڪالبا ديوي روڊ تي بورين جي پراڻن ڪتابن جي دڪان تي وڃي ويهندو هوس، ۽ ڪتاب ڏسندو چونڊيندو ڪيندو ويندو هوس، ۽ سستي ملهه تي وٺندو هوس. ڪاليج ڇڏڻ کان پوءِ به اهو شوق قائم رهيو، ۽ ڪراچيءَ جي لئبررين ۾ به ڪتاب وڃي پڙهندو ۽ ڪجهه پنهنجا به خريد ڪندو هوس. جڏهن انگريزي ڪتاب مون وٽ گهڻا ٿيا، ۽ آءٌ نوڪريءَ تي چڙهڻ لڳس، تڏهن آهي سڀ ڪتاب ڪراچيءَ جي جنرل لئبرريءَ ۾ امانت رکيم ته سلامت به رهن، ۽ ٻين کي به ڪم اچن. ڪن ورهين کان پوءِ، جڏهن مون پنهنجو گهر جوڙايو ۽ ڪتابن لاءِ ڪٻٽ خريد ڪيم، تڏهن اهي اتان ڪڍائي ورتم، پر افسوس ته انهن مان گهڻا گم ٿي ويا، ۽ انهن جو جوابدار ڪو به ڪونه ٿي سگهيو! انهيءَ ڪري مون کي ڏاڍو افسوس ٿيو. تنهن کان پوءِ اج تائين هميشه نوان

ڪتاب گڏ ڪندو اچان، ۽ انهن سان گڏ سنڌي ڪتاب به گڏ ڪندو وڃان، سنڌ ۾ جيڪو نئون ڪتاب لکبو آهي، تنهنجو مصنف هميشه مهرباني ڪري، هڪڙي ڪاپي موڪلي ڏيندو آهي. خود منهنجن جوڙيلن ڪتابن جي به چڱي ته هڪڙي خلاصي لئبرري آهي. انهيءَ هوندي به آءٌ پنهنجي ناداني‌ءَ جو قبولدار آهيان.

ڪنهن علم کان پڻ قليچ محروم نه ٿيو،
نڪتو نه رهيو، جو ان کي مفهوم نه ٿيو؛
ستر کي قريب پهتو، تڏهن ان کي،
معلوم ٿيو ته ڪي به معلوم نه ٿيو.

ڪتاب اڪثر علم، حڪمت، فلسفي، اخلاق ۽ مذهبن جا مون کي پسند ايندا آهن ۽ اهي پڙهندو آهيان. جهڙا انگريزي تهڙا پيا. ناول ۽ قصا گهٽو ڪري نه پڙهندو آهيان. اکين سان ڏسي، دل ۾ پڙهندو آهيان، ۽ تمام تڪڙو پڙهندو آهيان؛ مگر ڌيان سان پڙهندو ۽ چڱن عمدن ياڱن تي نشان ڪندو آهيان، جي پوءِ ڪتاب پوري ڪرڻ بعد، جدا نوٽبڪن ۾ لکندو ويندو آهيان. جيڪي به ڪتاب مون وٽ آهن، وڏا ۽ گهڻن جلدن وارا، سي سڀ مون هڪ دفعو ته ضرور پڙهيا آهن. ڪي ٻه-ٽي دفعا پڙهيا اٿم. خاص اهي، جن جو ترجمو ڪيو هوندم. اهڙن انتخابن جا به گهڻا جلد ٿي ويا آهن. فارسي، عربي ۽ اردوءَ وارن انتخابن جو نالو ”أبڪارالافڪار“ رکيو اٿم، ۽ انگريزي انتخابن جو ”انگلش جيمس“ اهي، بعض فراغت جي وقت يا سفر ۾ اچا ڏسندو آهيان. نثر کان شعر کي زياده پسند ڪندو آهيان. منهنجي شعر سازيءَ بابت ڏسو باب يارهين ۾ شعر نمبر چوڏهون.

تصنيف جو شوق

ڪتابن پڙهڻ جي شوق مان، ڪتابن لکڻ جو شوق پيدا ٿيو. ڪي ڪتاب ته سڪول ۾ پڙهندي ۽ ڪي ڪاليج

۾ پڙهندي لڳيم. ڪي ڪتاب پوءِ نوڪريءَ کان اڳي لکيم، ۽ ڪي خود نوڪريءَ جي عرصي ۾ لکيم، ۽ ڪي پينشن وٺڻ کان پوءِ لکندو اچان. انهيءَ ڪري وڏو تعداد ٿي پيو آهي. اڪثر چڱا چڱا ڪتاب ٻين ٻولين مان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيا اٿم. گهڻو ڪري ماڻهن کي سواءِ عيوضي جي ڇاپڻ لاءِ ڏيندو آهيان، ۽ جيڪي ڇاپيل ڪاپيون ملنم، اهي سنڌ جي جدا جدا لئبررين وارن جي درخواست تي انهن کي ڏيندو آهيان، غريب شاگردن کي ڏيندو آهيان، سڪولن ۽ مڪتبن جي امتحان وٺڻ تي انعام ڏيندو آهيان، ۽ ڪي يارن دوستن کي تحفي طور پڙهڻ لاءِ ڏيندو آهيان، ۽ ڪي تمام ٿورا، ڪتب فروش وٺندا آهن. خاص حيدرآباد ڪوآپريٽو سوسائٽي.

ڪتابن لکڻ ۾ مون ڪو وقت ضايع نه ڪيو. جڏهن ڪڏهن ڪو فراغت جو وقت ٿورو يا گهڻو بچندو هو ته مٽ ڪري ويهڻ يا راند ڪرڻ يا اجائي بڪ ڪرڻ جي بدران ڪجهه پڙهي يا لکي وٺندو آهيان. سرڪاري نوڪريءَ ۾ به فرضي ڪم ڪرڻ کان پوءِ، فراغت جو وقت پڙهڻ ۽ لکڻ جي مشغوليءَ ۾ لڳائيندو هوس. اڪثر اهو ڪم اڌ رات جو ڪندو هوس، خصوصاً اسر جو. انهيءَ ڪري هڪڙوئي ڪتاب گهڻا ڏينهن ڪاٺي ويندو هو. منهنجي عادت آهي ته جڏهن ڪو ڪتاب لکڻ شروع ڪريان، تڏهن پهرئين صفحي جي چوٽيءَ تي هڪڙي ڪنڊ تي سنهڙن اکرن ۾ ”بسم الله“ لکي، پوءِ پيو ڪجهه لکان، ۽ پوري ٿيڻ تي پوئين صفحي جي پاڙ ۾ هڪڙي ڪنڊ تي ”الحمدالله“ لکي ڇڏيان، ۽ ٻنهي هنڌن تي شروع ڪرڻ ۽ پوري ڪرڻ جي تاريخ به لکي ڇڏيندو آهيان. منهنجي سيني هٿ جي لکيلن ڪتابن جي اها خاص نشاني آهي. اهو ڪتابن لکڻ جو شوق نالي يا مشهورائي يا پئسي جي فائدي لاءِ نه هوندو آهي. خاص مطلب ٻه هوندا آهن: هڪڙو اهو جو فراغت جي وقت ۾ هڪڙي

چڱي ۽ مفيد مشغولي رهندي آهي، ۽ اجايو وقت نہ ويندو آهي، ۽ اجاين خيالن ۽ اجاين ڳالهين ۽ حرڪتن ڪرڻ کان بچجي ٿو، پيو اهو تہ ڪتابن لکڻ لاءِ پهرين چڱن ڪتابن کي غور ۽ ڌيان سان وري وري پڙهڻ جو وجهہ ملي ٿو، جنهنڪري علمي مايو زياده ٿئي ٿو، ٽيو اهو تہ چڱن ڪتابن لکڻ سان پين ماڻهن کي فائدي رسائڻ جو وجهہ ملي ٿو، اها بہ هڪڙي خيرات يا زڪواة آهي. ڪيتري بہ پنهنجي علميت هجي تہ بہ ضرور ڪي پيا گهٽ علميت يا واقفيت وارا ماڻهو هوندا، تن کي فائدو رسائڻ ۽ مدد ڏيڻ بہ فرض آهي ۽ گويا اها علم جي زڪواة آهي، جيئن دولت ۽ مال تي زڪواة واجب آهي. منهنجي نظر ۾ علميت بہ هڪڙي سچي دولت آهي، ۽ جيڪي ڪتاب مون وٽ گڏ آهن، تن کي آءٌ هڪڙو خزانو سمجهندو آهيان، اميد رکندو آهيان تہ مون کان پوءِ منهنجن پٽن مان ڪو ضرور انهن جي سنڀال ڪندو. نادر بيگ کي بہ اهڙو ساڳيو شوق ڏسي خوش ٿيندو آهيان. ڪتابن کي پنهنجو سنگتي سمجهندو آهيان.

سنگتي رک ڪتاب ڌارا ڪونہ،
جو ڪري مات توسان ڳالهائي.
کهڙي حالت بہ تنهنجي هوئي، پر هُو
نہ ڪڏهن رنج ٿئي نہ رنجائي.

هڪڙوئي ڪتاب لکڻ مون کي ٿڪائي ڇڏيندو آهي، تنهنڪري اڪثر ٻي ڪتاب گڏ شروع ڪندو آهيان. هڪڙو صبح جو لکان ۽ پيو پنپهرن جو ۽ ٽيو رات جو. ڪلاڪ ٻن کان وڌيڪ، هڪ وقت لکڻ ڪري ٿڪجي پوندو آهيان. هاڻي گوشہ نشينيءَ ۾ جڏهن سارو وقت پنهنجو آهي، تڏهن انهيءَ ريت ڪم ڪرڻ آسان آهي، جيئن مٿي پنهنجي وقت جي ورهاڱي جو ذڪر ڪيم، تنهن موجب اسر جو اٿي عبادت، ذڪر، فڪر ۽ وظيفن کان پوءِ ڪو ڪتاب لکندو يا

پڙهندو آهيان، وري ڏينهن ٽيڻ تي هوا کائڻ ۽ پنڌ ڪرڻ وڃان، اٺين بجي ڌاري موٽي اچي لکڻ ويهان، ۽ يارهين بجي گهر وڃان، ۽ ماني کائي آرام وٺان، ۽ ٽين بجي ڌاري نماز پڙهي، وري ويهي لکان، ۽ پنجين بجي کان پوءِ ٻاهر اچي وري ڪي پڙهان، ۽ سج لهڻ تي گهر وڃان. آرڙهه جي ڏينهن ۾، ڏينهن جو گهڻو ڀاڱو پنهنجي ڳوٺ واري باغ ۾، املداس جي وڻ ۾ ٽاهيل پيهي يا آکيري ۾ گذاريندو آهيان، ۽ سڀ ڪم اتي ڪندو آهيان. ماني به اتي کان پوءِ شام جو موٽي گهر اچان. انهيءَ بابت به منهنجو شعر آهي. (ڏسو نمبر ۱۱)

شعر ۽ تصوف جو شوق

صبح جو جڏهن هوا کائڻ ويندو آهيان، تڏهن رستي ۾ اڪثر خيال پچائيندو ويندو آهيان، ۽ شعر به انهيءَ وقت جوڙيان. يا ته وري شام جو سمهڻ کان اڳي اهڙا خيال پچائيندو آهيان، بعضي جي فرمائش موجب ڪو راڳ يا شعر جوڙيندو آهيان ته انهيءَ خيال ۾ گهڻو ڀاڱو رات جو به گذري ويو هوندو، بعضي ته شعر جوڙڻ جو ڪم جاءِ ضرور ڏي وڃڻ واري وقت ۾ فراغت چاڙي خيال ڪندو آهيان، ۽ ڪي بيت جوڙي ويندو آهيان. شعر سازيءَ جي نسبت ۾ به منهنجو هڪڙو شعر آهي جو هيٺ ڏيندس: اڪثر منهنجو شعر جدا جدا مضمونن تي آهي. ليڪن اسلامي مذهبي مضمون تي. اگرچ چوڪرن ۽ ڇوڪرين لاءِ قرآن ۽ حديث ۽ فقہ جي بنياد تي مضمون ڏنا ويا آهن، تڏهن به حڪمت ۽ فلسفي وارن مضمونن تي اڪثر تصوّف جي بنياد تي لکيو اٿم. جيتوڻيڪ وڏن وڏن بزرگن تصوف جا اصول بيان ڪيا آهن، ۽ اهي شريعت جا پابند رهيا آهن ته به اڪثر عام شريعت وارا انهن تي اعتراض آڻيندا آهن، بلڪ ڪي ته انهن کي ڪافر يا غير شرعي ڪمن ڪرڻ ۽ ڳالهين ٻڌائڻ وارا سڏيندا

آهن، تنهنڪري اهڙي تهمت کان آءٌ به آزاد ناهيان. ڪيترن مسلمانن سنين توڙي شيعن، انهيءَ نسبت مون کي سوال پڇي وڌا آهن - جن جا مشڪلات سان جواب پڻ ڏنا اٿم، پر انهيءَ ۾ منهنجي ظاهري شريعت موجب هلت مون کي پڻ بچايو آهي، تنهنڪري ٻين بزرگن وانگي منهنجي به راءِ اها آهي ته شرعي ۽ ديني ڪمن ۽ رسمن جي نسبت ۾، حقيقي خيال کڙا به هجن ته به اهي پنهنجي جند لاءِ رکڻ گهرجن، نه خلق کي ٻڌائڻ ۽ وعظ ڪرڻ لاءِ؛ نه ته شيخ حلاج منصور واري سزا ملڻ جو خطرو آهي يا ته خلق ۾ خواريءَ جو ڊپ آهي. شاهه ڀٽائيءَ جي قول موجب هلت ڪرڻ گهرجي، جا پڻ ٻين مشهور صوفي بزرگن جي رهي آهي.

روزا نمازون، اي پڻ چڱو ڪم،
او ڪو ٻيو فهم، جنهن سان پسجي پرين کي.

—

چو حسن جي بازار ۾ ٻيو سير ڪرين،
دلبر پنهنجو پاڻ سان لڪو لايو وتين؛
غيرت نه اٿئي، شرم نتو توکي اچي،
هو توکي ڏسي ۽ تون ٻين کي ٻيو ڏسين.

ان موجب منهنجو به مذهبي حڪمن جي روحاني يا حقيقي ۽ باطني معنيٰ تي اعتقاد آهي. مگر اهو پنهنجي لاءِ نه، ٻين جي لاءِ. ساڳئي وقت مذهب جي ظاهري رسمن ۽ دستورن تي تعميل به ڪندو آهيان. مثلاً حضرت صلعم جن جو معراج روحاني وسهندو آهيان، نه جسماني. اگرچ اهڙي نه وسهڻ واري کي ڪافر ڪري چوندا آهن. ساڳيءَ طرح انسان جي اندر ۾ حق موجود رهڻ، ۽ سندس خدا جو خليفو يا نائب هئڻ، يا مئي کان پوءِ روح جو وري دنيا ۾ اچڻ، جيئن ٿياسفي وارا چون ٿا، يا جنهن کي تناسخ به چئجي ٿو. اهڙين ڳالهين جي نسبت ۾ منهنجو اعتقاد اهڙوئي آهي، مگر اهڙي

معنيٰ سان جا اسلامي اصولن ۽ شرعي حڪمن موجب موافق ۽ درست ۽ روا ٿي سگهي ٿي، اهڙو اعتقاد اڪثر صوفي استادن جو رهيو آهي، جيئن مولانا رومي؛ جو، مولوي عبدالرحمان جامي؛ جو، شيخ فريدالدين عطار جو ۽ گهڻن ٻين جو. انهيءَ اعتقاد جي نسبت ۾ منهنجن شعرن سنجهه پتو پوندو. (ڏسو باب ٻارهون نمبر پنڌرهن-سورهن) انهيءَ حقيقي معنيٰ ڪري ظاهري حج، زيارتون، تسبيحون پڙهڻ، جهنگن ۾ رياضتون ۽ چاليها ڪڍڻ، ضروري نه سمجهندو آهيان،

جڏهن حج جو آءٌ ڪريان ارادو ٿو ادا،
مون وٽ ڪري پنڌ ٿو اچي ڪعبو سدا،
تيئن ايندو بهشت نيٺ مون وٽ پاڻهي،
جو "اُزلِفَتِ الجَنَّةُ" فرمايو خدا.

پرجي ڪجن ته، چڱو آهي، ساڳيءَ طرح اسلامي پردي جي نسبت ۾ منهنجي راءِ معتدل آهي نه حد کان وڌيڪ، جيئن اڪثر هتي جي شريف مسلمانن ۾ آهي. حد جي اندر پردو چڱو بلڪ ضروري سمجهندو آهيان. جيئن پنهنجي ڪتاب زينت ۾ ۽ پردي جي نسبت هڪڙي رسالي ۾ به لکيو اٿم، ۽ جنهن موجب آءٌ پاڻ عمل ڪندو آهيان:

ديوار حرمسرا جي مرلوهه جي هوئي،
عصمت بنا ڪا زال نه پردي ۾ رهي.

ساڳيءَ طرح وياج کي به حرام سمجهندو آهيان، مگر مسلمانن ۽ مسلمانن جي وچ ۾. ليڪن غير مسلماني بادشاهت ۾ خود سرڪار کان يا ٻين مذهبن وارن کان مناسب رواجي وياج وٺڻ جائز ڄاڻندو آهيان، جيئن وياج ڏيڻ به لاچار ٿيندو آهي. اگرچ اهو به وٺڻ وانگي حرام آهي. جيئن رشوت ڏيڻ به حرام آهي ۽ وٺڻ به حرام آهي. انهيءَ نسبت ۾ به منهنجو هڪڙو ننڍو ڪتاب لکيل آهي، جنهن ۾ قرآن ۽ حديثن جي حجت سان اها ڳالهه ڏيکاري اٿم. جيئن قرآن موجب چوري

ڪرڻ جي لاءِ سزا اسلامي حڪمن موجب هٿ وڍڻ ۽ پين ڪن ڏوهن لاءِ درا يا چهبڪ هڻڻ آهي، جا هن زماني ۾ نہ فقط غير مسلماني حڪومتن ۾ بلڪ خود مسلماني حڪومتن ۾ بہ مروج ناهي، انهيءَ طرح وياج جو مسئلو يا اهڙا ٻيا مسئلا بہ شمار ڪرڻ گهرجن.

پوليٽيڪل رايو

جيتوڻيڪ آءٌ پوليٽيڪل ڳالهين ۾ ڪمن سان واسطو نہ رکندو آهيان، ۽ اهڙن تحريڪن ۾ شامل نہ ٿيندو آهيان تہ بہ انهن جي نسبت ۾ پنهنجي لاءِ مون راءِ مقرر ڪري ڇڏي آهي، ۽ هميشہ انهيءَ اصول تي هلندو آهيان ۽ انهن کي اسلامي ديني حڪمن موافق وسهندو آهيان. انهيءَ بابت بہ منهنجا ڪي رسالا يا پرچا لکيل آهن، جي پبلسٽي ڪميٽيءَ ڇاپايا بہ آهن. اها راءِ هي آهي: جا مٿي ڪنهن هنڌ مون لکي آهي تہ رعيت ٿي ۽ مسلمان ٿي، اسان مسلمانن تي ديني فرض آهي تہ غير مسلماني بادشاهہ يا حاڪم جي برخلاف بہ فساد نہ ڪريون، ۽ نہ بغاوت جهڙو منصوبو ڪريون يا انهيءَ سان قطع تعلقات ڪريون يا انهيءَ جا حڪم نہ مڃون. خاص جڏهن سنڌس حڪومت ۾ قاعدي موجب اسان کي هر طرح جي مذهبي آزادي آهي، ۽ ڪابہ بيواجبي روڪ يا بندش ڪانهي، جي ڪنهن مسلمان کي اها حڪومت نہ وڻي يا اهي قاعدا پسند نہ اچن تہ پوءِ ملڪ سان نڪري، ٻئي ملڪ ۾ وڃي، پوءِ اتي ڀلي انهيءَ جي برخلاف هلي. خلافت جي نسبت ۾ بہ منهنجي راءِ، شيعن جي راءِ موجب آهي يعني تہ بني اميہ ۽ بني عباسين ۽ انهيءَ کان پوءِ سندن جانشين کي، هو حضرت نبي صلعم جو خليفو يا جاءِ نشين شمار نہ ڪندا آهن بلڪ غاصبي شمار ڪندا آهن. خصوصاً جڏهن ساڳئي جاءِ تي مروان ۽ يزيد جهڙا حاڪم ٿي گذريا آهن. جن جي فاسق ۽

فاجر هئڻ ۾ خود سنين کي به شڪ ڪونهي. اهڙي حاڪم کي شيعا، پيغمبر جو خليفو سڏڻ گناهه سمجهندا آهن. هنن جي اصول موجب پنجتن ۽ انهن جو اولاد ٻارهن امام، نبيءَ جا پشت بپشت وصي، جانشين ۽ خليفا آهن، ۽ اڄ تائين پوئين غائب امام کي يعني امام محمد مهديءَ کي حاضرامام سمجهندا آهن، ۽ انهيءَ معنيٰ سان سچي خليفي يا امام جي غير حاضريءَ ۾ غزوه يا ديني جنگ ناجائز ڄاڻندا آهن، پر ان کي سني جائز سمجهندا آهن. پوليٽيڪل ڳالهين جو ذڪر ڪندي، آءٌ هوم رول يا سوراج جي نسبت ۾ به پنهنجي راءِ ڏئي ڇڏيندس، جا هميشه پڇڻ تي پئي ڏني اٿم. اها مختصر لفظن ۾ هيءَ آهي ته "جمهوري يا رعيتي حڪومت تمام چڱي آهي، انگريزي شهنشاهت ۾ يا ٻاهر، بشرطيڪ اهڙي لياقت وارا گهڻا ماڻهو ۽ سڀني موجوده قومن ۽ مذهبن ۾ موجوده هجن، ٿورن جي حالت ۾ انصاف جي حڪومت ٿي نه سگهندي. اهڙي لياقت پيدا ڪرڻ لاءِ، نه فقط گهڻي ظاهري علم جو ضرور آهي، پر روحاني، اخلاقي ۽ سچي ديني علم جو گهڻو ضرور آهي. تنهنڪري في الحال سچو هوم رول اهو آهي ته اسين پاڻ تي يعني پنهنجن نفساني خواهشن ۽ خيالن تي غالب رهون." انهيءَ کان پوءِ پنهنجو گهر يا ڪٽنب چڱي تجويز سان هلائي سگهون، پوءِ پنهنجي شهر ۽ ضلعي جي حڪومت هلائي سگهون، يعني ميونسپالٽيون ۽ لوڪلبورڊ، پوءِ ساري ملڪ جي حڪومت هلائڻ جو خيال ڪريون، تنهنڪري اها حالت اسان کي درجي بدرجي پيدا ڪرڻ گهرجي، ۽ جيڪي سڌارا ۽ سرڪار اسان جي گهرڻ ۽ ڪوشش ڪرڻ تي ڏيئي سگهي، انهن جي وسيلي اسين ترقي ڪندا رهون، ليڪن انهيءَ ڪم لاءِ اڄا هندن ۽ مسلمانن يا ٻين موجوده قومن جو پورو اتحاد ممڪن آهي، جيئن زور ڪري چوڻ ۾ پيو اچي. جڏهن اهڙو قومي، ملڪي، مذهبي ۽ پڪتي اتحاد ۽ اتفاق

پيدا ٿيندو، تڏهن هندستان جي ماڻهن کي نيشن يا قوم چئي سگهبو، نه انهيءَ کان اڳ. باقي هم ملڪ ۽ هم وطن هئڻ ڪري، بيشڪ اسان کي هڪٻئي کي مدد ڪرڻ، هڪٻئي سان رس رکڻ ضروري آهي. سوديشي يا هتي جي هنري ۽ ڪاريگري مال کي همٿائڻ هرطرح اسان تي فرض آهي. مذهبي يا قومي تعليم وڌائڻ اسان تي فرض آهي. نشي، جوئا، بدڪاري يا زنا کي بند ڪرڻ جي ڪوشش اسان تي فرض آهي. پر صلاح ڏيڻ سان، نصيحت ۽ وعظ ڪرڻ سان ۽ اهڙن ڪم آزاريءَ جي اپائن سان، نه قاعدي پڇڻ سان يا مارڻ، ڪٽڻ ۽ زور زبردستي ڪرڻ سان. سوديشي مال همٿائڻ لاءِ ٻاهريون اڳي جو آيل ڪپڙو انبار ڪري ٻاهه ڏئي ساڙڻ، يا قومي تعليم جي همٿائڻ لاءِ اڳوڻيون تعليم جون جايون بند ڪرڻ، ۽ ٻارن کي نڪاري اسڪول ڇڏائڻ، ۽ مائٽن جي نافرماني ڪري گهرن کان نڪري وڃڻ ۽ ٻين هنڌن تي رلڻ، منهنجي نظر ۾ بلڪل نامناسب ۽ اسراف يا ظلم ۽ گناهه جهڙو ڪم آهي. ڪن پوليٽيڪل يا ملڪي ڳالهين جي نسبت ۾ چرچي جهڙو شعر هيٺ ڏنل آهي. (ڏسو نمبر ١٩)

منهنجي هاڻوڪي حالت ۽ پاڻ تي پنهنجي راءِ

پڇاڙيءَ ۾ آءٌ پنهنجي اڄوڪي حالت ٻڌائيندس، ۽ پاڻ بابت پنهنجي راءِ ڏيندس. اگرچ خدا جي مهرباني سان آءٌ هرطرح آزاد آهيان، ۽ بلڪل تندرست ڏو گذاريان، ۽ پنهنجن دل گهرين مشغولين ۾ رڌل رهان ٿو. تڏهن به پاڻ کي اڪيلو سمجهان ٿو، ۽ اڪثر اپاڻڪو گذاريان ٿو، ڇالاءِ جو زال ۽ ٻارن جي صحبت ۽ ويڙهاڪ کان سواءِ ٻيو ڪو به، همعمر ۽ همخيال صحبتي ڪونهي. هاڻوڪن جوانن ۽ دوستن جا خيال ٻيءَ طرح جا آهن، ۽ منهنجا خيال ٻڌي، هو مون کي ديوانو يا دقيانوسي وضع جو ڪراڙو ماڻهو ڄاڻندا هوندا!

جيڪي اهڙا دوست هئا، سي سڀ گذاري ويا، شاهه ڀٽائي جي قول وانگي:

ويا سور سري، هنجهه نہ رهيو هيڪڙو،
وطن ٿيو وري، ڪوڙن ڪانئيرن جو.

اهڙي شڪايت مون پنهنجي شعر ۾ بہ ڪئي آهي:

افسوس ويا يار، رکيو جن تي تميز،
صحبت تي لڳي جني جي راحت آميز؛
ڪنهن وٽ وڃي وڪڻون دل جي يوسف کي اسين،
جو هاڻ انهي مصر مان ويا نڪري عزيز.

—

عالم ۾ نہ هڪڙو دم ڪو منهنجو همدم،
ناهي مون کي بيڪسيءَ جي غم ري ٻيو غم؛
غم پنهنجو چوان آءٌ ڪنهن کي دل پنهنجي سواءِ،
جو ناهي مون کي ڪو پنهنجي دل ري محرم.

جڏهن لکي پڙهي ٽڪجان ٿو، تڏهن زال جي صحبت چڱي آهي، پر اها ويچاري بہ منهنجي ۽ منهنجن ٻارن جي خدمت ۽ چاڪريءَ ۾ مس پوري آهي، ۽ اگرچ مون کي خوش رکڻ لاءِ هر طرح ڪوشش ڪندڙ آهي، تڏهن بہ جنهن ۽ جيتري صحبت جو مون کي هاڻي ضرور آهي، سا موجود ناهي. پٽن مان بہ وڏو صحبت جهڙو ڪراچيءَ ۾ گذاري، ٻيا ننڍا آهن، دوستن مان بہ منهنجو همخيال فقط ديوان ڏيارام گدومل آهي، جو پاڻ دنيا يا تہ وطن ترڪ ڪري، وڃي بمبئي ويهي رهيو آهي، جنهن سان اڪثر خطن جي رستي خيال بدلائيندو آهيان، ٻيو اهڙو دوست سيٺ غلام علي چاڳلو آهي. جنهن جي صحبت مون کي پسند ايندي آهي، پر اهو بہ ڪراچيءَ ۾ گذاري، ۽ جڏهن ڪراچيءَ وڃان تڏهن ملي. ڪڏهن ڪڏهن حيدرآباد

شهر جا يا ٻيا ڪي ماڻهو ڪم سان يا ملاقات لاءِ ايندا آهن. يا ڪڏهن ڪا پارٽي ٿيندي آهي، ۽ سڏيندا آهن ته اڪثر خوشيءَ سان اتي ويندو آهيان، جو اتي ڪي جهونا دوست به ملي ويندا آهن ۽ صحبت ڪرڻ جو وجهه ملندو آهي، ۽ خوشي حاصل ٿيندي آهي؛ نڪي وري آءٌ به ڪنهن وٽ وڃڻ گهرندو آهيان. گورنر صاحب يا ڪمشنر صاحب، جڏهن حيدرآباد آئين، تڏهن انهن کي وڃي ڏسڻ لاچاري فرض سمجهندو آهيان، جو پينشنر آهيان. هتي ڪليڪٽر صاحب کي به سال ۾ هڪڙو ڀيرو انهيءَ ڪري ڏسندو آهيان. اهڙيءَ صورت ۾ آءٌ پاڻ کي اڪيلو سمجهندو آهيان ۽ اڪيلو گذاريندو آهيان. پنهنجي اڪيلائي سان گڏ فارسي ۽ عربي ٻوليءَ جي زواليت ڏسي به ارمان کائيندو آهيان. ۽ ناني ۽ بابي جي اڳوڻي صحبت ياد ڪري رئندو آهيان، ٻيا ته خير، پر خود عزيزن ۽ اولاد مان به ڪو پوري فارسي نٿو ڄاڻي، خبر ناهي ته منهنجن هيترن عمدن فارسي ڪتابن جو ڪهڙو حال ٿيندو!

گهڻن ٻارن هڻڻ ڪري، انهن جي نسبت ۾ البت فڪر ۽ ڳڻتي زياده ٿي رهي. انهن کي خانگي طرح پڙهائڻ ۽ سيکارڻ جي لاءِ به دماغ ڪونهي. ويتر هنن جي گوڙ گڙٻڙ ۽ حرڪت ڪري خفو ۽ بيزاري زياده ٿي پئي آهي، ۽ البت چڙ به زياده ٿي پئي آهي، جا اڳي نه هوندي هئي. ويسر به اڳي کان زياده ٿي وئي آهي، خصوصاً ماڻهن جي نالن جي. جنهنڪري بعضي پنهنجن پٽن جو نالو به وقت سر ياد نه پوندو آهي، ڏاڍي مشڪلات سان ياد پوندو آهي؛ انهيءَ ڪري به مونجهارو زياده ٿو ٿئي. اگرچ ٻي معنيٰ سان پڙهيلن ڳالهين جي وسرڻ ۽ وري پڙهڻ ڪري پاڻ خوشي تازي ٿئي ٿي:

ٿي اچي ويسر گهڻيءَ مان مون کي لذت پڻ گهڻي
ٿو وساريان ۽ پڙهان موتي جواهر علم جا

انهن ڳالهين ڪري اڪثر آءٌ هاڻ دنيا کان بيزار ٿي پيو آهيان، ۽ دنيا جي ڏسڻ جو زياده شوق نه اٿم. موت کي ته اڳئي ياد ڪندو آيو آهيان، پر هاڻي موت کي حياتي ٿو چاهيان. پنهنجي ڏکي حياتيءَ کان بيزار ٿي پيو آهيان ۽ انهي کي بوجو پيو سمجهان

زندگي در گردنم افتاد بايد زيستن،
شاد بايد زيستن، ناشاد بايد زيستن -

جڏهن دنيا ڏونڊ آهي ۽ سنجهس دل جي خواهش موجب صحبت ۽ اسباب موجود ٿي نٿو سگهي، تڏهن ڏکي حياتيءَ مان ڇا حاصل.

ڏونڊ ڏارا ڳيجهه* کي ڇا حاصل حياتيءَ مان ٿئي،
کهڙو ماڻهوءَ کي مزو جي ٿي ڏکي ان جي ڇمار.

پر شايد خدا جي مرضي آهي ته آءٌ زياده رهان، شايد منهنجي پينشن پارن کي ڪم اچي ٿي يا جيڪي لکان پڙهان ٿو، تنهن مان خلق کي فيض ۽ فائدو پهچڻو آهي، جو منهنجا گهڻا دوست مون کي خاص طرح دعا ڪندا آهن ته زياده جيئرو رهان. شايد انهن جي دعا خدا وٽ اگهائي آهي. اگرچ پڌاپو ۽ پيري، تڪليف جا سبب آهن ته به اهي آءٌ بدلائي پنهنجي لاءِ خوشيءَ جا سبب ڪري ڇڏيندو آهيان. انهيءَ بابت پيريءَ جي نسبت ۾ پنهنجا ڪئي خيال تعريف ۽ شڪايت جا شعر ۾ آندا اٿم جي هتي ڏيندس.

پيري جڏهن آئي، زندگاني وئي لنگهي،
قوت هئي جيڪا جسم جاني وئي لنگهي؛
هاڻ موت جي لاءِ تيار ٿي ويهه، "قليچ"،
موت آهي حياتي، جڏهن جواني وئي لنگهي.

---

*ڳيجهه جي عمر ڏکي چوندا آهن.

محتاجي عجب، ٻـري فـقـيـري پـيـري،
بيشڪ آهـي وڏپـڻ ۾ صغيري پـيـري؛
ناني ڪـان ڇچيم، خراب پـيـري يا موت،
ان دانهن ڪري چيو ته ”پيري، پـيـري“.

—

پيري آئـي ۽ عـضـوا سڀ چُـور ٿـيـا،
سڀ يـار جـوانـيءَ جـا پڇي دور ٿـيـا؛
هر وقت قـبـر جـي يادگيري ٿـي رهـي،
مشڪي جـي هئا وار، سي ڪافور ٿـيـا.

انهيءَ جي جواب ۾ هاڻي پيريءَ جي تعريف ٻڌو:

شـاهـي ٿـي جـوانـي، ۽ فقيري پـيـري،
آزادي جـوانـي، ۽ اسـيـري پـيـري؛
مشغولي مون کي شعر جي، خلوت موجود،
مون لاءِ چـوان سچ، ٿـي اميري پـيـري.

—

پـيـري آئـي ۽ فـڪـر سڀ دور ٿـيـا،
تـنـهـا آءٌ ٿيس ۽ پـورا سڀ پـور ٿـيـا؛
ٿـيـو شغل فراغت ۾ بلاغت جـو عجيب،
دل پنهنجي ٻـہ خوش ۽ پيا ٻہ مسرور ٿيا.

پر جيتوڻيڪ پنهنجي دل خوش ڪرڻ لاءِ پيريءَ کي ڦيرائي جواني ٿو ڪريان، تہ بہ حقيقت ۽ سچ چوڻ کان رهي نٿو سگهجي:

جنهن ساڻي جواني تنهن کي پيري نہ وڻي،
پيري وڏو مون کي هاءِ منجهہ فڪر گهڻي؛
ٿئي زال جڏهن پير، چڙڻ کان ڪري بس،
هـر لحظي هـزار عيب پـيـري ٿـي ڄڻي.

اهڙيءَ حالت ۾ اگرچ پيءَ طرح خوشوقت ۽ خوشحال آهيان تہ بہ مٿين ڳالهين ڪري غم ۾ گذارڻو ٿو پوي، ۽

حال جي لاءِ توڙي آئينده جي لاءِ ڳڻتي رهي ٿي. اگرچ ڪوشش ڪري خلق جو خير گهريو اٿم، ۽ چڱن خيالن ۽ چڱن ڪمن ڪرڻ جي عادت ڪئي اٿم ته به بيشمار گناهه، قصور ۽ عيب سجهن ٿا، جن ڪان گهڻو ڊپ رهي ٿو. مگر قرآن جي حڪم موجب ”لا تقنطوا من رحمة الله“ تي ڀروسو رکي خدا تعاليٰ ڪان بخشش جي اميد رکان ٿو. جنهن لاءِ توبهه ۽ پشيماني ڪندو اچان، ۽ اميد ٿو رکان ته اهو مون کي معاف ڪندو، ۽ جيڪي پنهنجا نيڙا ٻار يا واسطيدار ڇڏي ويندس، تن جي هو سنڀال ڪندو.

واريءَ ڪان به وڌ گناهه جو ڪيا هئا مون،
وينس ڪري ڪنڌ هيٺ شرم ۽ ڊپ ڪون،
آواز ڏيو غيبي ته غم ڪاءِ نه ”قليچ“،
لائق ڪيا پنهنجا تو، اسين پنهنجا ٿا ڪريون.

باب يارهون

پنهنجي احوال ۽ راين بابت پنهنجي شعر مان ثابتيءَ يا شاهديءَ لاءِ

انتخاب

مٿي پنهنجي احوال، عادتن ۽ راين وغيره بابت جيڪي ڇيو ويو آهي، تنهن ۾ پنهنجي تصنيف يا شعر جا به ڪي اشارا ڏنا اٿم. اهي نمبروار هن باب ۾ ڏيندس. انهيءَ ڪري اهي مٿي اتي جو اتي نه ڏنا ويا ته پلي هيٺ هڪ باب ۾ ڏيڻ ڪري، پڙهندڙن کي منهنجي شعر جي انتخاب پڙهڻ جو خلاصو وجهه ملي:

غزل

غزل "زيب‌النساء" خواهر من بجواب غزل زيب النساء تخلص "مخفي"، دختر اورنگزيب که بيت آخرينش اين است.

غزل

درره مهر و محبت گرفشانم جان رواست،
اضطرابِ بيدلان را صحبتِ جانان دو است.
راست ميگوئی که در دل سر صبحرا ميزنی،
آری آری ميزنی ليکن حيا زنجير پاست.
در تعجّب مانده ام کاندر محبّت کاملی،
چيست پروانه بُرت خود شمع در مهرت فداست.
گر شدت شاگرد بلبل چشم بلبل* از من ست،
گل بصنعت ميکشم برتر ازين حکمت کجاست.
گرشوی ليلیٰ اساس و ارشوی مجنون صفت،
زينتِ تو مخفی آمد زينتم شمس الضحیٰ ست.

---

* چشم بلبل جو مطلب پيرت جو قسم آهي.

جان من گر دخترِ شاهی برآن هرگز مناز،
والدم فرِّ فریدون داشت خسرو جدّ ما ست۔
گر تو بعد از رنج وراحت رو بفقر آوردهٔ،
بین که مارا از ازل فقرِ ابد داده خدا ست۔
گر توئی "زیب النسا" فخر و تکبّر هم مکن
من خودم "زیب النسا" و خواهرم شرف النسا ست

ڏاڙهيءَ جي صفائي ڪرڻ ۽ ڏاڙهيءَ رکڻ بابت

الا یا ایّها السّاقی بجامم ده حمایتها
که عشق آسان نمود اول ولی افتاد غایتها
چو اول می تراشیدم بدستِ خویش ریشم را
ندانستم که آید برسرم چندین شکایتها
کسی میگفت گبرم، کس یهودی خواند ونصرانی
از نیسان می شنیدم آه از هر سو حکایتها
کنون بگذاشتم تا یکزمان دور و دراز افتد
دهد چون ریش قاضی هر کجا تفسیر آیتها
بباید با صفایء دل صفایء صورت آدم را
نداند کس مگر صوفی ازین راز و کنایتها
"قلیچ" ایام بی ریشی فراموشم نمی گردد
که میکردند خوبان* بردلِ ریشم عنایتها

ڀرين نوڪري ڪڪڙ تعلقي ۾ جو "ستهنِ" جو ملڪ مڏ بو آهي

مرا کوائف ککڙ چو یاد می آید
دلم چو خندهٔ گل شاد شاد می آید
عنان کشید مرا ناگهِ آن طرف قسمت
کزان هنوز نسیمِ مراد می آید

* خوبان = يورپين چوڪريون.

بصحبتِ نفری چند معتقد بودم
بلای بر اهل وفا اعتقاد می آید
کنون که دور فتادم ز حضرتِ احباب
نشان مهرو محبت به یاد می آید
میان بیشه و صحرا چه خوب تر شهریست
درون شهر چه خوش آب و باد می آید
اگرچه بانگ سگ و بوم و های و هوی شغال
ز شام تا بگه بامداد می آید
برایء گوشه نشینان و اهل صلح و صفا
به از بلاو جم و کیقباد می آید
ز عام و خاص بگوشم رسید کاین شهریست
کزآن بدر هم فسق و فساد می آید
شنیده ام که همین ست ملک ملک مها
هر آنکه رفت در او بد نهاد می آید
ولی بخالق ارض و سما مرا ست قسم
که پاک رفت دلم پاک زاد می آید
صبا اگر گذرے اوفتد بدان سویت
بگو مدام ز من خیرباد می آید
چو اتفاق فتد بار دیگرش بینم
کنون قصیدهٔ رنگین سواد می آید
"قلیچ" چونکه شدی صاف دل محبت کیش
ز حرف حرف تو بویء و داد می آید

منهنجي ولادت بابت تاريخون

من چو زادم والدِ مرحوم من شد خوش یقین
شکر گفت الحمد هم لله رب العلمین

فال نیک از من گرفت و طالعم هم دید سعد
آن محرم ماه بُد تاریخ بوده چارسین
بهر تاریخِ ولادت نیک منظر ماده یافت
۱۲۷۰ هـ
بازیافت برحمتک هم یا اَرْحَمَ الراحمین
۱۲۷۰ هـ
جد ما جدم ز شوقِ دل مراخوانده "قلیچ"
چونک در تاریخ هند آندم همیخواند عهد این
تاجدار دکن او بوده نظامش شد لقب
خسرو دوران "قلیچ" آنجا نوشته بُد چنین
۱۲۷۰ هـ
لفظها تاریخ هند و تاجِ خسرو یافت سال
۱۲۷۰ هـ
هم دران صفحہ تعجب بر تعجب شد قرین
مادۂ تاریخ گفت از خود بهارِ باغ هند
۱۲۷۰ هـ
هم ز مصحف یافتہ و العاقبة للمتقین
۱۲۷۰ هـ
هردو بهرِ من دعای خیر از حق خواستند
از عزیزان هرگه حاضر بوده گفتہ آمین
بعد ازان هم چون شنیدی هر گهی نامِ "قلیچ"
گفتی او یادش بخیر از بهرِ سالِ اولین
۱۲۷۰ هـ
چون بزرگانت دعای خیر کردند ای "قلیچ"
طالعِ توشد قوی و قسمتِ توشد بهین

منهنجي وفات جون تاريخون

بيچاره "قليچ" رفت آخر ز جهان
دائم بُده ربّ و موت را ياد ڪنان
غفرانڪ ربّنا چو وردش بوده
تاريخ وفات خويش گفتہ غفران
١٣٣١ھ

قطعہ

اندرين دنياىء فانى چون "قليچ"
اسپ عمرِ خود باين منزل رساند
شوق سيرِ عالمِ باقي شدش
ارجعى از دل الىٰ ربڪ بخواند
سالِ تاريخِ وفاتِ خويش گفت
اين قدح بشڪست اين ساقى نماند
١٣٣٢ھ

قطعہ

"قليچ" آنڪہ او در جہان زيست شاد
بفضلِ خدا ديده او هر مراد
چو عمرش شده شصت خواندش اجل
جوابش همان لحظہ لبيڪ داد
نموده دمى فڪر تاريخ خويش
بدل خود بخود گفت مغفور باد
١٣٣٣ھ

رباعي

مى زيست "قليچ" درجهان چون مزدور
چون مُرد بفضل حق شده او ماجُور

چون سال وفات خود ز هاتف پرسید
بشنیدند از غیب بادا مغفور
١٣٣٤ھ

رباعي

مي زيست "قليچ" در جهان چون مزدور
چون مرد بفضل حق شده او ماجور
چون سال وفات خود ز هاتف پرسید
گفت از سر الطاف ....

رباعی

مي زيست "قليچ" در جهان چون مزدور
چون مرد بفضل حق شده او ماجور
چون سال وفات خود ز هاتف پرسید
گفتا بسر بدیهه بادا مغفور
ب ١٣٣٦ھ

قطعہ

"قليچ" آنکہ او در جهان زیست شاد
بفضل خدا دیده او هر مراد
بخواندش اجل چون شده شصت وسہ
جوابش همان لحظہ لبیک داد
ز هاتف بپرسید تاریخ گفت
بگو باسر دل کہ مغفور باد
د ١٣٣٧ھ

دیگر

بشنو اي دوست بعد شصت و سہ سال
دورِ عمرِ "قليچ" گشت تمام

نورِ حق تافت برسرِ روحش
آفتابش رسید بر لبِ بام
چون بشرزاد و چون فرشتہ پرید
شد ز آغاز بهترش انجام
در تجلّی مطلعِ انوار
یافت تاریخ خود فروغ دوام

۱۳۳۷ھ

قطعہ

چون گذر کرد سال‌شصت وچهار دور عمر "قلیچ" گشت تمام
نورِحق تافت برسرِ روحش آفتابش رسید برلبِ جام
چون بَشر زاد و چون فرَشتہ پرید شد ز آغاز بهترش انجام
با تجلّي مطلعِ انوار یافت تاریخ خود فروغ دوام

۱۳۳۸ھ

قطعہ

در جهان بُد "قلیچ" چون درویش
بانمد ساخت و باکلاه و دلق
صلح کل داشت با همہ تا زیست
دید چون جان خود رسیده بحلق
خواست سالِ وفات خود از غیب
ناگہ آمدِ ندا کہ راحت خلق

۱۳۳۹ھ

دیگر

شصت و هم پنج سال زیست "قلیچ"
همچو طفلان درین جهانِ خراب
آه عمرش گذشت در غفلت
شده بیدار چون بردش خواب

فکر سالِ وفات خویش چو کرد
آمد از غیب هشت خلد جواب
۱۳۳۹ هـ

قطعہ

امسال "قلیچ" مرده آخر یاران مخورید هیچ حسرت
میکرد مدام موت را یاد زان داشت گهی نہ خوف و نفرت
دنیا با آنکہ بوده زندان بهرش شده جائگاه فرحت
زنده ست هنوز او نہ مرده زین راز بمانده خود بحیرت
بافضل خداش نار شد نور آتشکده گشت رشک جنت
از سال وفاتِ خود چو پرسید هاتف گفتا خلیل سیرت
۱۳۴۰ هـ

رباعي

هفتاد چو شد "قلیچ" در دیر جهان
تاریخ وفات خویش را شد خواهان
هاتف بجواب گفت خوش کرداری
۱۳۴۱ هـ
هم داد بہ او نوید حور و غلمان
۱۳۴۱ هـ

رباعي

برفت از جهان بعد عمری "قلیچ"
کہ آخر لِکُلِّ کَمَالٍ زَوَال
گنهگار بُد لیک تائب شده
ازان گشتش امید بخشش کمال
اجل دید از دور و در فکر شد
کہ تاریخ خود گوید بحال

بگفتا دلش انّی تُبتُ الیکَ
و انّی مِنَ المُسلمین ست سال
۱۳۴۲ ھ

ربا عي

بگذشت قلیچ ازین جهان غل و غش
صد شکر که دل صاف بدش جانش خوش
عمرش شده هفتاد و سه سال قمری
جمعیت خاطري شده تاریخش
۱۳۴۴ ھ

هاتف به قلیچ گفت در نزع بجواب
گو سال وفات ....
گفتا شده محنت و مشقت هر دو
شد ختم بفرمود سروشش بجواب
۱۳۴۴ ھ

بل باد خجسته و مبارک گویم
۱۳۴۴ ھ
تاریخ دگر ز فضل ربّ الا رباب

لوتي ڀائرن جي يادگيريءَ ۾ ڪافي (ڀيروي)

جس جوڳيڙن کي آهي - جي وڏڙا توڙ نڀاهي

١- جنگ جوان لڏيا لاهوتي، نفي ڪيائون سگ ثبوتي،
خاڪ ملي ڪيئون انگ ڀڀوتي -
وس وڪا سڀ لاهي ... جس جوڳيڙن کي آهي.

٢- سفر سنهيريا سورهيه سامي، سانگ مٿي ٿيا نانگا نامي،
ديسي ٿيا پرديس مقامي -
ماڳ مٽيءَ جا ڦاهي ... جس جوڳيڙن کي آهي.

٣- ڪاپڙين جي ڪل نه ڪائي، ڳالهيون ان جون سڀ ڳجهائي،
واريئون ترت وڇڻ جي وائي -
سورن سات سنڀاهي ... جس جوڳيڙن کي آهي.

٤- وَسَ وڏي ڪئا سامي سياڻا، سچ ”بيراڳين ڪيا سڀ ڀاڻا،
مارن تن جا محبت ساڻا -
ڳاهه اندر دل ڳاهي ... جس جوڳيڙن کي آهي.

٥- جن جا پنڌ ”قاليچ“ پڇائين، ڳوڙها جن لئي ڳل وهائين،
سي جوڳيڙا جهد منجهائين -
قاف رسيا وڃي ڪاهي ... جس جوڳيڙن کي آهي.

پٻ جبل واري لاهوت ۾ چيل ڪافي

لاهوتي ٿي لال - ڪياسين سفر سجايا

١- جوڳين جوش جاڳايو جيءَ ۾، وسريا خواب خيال،
محبت مچ مچايا.
٢- ٻرَ ۾ پاريونسين اڃي ٻاهيون، شهر ڇڏي في الحال،
روهه مٿي ٿيا رايا.
٣- ڪَتَ ڇڏي جڏهن پٽ پياسين، ٻاڻ ڪري پامال،
تڏهن عشق اتايا.

۴- پٽ پتوڙي پير پتون ڪيا، ويڙا حال حوال،
لالن لڪ لنگهايا.
۵- هٿين پيرين مونڙين پڻ، اي چليا سين چال،
اوڏا تڏهن سي آيا.
۶- ڪري ڪشالا قاف ڪٽيا سين، مشڪل هئا بہ محال،
ريڙهي رب رسايا.
۷- لاهي سر لاهوت رسيا سين، سڪ هئي سين سال،
مولا محب ملايا.
۸- جنت آهي لا مڪاني، جتڙ وهي جت جال،
طوبيٰ جا تت سايا.
۹- ماڻهو، مرون، مور مڄاور، وه واه شاهہ بلال،
لس ۾ تورس لايا.
۱۰- بخت "قليچ" تنهنجو ڀاري، تنهنجا سڀ سوال،
پرور پاڪ پچايا.

منهنجي وقت جو ورهاڱو

وقت پنهنجو ورهايو مون هيئن آهہ،
هلان نند پڻ ڪان تو مٿي ان راهہ.
سڙئي چوويهہ ڪلاڪ ڏينهن ۾ ٿيا،
سي وراهي ڪيا مون چار حصا.
هڪڙو حصو رهان آءٌ زير زمين،
ٻيو رهان آءٌ زمين تي تو يقين.
ٽئي ۾ تا آپ مٿي تو گهاريان آءٌ،
چوٿين ۾ عرش تي گذاريان آءٌ.
گذري پهريون وڃي مئن وانگي،
ننڊ غفلت ۾ راند ۾ تو وڃي.
وقت سي اي وڃي تو ضايع ٿي،
ماڻهو چڻ مئو، ويو زمين ۾ پيو.

موت جو ڏپ جو ان سان ٿئي شامل،
آهي حصي انهي ۾ سو داخل.
آهي عالم اهو بہ نفساني،
اسفلي، دوزخي يا شيطاني.
پڻ چون ان کي ڪي ٿا عالم خواب،
موت جي پيڻ ننڊ ان جو جواب.
پر بشر لاءِ سا ضروري آهہ،
حد اندر پڻ مدد سا روح جي آهہ.
ان تي چيو شاهہ، سي ستا سونهن*،
ٿي حقيقت ۾ ننڊ عبادت جن.
حصو پيو جو گذاريان ڏرتيءَ تي،
وقت آهي جهان جي سو بلي.
ڪريان دنيا جو ان ۾ سڀ ڪم ڪار،
داخل ان ۾ ٿيو جڳ جو سڀ وهنوار.
ٿا چون ان کي عالم انساني،
شرعي، ناسوتي پڻ ۽ حيواني.
پهريون ننڊ جو، هي جاڳ جو عالم،
جنهن ۾ ظاهر هلي مجازي ڪم.
باطني تا حديث چئي هيئن تي،
ماڻهو دنيا ۾ ٿيا ستل سڀئي.
جڏهن مرن ٿا، تڏهن سي جاڳن ٿا،
آيتا نالا سمهڻ ۽ جاڳڻ جا.
سو جي دنيا کي چئبو عالم خواب،
ننڊ جو عالم تہ خواب سنجهہ ٿيو خواب.
حصو ٽيون آسمان تي جو رهان،
شعر ان ۾ ٿو آءٌ پڙهان ۽ چوان.

---

* ستا سي سونهن، ننڊ عبادت جن جي. ـ شاهہ

اوج تي پيو اڏامان فڪر ۾ نت،
هُتي دل ۽ دماغ، جسم ٿيو هيت.
ڇڻ ته عالم اهو مثالي ٿيو،
۽ طريقت ڪري خيالي ٿيو.
ملي جبروتي زور تنهن ۾ تو،
جي سنڀاليندڙ آهي دم دم جو.
رهان ات خوش، خيال ۾ غرقاب،
جوڙيان آءٌ نظم نثر جا به ڪتاب.
ٿيا سي اولاد منهنجو روحاني،
پُٽ ڏيون جيئن ڄڻيون سون جسماني.
حصو چوٿون انهان مٿي آهي،
عرش ڏي روح جڏهن وڃي ڪاهي.
سو عبادت جو وقت آهي يار،
صدق سان تو ڪجي جڏهن ويچار.
محو حق سان ٿيڻ جو او ٿيو زمان،
لي مَعَ اللهِ* جو اهو ٿيو نشان.
سير ملڪوت جو به آهي سو،
ملڪ لاهوت لامڪان جو اهو.
عالم اي ٿيو حقيقي روحاني،
آهي نُوراني پڻ ۽ عرفاني.
ان طرح آءٌ جيان به تو ۽ مران،
پڻ بقا ۽ فنا پئي ٿو ڏسان.
حصي هرهڪ ۾ ائين ٿيا ڇهه ڪلاڪ،
ٿين ضايع نه، جي ٿيان چالاڪ.
موت جي حصي مان ڪريان چوري،
غفلت ۽ ننڊ آءٌ ڪريان ٿوري.

* آءٌ خدا وٽ آهيان. — حديث

تا بچايان گهڙيون انهي ساان جي،
ڪنهن حصي ۾ نئي گڏايان سي ۽
فرض لازم ادا ڪرڻ سڀ ٿيا،
خلق جا ۽ خدا جا ۽ پنهنجا ۽
واري سان سڀ ادا ڪرڻ گهرجن،
نه وڃي هڪڙي کي ڇيا ڇڏجن ۽

منهنجو مذهب

گهڻا پڇن ٿا مون کان ماڻهو تنهنجو ڇا مذهب
تون سني آهين يا شيعو يا صوفي لامذهب
تون مؤمن آهين مسلمان يا آهين ڪافر
ليکين ڪتاب ٿو سڀ مذهبن جا تون يڪسر
ليکين سبق ستي اسلام ۽ قرآن ۽ حديث
۽ مختلف پيا مضمون پاڪ توڙي خبيث
انجيل پڻ ليکيئي، توريت ۽ ٿياسفي پڻ
فلسفو، هندڪو مذهب، ٻڌائي ۽ دهري
ليکيئي ڪتاب سڀني لاءِ ۽ ڪي شين لاءِ
ٿيو ڪفر دين گڏيل، مذهب اي مرڪب هاءِ
هلين ٿو سڀني سان هڪجهڙو، رس رکين سڀ سان
طرف نه ڪو وٺين، نافر نه ٿين طرف ڪنهن کان
پڌاءِ سچ، رهين اندر ٻهر ٿو هڪجهڙو
يا آهين هڪڙو اندر ۾، ٻهر ۾ آهين ٻيو
ڏيان جواب انهن کي آءٌ هي سنجهان آرام
اي دوستدارو عليڪم سلام والاڪرام
آءٌ پهرين آهيان سڀن جهڙو، مان بني آدم
سڀئي ماڻهو ٿيا پيدا انهيءَ ڪري باهم
ايڪائي، دهري ۽ عيسائي ۽ يهودي پڻ
۽ فرقا پيا گهڻا اسلامي ۽ هنودي پڻ

جي سچ اهي سيئي هڪ ماءُ پيءُ جو ٻيا اولاد
ته پاڻيءِ ٿي مٿن فرض حق جو اي ارشاد
انهي ڪان پوءِ مسلمان آهيان آءُ يارو
مڃان خدا ۽ نبين جو سلسلو سارو
انهي ڪان پڻ رکان سڀني سان صحبت ۽ محبت
ڏٺي جا پانها، نبين سڀن جي ٻيا امت
انهي ڪان پوءِ امت خاص آءُ محمد جي
ٻياسين دين جا پائر، شيعا ۽ سني سيئي
انهي ڪري ٿيو سارو جهان هڪڙو ڪٽنب
ٿي پاتي وير رکڻ، سمجهان آءُ عظيم ٿو ذنب
محبت آءُ رکان سڀني سان درجيوار، مگر
ڪي ويجها ۽ ڪي پري، جيئن ٿي مائٽن جي پر
رهان سڀن سان سئون ۽ رکان سڀن سان رس
رنجايان ڪنهن جي نه دل، جيترو پڇيم ٿو وس
وري پڇو جي تہ ڇا تنهنجو مذهب و مشرب
چوان ٿو آءُ تہ ٿيو منهنجو صلح ڪل مطلب
انهي ڪري آءُ مسلمان، ڪافر آهيان ٻئي
سني ۽ شيعو ٻئي آهيان يا تہ ناهيان ٻئي
نفاق ۽ نہ تقيہ رکان مذبذب ٿي
سڏايان پاڻ مسلمان، تن سان مؤمن پي
ٻڌهان نماز ڪڏهن هٿ ٻڌي، ڪڏهن ڇوڙي
ڪريان نياز سڀن عالمن سان، هٿ جوڙي
نبيءَ ڪان پوءِ شرف ۾ علي ۽ ان جو آل
مڃان ٿو، پر ٿيو حڪومت ۾ دنيوي پيو خيال
ٿئي ملڪ مال تي جهيڙو، حسب نسب تي ڪو نہ
وڙهيو جي پاڪ مٿي ڏونڊي، آلِ اطهر سو نہ

مڃان رسول جا اصحاب پڻ آءٌ درجيوار
ڏيان آءٌ مانُ ۽ تعظيم تن کي، ڏيان نہ گار*
نفاق، صدق سندن جو ڪريان آءٌ فيصلو ڪين
دلين ۽ غيب سندو علم ڏيو خدا کي يقين
انهي تي ڇو ڪريان جهيڙا، وڃايان پنهنجو وات
آءٌ پائيءَ جا ڪريان ڇو نہ حق سي اثبات
مڃان ڏو بعد صحابن جي اوليا سڀئي
هئا جي شيخ طريقت جا ۽ سچا صوفي
شروع طريقا سڀئي ڏيا ڪنا علي ولي
امام پاڪ انهي بعد، علم جن مخفي
اهي ڏيا خاص ۽ پيا عام جي خدا جا مرد
مڃان اهي بہ جي ابدال ڏيا ۽ قطب ۽ فرد
عقيدو منهنجو، نيت منهنجي، حق کي ڏي معلوم
اميد عفو جو ان ۾ رکان، جي حيّ قيوم
اهو ڏيو مذهب منهنجو، وڏيو جيڪي سڏيوم
سڏيوم ڪافر، مؤمن، سني، شيعو ڪوٺيوم
الاهي رک مون کي ان اعتقاد تي قائم
”قليچ“ جو ڏيو توکي سوال اي دائم

منهنجو جمڻ ۽ مرڻ

ڪن ماڻهو خوشي عام ٿا نت سالگرهہ تي
هرسال ۾ جو ڏينهن جمڻ جو ٿئي تن جي
قسمت تي عجب منهنجي، جو پنهنجا ۽ پراوا
روئن ۽ پٽن، منهنجو جڏهن سالگرهہ ٿئي
پيا پار چمن، پاڻ رئن، خوش ٿي کلن پيا
رئندو آءٌ جميس، پڻ مون ڏٺو رئندو پين کي

* جيئن شيعا ڪندا آهن.

پيدا آءٌ محرم ۾ ٿيس، چوٿين هئي تاريخ
واويلا ۽ هئي هئي جي مون ٻولي ٻڌي رئندي
پيا جڏهن مرڻ، سور ۽ بيماري رڙئارين
جڳ تن جي جوانيءَ ۽ ڏکن تي هنجون هاري
مرندس جڏهن آءٌ، آس اٿم ڪلندو آءٌ مرندس
جڳ خوش ٿي ڏلي، روئي مٿي منهنجي ٻڌاپي
لاتقنطوا پيريءَ ۾ اچا پڙهندو "قليچ" آهه
ٿيو گرچ گنهگار، ٿو جنّت ۾ وڃي پئي

منهنجي حياتيءَ جون مختلف حالتون

ٻار ۽ ڇوڪر ٿيس پوءِ جوان ۽ پوڙهو ٿيس
پٽ ٿيس ۽ ڀاءُ ٿيس، چاچو ٿيس، مامو ٿيس
پڻ ٿيس، ماسات ۽ ڀائيجو، پر ڀائٽيو نہ سوٽ
سالو پيٽيويو ٿيس، ناني ٿيس، سهرو ٿيس
ٿيس آءٌ شاگرد پوءِ استاد پڻ، ٻهرين چڙهو
پوءِ پرڏيس، پيءُ ٿيس، نانو ٿيس ڏاڏو ٿيس
آءٌ ٿيس مسڪين ٻهرين، پوءِ دولتمند پڻ
ٿيس پيادو، سوار پڻ، پڻ لاڏلو ڇورو ٿيس
نوڪريءَ ۾ ماستر، مختيارڪار ۽ ڊيپوٽي
پوءِ ٿيس آءٌ پينشنر، محنت ڪان پوءِ آجو ٿيس
زير، بالادست ۽ حاڪم ٿيس، محڪوم پڻ
ٿيس مرزا ۽ مزور، آقا ٿيس، بندو ٿيس
پڻ ٿيس شاعر، مصنف، بذلہ گوءِ خوشنويس
تيزرو تحرير ۾، تقرير ۾ گنگو ٿيس
ڪافر ۽ مومن ٿيس، شيعو ٿيس ۽ سني پڻ
۽ هنر پڻ ڪي سکيس، نقاش ۽ واڍو ٿيس
مختلف وقت ۽ زماني جا ڏٺا مون رنگ ڍنگ
آءٌ بهاري ۽ خزاني ٻئي ڏسي، ڏاڍو ٿيس

تجربا ڏک ـ ک جا حاصل ڪيا مون هر ڪنهن حال ۾
وقت هڪ خوشدل ٿيس، ٻئي وقت آزردو ٿيس
گرچ دنيا بيوفا ٿي، آهيان خوش قسمت ”قليچ“
شڪر الله جو ٿيڻ چاهيم ٿي، آخر سو ٿيس

آءٌ ڇا ۽ ڪير آهيان

آءٌ روح آهيان، ويس ۾ ماڻهوءَ جي گذاريان
حيوان بہ آءٌ، پڻ پکي، پر ڪنهن نہ ڌاريان
آپ تائين آءٌ اڏران ٿي پکي، دل ۾ اکين سان
ويهان، سمهان حيوان جان، ڊوڙان ۽ ٽڪاريان
ڊورن جان وَهان، بار بہ گڏهن جان ڪٽان آءٌ
مردن جان سمهان، جاڳندي جيئرن جان نهاريان
آڪيرو املداس ۾ پيهيءَ ستان منهنجو
جنهن تي ويهي آءٌ ڏينهن سجو پنهنجو ٿو گهاريان
ات ويهي پڙهان ۽ لکان، ۽ خيال پچايان
۽ شعر چوان، درد ڪان هنجون بہ آءٌ هاريان
ات پڻ آءٌ نمازون پڙهان، مصحف ۽ وظيفا
پوءِ ڪائي پي آرام ڪريان، وهم وساريان
باغيچو ٿيو جنت ۽ املداس ٿيو طوبيٰ
تسنيم* جي آءٌ نهر قلمي ڪي سنياريان
معراج اهو منهنجو ۽ ڏرتيءَ تي اهو عرش
جبريل ڪي منجهہ مغز ۽ حق دل ۾ وهاريان
هت جيئري ”قليچ“ آهيان آءٌ حيوان ۽ ماڻهو
تي روح مرڻ بعد، ملائڪ جان (مان) تنواريان

---

* بهشت جي هڪڙي نهر.

چڙهائي ۽ شاديءَ جو مقابلو

چڙهيا هئاسين، گذاريوسين ٿي، نت آزاد ۽ تنها
نه پنهنجي يا پرائيءَ جي هئيسين دل ۾ ڳڻتي ڪا
ٿي خرچيوسين ۽ ڪاڏوسين، ٿي چوڙيوسين ۽ ماڻيوسين
ڏنو ڪنهن ٿي نه ڏوراپو، نه ڪنهن ٿي ڪئي پڇا ڳاڇا
خوشيءَ جي نوڪري هئي ۽ پڙهڻ ڳائڻ جي مشغولي
فراغت سان عبادت پڻ، ميسّر دين ۽ دنيا
صفايون ڏئي رهياسين خوش ٿي خوراڪي ۽ پوشاڪي
ڪڏي سينڌيون، وجهي سرما، هنياسين تيل ٿي سرها
ڪئيسين نيت پوءِ شادي، خدا ڪئي خانه آبادي
هئاسين جڳ ڪان اڳ بهتر، ٿياسين پوءِ جڳ جهڙا
رهياسين خوش ٿي پرڻي بعد پڻ گهر جي محبت ۾
ورهيه پ محو هئاسين، جهسين هڪڙو ٻار ٿيو پيدا
لنگهيا جيئن سال، چاوا ٻار پئي برڪت گهٽي گهر ۾
وڌيا تيئن انتظار ۽ فڪر، ڏک ۽ خرچ ۽ سودا
فراغت ۾ پئي حرڪت، عبادت ۾ پيو رُخنو
نمازن منجهه ٻچن ٻارن جا فڪر ۽ خيال شامل ٿيا
انهي پر جڳ ڪان اڳ بهتر ۽ پوءِ همسر ۽ پوءِ ابتر
حياتيءَ جي ترقيءَ ۽ تنزل جا اهي درجا
نڪاح آهي پناهه شيطان ڪان هن نفس جي بيشڪ
۽ بند آهي شريعت جو، پون مؤمن انهي ۾ تا
سکن لئي شڪر ڪن ۽ ڪن ڏکن لئي صبر دنيا ۾
ٿين جنّت ۾ داخل حشر ۾ شڪر ۽ صبر وارا
”قليچ“ آزاد ٿيو ان بند ۾ پڻ، اگرچ چيو ’حافظ‘
ڪه عشق آسان نمود اول ولي افتاد مشڪلها

اولاد جي گهٽتي اجائي

ڪر نہ گهٽتي ماضي ۽ مستقبل جي، اي دل تي فهم
حال تي رهہ قابو، رهہ دنيا ۾ سان اميد و بيم
چو چئن تي، بعد منهنجي ڪيڏي ويندا، ڪيئن ڪندا
منهنجا ننڍڙا پٽ هي ۽ منهنجون ڌيون ننڍڙيون يتيم
ماءُ ۽ پي تنهنجي پيءُ ڪي گم ڪيو، ڪي ياد اٿئي
چا ڪيو ان لاءِ (پڻ) تن، آيو ڪٿان، ڪٿ ٿيو مقيم
ماءُ پيءُ تنهنجا ڇڏي ويا توکي، تو لئي ڇا ڇڏيون
ڪيئن وڏي پاڻهي چڙهئين، عزت ڏني توکي، عظيم
ان طرح اولاد لئي تون ڪي ڇڏين يا نا ڇڏين
جنهن رکيو توکي، انهن کي رکندو سو قادر ڪريم
ٿي سگهئي جيڪي سو ڪر تن لاءِ، ڇڏ تن وٽ پلي
پوءِ توڪل رک خدا تي، جو آهي رازق رحيم
ڏي پلي تعليم علم ۽ عقل جي، جا ٿي سگهئي
۽ هنر سيکار پڻ، صحبت سان ڪر تن کي سليم
پنهنجي قسمت ۽ لياقت پوءِ انهن کي ايندي ڪم
قسمت ۽ دولت هدايت، هٿ رکي پنهنجي حڪيم
ٿيا وڏين پيئُون سچا ۽ ٿيا سچن پيئُون وڏيا
نوح جو پٽ ۽ ڪتو ڪهفي، مثال آهن عميم
ٿي طبيعت اندر ۽ ٻاهر تي صحبت اي "قليچ"
ٿا وجن تن جي اثر کان ڪي نعيم ۽ ڪي جحيم

منهنجي شعر سازيءَ جو هنر

ڏيان ڏئي منهنجي شعر سازي ڏس
سنهڙي ڏاکي تي ترڪتازي ڏس
ڪيئن آءٌ ڪو ريئڙي وانگي ڊوڙان ٿو
تار تي بيهي راند ڪيڏان ٿو

ساحرن جي هي چشم بندي ناهہ
شاعرن جي هي سربلندي آهہ
هي نہ بيباڪي جانبازن جي
هيءَ ٿي چالاڪي شعر سازن جي
اهڙو ڪو ٿو سجهيوَ بازيگر
گهوڙو ڊوڙائي وار تي جو پڌر
ڪٺي هٿ ۾ قلم سندو چوگان
گوءِ معنيٰ جي نيان منجهان ميدان
وار پڻ سو رکيل سمنڊ تي آهہ
پلصراط آهي يا خيالي راهہ
جيڪڏهن اتفاق سان آءٌ ڪيران
ڪڍي موتي اچان غواصن (١) جان
نظم ۾ پوءِ سَرَ بنايان هڪ
سي ٿا گڏجن سيئي اصل ماڻڪ
ڪڏهن جوڙيان انهن مان چندن هار
جوهري وڪڻي جو ٿو منجهہ بازار
پيا لڪائي رکان چڱي دستور
منهنجي موتين جي ديلي(٢) ٿي مشهور

روح جي ترقي نہ تناسخ

ترقي روح جي طبعي ٿي اصل حقاني
رهان آءٌ باقي جي هرحال ۾ ٿيان فاني
اول جمادي هئس، پوءِ ٿيس نباتي آءٌ
نباتي روح ڇڏي، پوءِ ٿيس آءٌ حيواني

---

(١) سمنڊ ۾ ٽٻيون هڻندڙ.

(٢) منهنجي شعر جي ڪن ڪتابن جا نالا.

مئس جڏهن وري حيوان ٿي، ٿيس ماڻهو
جو روح هو اڳي حيواني، ٿيو سو انساني
مرڻ ڪان ڪين ڊڄان، جو ٿيان ٿو آءٌ بهتر
بشر جڏهن ٿي مران، ٿيان ملڪ آءٌ روحاني
اچا اڏامان مٿي، ٿي ملڪ مران جي آءٌ
جو ڪُلُّ شَيءٍ هَالِڪٌ(١) ٿيو امر رباني
اچي نہ وهم ۾ جيڪي، اهو ٿيان آءٌ، پوءِ
ملائڪن مان ڪريان پاڻ کي جي قرباني
انهيءَ کان پوءِ عدم ۾ وڃان، جتان آيس
اِلَيْهِ رَاجِعُوْنَ(٢) آن دم ٿيو حڪم قرآني
انهي طرح آهي فرمايو مولوي رومي
”قليچ“ کي ٻڌي هي قول آهي حيراني

آءٌ اڳي بہ هوس، اڳتي بہ هوندس

حڪم حق جي تي باوفا هوندس
صاف صوفين جان آءٌ صفا هوندس
ٻڌ تہ توکي ٻڌايان تن جا قول
ڪين مرندس آءٌ دائما هوندس
جئي ٿيو خاقاني آهيان چند نہ آءٌ
چڪندڙ سج جان رهنما هوندس
هوس سؤ سال هن کان اڳ آءٌ
پوءِ بہ سؤ سال اڳتي پيا هوندس
ان طرح چئي ٿو مولوي رومي
مثل سبزي جي بارها هوندس
نو سؤ قالب ڏٺا مون ۽ پنجاهہ
جيئن اڳي هوس، تيئن اچا هوندس

(١) سڀ مرندا.
(٢) موٽي خدا ڏي وڃبو.

شمس تبريزي ٿو چوي هڪ هنڌ
ابتدا هوس، انتها هوندس
هڪ دفعو چانئو ڳاهه ۾ انسان
چانئو هت آءٌ گهڻا دفعا هوندس
چئي ٿو پڻ زنده پيل احمد جام
قطرو قلزم کان ڌار تا هوندس
هوس جسمن ۾ سؤ هزار ورهيه
ورهيه پيا ٻي اڃا گهڻا هوندس
قول منصور جو به آهي هيئن
ڪيئن فنا ٿيان، جو آءٌ بقا هوندس
بحر وحدت جو آءٌ ڦڙو آهيان
اڳ بجا هوس، پوءِ بجا هوندس
۽ سنائي حڪيم پڻ ٿو چئي
سڀ کان اڳ هوس، چئو ته ڇا هوندس
آءٌ ازل کان اڳي هئس جيئرو
تا ابد ڇو نه آءٌ بپا هوندس
ٻولي بهلول جي به پڌ آئتي
ٻه ورهيه اڳ خدا کنا هوندس
نه هو ارض و سما، خدا ٻه نه هو
تڏهن منجهه نشو ۽ نما هوندس
چيو نبيءَ پڻ محمدي آءٌ نُور
اصل کان هوس ۽ سدا هوندس
حاضر آدم کان هئس حق ۾
واصل آخر به باخدا هوندس
پيروي تن جي ٿي چوي ٿو "قاليچ"
ڇو نه نيت جيئرو آءٌ هوندس
ٿي بشر ڪين ٿيان خدا، ليڪن
نه خدا کان ڪڏهن جدا هوندس

زال ذات بابت راءِ

زال چاڻي تي رنگ، ۽ نيرنگ
صلح چاڻي ڪرڻ، ڪري پڻ جنگ

دوستيءَ ۾ تي جان جي راحت
دشمنيءَ ۾ جهان جي آفت

باوفا ٿئي ته هار جي لائق
بيوفا ٿئي ته مار جي لائق

جي سچي ٿئي ته تون اکين ۾ وهار
ساهه صدقو متانس ڪر هربار

ڪوڙي جي ٿئي، ته ان کي گهر جي ڪيڻ
نانگ ڏنگيل آگر کي گهرجي وڍڻ

زال گهرجي اندي، گنگي، ٻوڙي
منڊي ٽُنڊي، جوان يا پوڙهي

اندي هن لاءِ ته ٻيو ڏسي ڪي ڪين
پنهنجي حق ڏاري، نه ته گهيس زمين

گنگي تا اوءِ گهٽو نه ڳالهائي
نه گلا، گار، پيٽ قَسم کائي

ٻوڙي ان لاءِ تا ٻڌي نه گلا
۽ نه نياپا ۽ قصا ڏارين جا

منڊي تا اوءِ رکي نه ٻاهر پير
ٻڪ مٽري يا هجيس گهر ۾ ڏقير

ٽُنڊي، تا ٻار کي هٽي نا ڌڪ
مڙس کي پڻ نه، مر منجهس هوئي شڪ

يعني جا مڙس جيئن ڏسي ۽ ٻڌي
ان جي مرضيءَ تي جا سدائين هلي

مڙس جهڙا سندس خيال هجن
قول ۽ فعلَ آن جيها ڏسجن

ٻہ دليون هڪ بدن ۾ جيئن بادام
بلڪ يڪدل ۽ يڪ وجود تمام
جيئن ٻہ اڌ گڏجي هڪ سچو ٿي پئي
انهن مثال آهي زال مڙس جو رَي
زال اهڙي چڱي ڪيني ڪوجهي
مَرَ تہ مسڪين هوئي اڻ ٻوجهي
مڙس جي لاءِ گهٽ نہ حور ڪان آهہ
گهر انهي جو بهشت ڪان گهٽ ناهہ
سا سياڻي رهي سدائين شاد
هئيس دنيا ۽ آخر آباد

منهنجي مناجات يا دعا

يا الٰهي اسان تي هر ساعت
تنهنجي نازل ٿئي نعمت
فضل تنهنجو رهي اسان تي سدا
شڪر تنهنجو ڪري سگهون نہ ادا
رهون غفلت ۾ روز شب ٿا اسين
بندي آهيون هوا هوس جا اسين
اي خداوند قادر ۽ قيوم
منهنجو سڀ حال توکي ٿيو معلوم
نفس آهي ڪيو تباهہ مون کي
ڪيو شيطان پُرگناهہ مون کي
عمر گذري خطا ۾ وئي ساري
بار ڏوهن جو سِرَ تي ٿيو باري
دل سان تنهنجي نہ مون عبادت ڪئي
نفس جي سون سدا اطاعت ڪئي
نت گذاريو مون منجهہ هوا ۽ هوَس
نہ اجا مون ڪئي بٽدين ڪان بس

نفس پويان لڳي تباهه ٿيس
ٿي گنهگار روسياهه ٿيس
آهيان شرمندو ۽ پشيمان آءٌ
ڪريان توبهہ تو با دل وجان آءٌ
ڪيئن اچان تو اڳيان آءٌ بي چارو
ڪيئن ڏيکاريان هي پنهنجو منهن ڪارو
آهيان نيڪين کان آءٌ هٿين خالي
پر تون ئي آهين وارث ۽ والي
آءٌ وڃان ڪيڏي تنهنجي در کان سوا
تو بنا ڪير پيو پڇي تو پلا
آءٌ گنهگار، تون رحيم آهين
آءٌ سيهہ ڪار، تون ڪريم آهين
منهنجي آهي گناهہ نت عادت
لطف بخشش مگر ٿي تنهنجي صفت
جي ڪندين عدل تون، خداوندا
ڪيئن پلا ڇٽندا تنهنجا هي بندا
فضل تنهنجي جي ٿي اميد سين
رحم سان تون نجات ڏيندين تن
گرچ آهن گناهہ منهنجا هزار
تنهنجي توحيد جو ڪريان اقرار
پنهنجي رحمت جي واسطي مولا
پنهنجي عزت جي واسطي سولا
واسطي پنهنجي دوستدارن جي
واسطي پنهنجي سڀ پيارن جي
منهنجي توبهہ قبول ڪر يا ربّ
منهنجو مقصد حصول ڪر يا ربّ
منهنجي بڇڙن ڪمن تي ڪر نہ نظر
تون چڱو آهين، ڪا چڱائي ڪر

منهنجي اندر کي روشنائي ڏي
قلب منهنجي کي تون صفائي ڏي
علم حڪمت نصيب ڪر مون کي
معرفت تون ڏي نظر مون کي
تون نہ ڏي مون کي حرص دنيا جو
شوق وجهہ دل ۾ منهنجي عقبيٰ جو
تنهنجي محبت ۾ دل رهي معمور
رهي تنهنجو زبان تي مذڪور
جيئري توسان هريل رهي نت هانءُ
هوئي مرڻ وقت ياد تنهنجو نانءُ
رزق تون ڏي حلال جو يا ربّ
حسن تون ڏي مآل جو يا ربّ
ڪر نہ محتاج ٻيئي جو تون مون کي
غيب مان دائما مدد پيو ڏي
قرض ۽ مرض کان فراغت ڏي
تون قناعت جي ربّ دولت ڏي
تاب طاقت مون کي ڏي اي يزدان
تہ پليان پنهنجو نفس ۽ شيطان
تون حياتيءَ ۾ تندرست رکيج
سختي سڪرات جي نہ ڏيکاريج
ماءُ پيءُ منهنجي کي تون بخشين خدا
پاڙ ۽ پيڻون مَرَهين پڻ تون سدا
بخش منهنجا سيئي عزيز قريب
جي اڳي ويا مون کان ۽ دوست حبيب
خوش رکج منهنجو نت تون آل عيال
ڪج تون صالح انهن کي نيڪ خصال
تن جو طالع چڱو هوئي، عمردراز
هجي عزت سان گڏ تنهي کي نياز

خوش رهن سڀ عزيز منهنجا شال
پڻ پيين مؤمنن جي لهج سنڀال
موت ۽ قبر جو عذاب نہ ڏي
مون کي عقبيٰ جو تون عتاب نہ ڏي
حشر ۾ تون اٿارين نيڪن سان
صالحن ۽ قبول پيڪان سان
ڪر دعا هي "قليچ" جي تون قبول
فضل سان پنهنجي ۽ بحق رسول

اڄوڪي زماني جي خانگي ۽ ملڪي ڳالهين بابت راءِ

رات مون عقل کان پڇيا هي سوال
تنهن ڏنا پڻ جواب ۾ هي مثال
مون پڇيس بحث مولوين جو ڪيئن
چيائين آهي اجايو قيل وقال
مون پڇيس نفس ڪيئن ٿئي تابع
چيئين جڏهن کائي موچڙن جي ڏمال
مون پڇيس آهي ڪيئن حياتي هيءَ
چيائين آهي نسورو خواب خيال
مون پڇيس ڏي مثال دنيا جو
چيائين سينگار سان ڪراڙي زال
مون پڇيس ڪيئن انهي جا مڪر فريب
چيائين ڪچريءَ جا جيئن ڪ تال پخال
مون پڇيس ان مان خوش رهن ٿا ڪير
چيئين ڪمينا، لُچا، دلا ۽ دلال
مون پڇيس ڪيئن عيال اطفال آهي
چيائين باري وبال ۽ جنجال
مون پڇيس ماڻهو ڪيئن رهن مشغول
چيائين ان فڪر ۾ تہ ميڙيون مال

مون پڇيس خلق ڪيئن خدا جي آهي
چيئين خدا جي انهن کي ڪانهي سنڀال
مون پڇيس ڪھڙي تي سزا تن جي
چيئين پليگ ۽ ڏڪار، جنگ، جدال
مون پڇيس ڪيئن هي ماڻهو دنيائي
چيائين ٻاندر، ڪتا ۽ گرگ، شغال
مون پڇيس ڪيئن رهن اڇوڪا وڪيل
چيائين جيئن ڍونڍ تي ڳجهون رکوال
مون پڇيس ڇو پُليس وارا ڪيئن
چيائين ٻاڀي، چنڊال ۽ دجال
مون پڇيس ڪيئن آهن مڙها منشي
چيئين ڳنڍيڇوڙ، چور، ڌاڙيوال
مون ڇيس حال حاڪمن جو ڏي
چيئين رسائي ۽ چمڙ چاهن جال
مون پڇيس تپيدار ڇا ٿا ڪن
چيائين لاپو وٺن ڪري پرتال
مون پڇيس حال ڪيئن وڏيرن جو
چيئين مٿن قرض مرض آندو ڪال وبال
مون پڇيس ميرن، پيرن ڪيئن آهن
چيائين سڀڪنهن ڪمال کي ٿيو زوال
مون پڇيس ڪيئن ميونسپل جي چونڊ
چيائين پيو جڳ ۾ ان ڪان پائيمال
مون پڇيس ڪيئن هلي ٿو لوڪلبورڊ
چيائين جيئن نار جي ڦري تي مال
مون پڇيس ڪيئن مئجسٽرٽي بينچ
چيائين سرڪاري هڪڙو نا ٽڪسال
مون پڇيس ڪائونسل جا ممبر ڪيئن
چيائين نالي ڪيو انهن جي نهال

سون پچيس هومرول ڪڏهن ملندو
چيائين ان ۾ گهٽا تا گهرجن سال
سون پچيس ڏي ولايتن جي خبر
چيائين رائٽر کان پڇ تون حال حوال
سون پچيس ڪيئن گذاري جڳ ۾ "قليچ"
چيائين خوشخلق، خوشدل ۽ خوشحال

چاهه جي تعريف

چاهه تي منهنجو جياپو، چاهه منهنجو خورد خواب
چاهه منهنجو عيش عشرت، چاهه تي طاقت ۽ تاب
چاهه منهنجو ناشتو ۽ چاهه هر وقتي طعام
توسٽ ۽ بسڪٽ ڪباب ۽ چاهه ۽ ڪافي شراب
چاهه لولي ڏئي سمهاري، چاهه جاڳائي سون کي
ڏئي همت سون کي پڙهائي ۽ لکائي تي ڪتاب
هڪڙي هٿ ۾ آهِ وٺان چمچو ۽ ٻئي هٿ ۾ قلم
ڪچ ۾ ڪاغذ، چپ تي پيالي، نڪ تي عينڪ، اک ۾ آب
ڪوپ ساسر، ڪيٽلي ٽيپاٽ منهنجا سنگتي
باهه تي پاڻيءَ جو سوسٽ منهنجي لاءِ آهي رباب
چاهه سان ٿس، چاهه ساراهي تڏهن ان کي "قليچ"
ان کي پيو چاهي نه چاهي، چئي چڱو يا چئي خراب

عيد تي اسان جي ڪٽنب جي ٻارن جو تفصيل

ٻارڙو! عيد آئي، ٿيو سڀ شاد
ملي هڪٻئي کي ڏيو مبارڪباد
ماءُ پيءُ ڪن اوهان کي دل کان دعا
شل ڏيکاري ربّ اوهان جي مراد
ڪائو سيٺون ۽ ڪارڪون ۽ ڪير
۽ ڊڪو ڊوڙو جيئن ٻکي آزاد

خرچو، ڪائو پلي مزا ماڻيو
پر فقيرن کي پڻ ڪجو ڪي ياد
هاڻي نالا اوهان سين جا ڏيان
آهيو تاريون ۽ هڪ اٿو بنياد
نادر، اختر، اسد، همايون پٽ
ڏيون فخرالنساء ۽ ٻي دلشاد
پٽ ٻيا افضل، اڪمل ۽ آجمل
ادهم، ارشد ۽ ڌيءَ ٽي ٻي شهزاد
نالا ڏهتن جا پڻ ٻڌو مون کان
هڪڙو فيروز ۽ ٻيو فرهاد
۽ انهن کان ننڍا ٻہ ٻيا آهن
هڪڙو جمشيد، ٻيو آهي شمشاد
پوٽن مان اول منوچهر آهي
ادي صادقعلي جو داماد
پوءِ فرخ سڪندر ۽ حيدر
۽ جوان ٻيا ٻہ جي هجي ارشاد
سڀني، اسمائيلي ۽ ٽيو ايد ورد
ٻيا ٻہ نياز و نثار ۽ امداد
پٽ ٻہ پوٽين جا قنبر ۽ شوڪت
۽ فريد آيو جو چڱي معياد
ماهرخ منهنجي پوٽي جي ڌيءَ
ناصر، آصف ٽيا منهنجا خواهرزاد
لالہ رخ، شاهرخ ۽ گلرخ ٽيون
پوٽيون نيڪدل ۽ نيڪ نهاد
روح افزا ۽ حسنا پڻ آهن
۽ خجستہ ٻہ، جا خجستہ نژاد
ٻيون ٻہ بدرالنساء ۽ قمرالنساء
۽ گريسيءَ سان پورو ٿيو تعداد

پوٽا زاهد ۽ ذاڪر ۽ ضامن
پوٽيون شيرين، جا ٿي خوش ميلاد
پڙپوٽيون زيب‌النساء ۽ شرف‌النساء
ست اسين پاءَ ٻه‌ٻاءِ افراد
ڏاڏو هڪ ميرزا فريدون بيگ
ڏيونجاهه ان جو ٿيو سڄي اولاد
پاڻ منهنجو وڏو غلام رضا
ٻيو صادق‌علي، ٻئي اوتاد
۽ ننڍو مون کان هو علي قلي
پوءِ جعفر قلي بطبع وقاد
۽ ننڍو ان کان پوءِ نجف قلي
پوءِ حيدر‌قلي ٻه حسن سعاد*
گهر ٿيا نَوَ، مگر ڪٽنب ٿيو هڪ
خانا سي سڀ خدا رکي آباد
ٿو سڀني کي ڪري "قليچ" دعا
بخت بيدار هوئين، عمر زياد
ربّ هدايت ڪري سڀني کي شال
ڏئي محبت ۽ ٽاري فتنو فساد
يا الاهي دعا هي ڪج تون قبول
ٻه محمّد و آلهٖ الامجاد

دنيا ۾ بهشت

آهي دنيا قيدخانو مؤمنن جي لاءِ يار
ڪافرن لئي باغ بستان، جيئن حديثن جي پچار
عارفن جي لاءِ دنيا آهي ٻئي دوزخ بهشت
حالتون آهن مخالف ٻئي، سڀني جي اختيار

* دنيا جو گذران.

خلق نيڪ آهي بهشت ۽ خلق بد دوزخ ٿيو
انهن ٿيا دنيا ۾ جنّت ۽ جهنّم آشڪار
غفلت ۽ ننڊ آهي دوزخ، آهي بيداري بهشت
جهل دوزخ ٿاهه، علمّيت بهشت آهي بهار
صبر ۽ شڪر ۽ قناعت ۽ رضا آهن بهشت
چند انهن جون خصلتون دوزخ ۾ تون آڻج شمار
ان طرح وَس تنهنجي دوزخ ۾ پوڻ يا منجهه بهشت
جسم سان هيت، روح سان هت، تن ۾ وڃو ناهي وار
جي اندر رهندين هتي، هُت پڻ اندر ئي اندين "قليچ"
حڪم اي قرآن جو، ان تي عمل ڪر، ڏيان ڌار

گوشه نشيني ۽ قناعت

ٻه ڏينهن عمر جا جيڪي بچيا اٿئي باقي
وڃي جي گوشي قناعت جي ۾ مقام ڪرين
ڏڪا وٺين ٻه ۽ پوکين اتي زمين ٽڪر
۽ سير هڪڙي جو، ٻئي جو وزير نام ڪرين
رُکي حلال جي ماني اچئي جي همت ان ۾
۽ پاسو دل جي خوشي ۽ سان ڪنا حرام ڪرين
"قليچ" ان ڪان تي بهتر، ڪنهن ٻئي جي اڳيان
رکين تون سيني تي همت ۽ جهڪي سلام ڪرين

نماز، روزو، صدقو ۽ خيرات

عبادت سان هلين ٿو تون خدا ڏي
۽ حق جو قرب حاصل ٿئي ٿو توکي
نماز اڌ وات توکي طي ڪرائي
۽ روزو توکي دَرَ تائين رسائي
ڪرائي گهر ۾ داخل توکي صدقو
انهن کي چو نه تڏهين تون وٺين ٿو

رباعيات

ٻارن جي تڪليف

رت پيئم ٻار، ڏيان ستن پنهنجي جانِ
ڪن گوڙ گجي، آءٌ لڪندو ڇپندو پيو ٻڌانِ
نچندا ٽپندا اگهاڙا وڃ جان اچنم
روئندو ڪلندو ڪڪر جان دامن سان ڍڪيانِ

توبهه جو روئڻ

بادل ٿي بڻائي آب، سمنڊ ساري ڪئي
پاڻي ٿو ڪڪر مٺو ڪري کاري ڪئي
توبهه جو روئڻ ڪري گناهن کي ثواب
برسات اڇو ڪري ڪڪر ڪاري ڪئي

منهنجي مسلماني

اي دل تون خدا جي زير فرمان نه ٿيئن
بڇڙن عملن کان تون پشيمان نه ٿيئن
عالم ٿيئن، عابد ٿيئن، زاهد به ته ٿيئن
پيو سڀڪجهه ٿيئن، مگر مسلمان نه ٿيئن

ڪفر ۽ دين

دنيا ۾ خلاف ڪفر ۽ دينَ جو آهه
مقصد جي ٻنهي جو هڪ، ته پوءِ ان ۾ ڇاهه
مسجد ۽ مڙهيءَ جي جنگ مان مطلب ٿئي
جڏهن پهڻ وڙهن ٻه، نڪري تن مان تڏهن باهه

مؤمن آهي دل ۽ نفس آهي ڪافر
مؤمن کي ادا حوالي ڪافر جي نہ ڪر
چئين هڪڙي، ڪرين ٻي، ڪو رک شرم آخر
تسبيح هٿ ۾، جنهن مٿي دل جي ڪمر

منهنجي شاعري

مضمون چڱو جيڪو ڏسان آءٌ يا ٻڌان
بازيگر وانگي شعر پنهنجي ۾ چوان
ڪوڏيءَ جان اکين ۾ ۽ ڪنن ۾ ٿو وجهان
ساڳي اها سوٽي وات پنهنجي مان ڪڍان

منهنجو کلڻ ۽ روئڻ

دنيا ۾ آءٌ ڪيئن نہ پنهنجو غمخوار هئان
رت پنهنجو پيئان، هنجن سان منهن پنهنجو ڌوئان
دردن کان سندس جهڪي صراحيءَ وانگي
ٿو ٽهڪ ڏئي کلان ٻہ، ۽ رت ٻہ روئان

منهنجي عبادت

تون نفس جو پنهنجي ٻانهو آهين هرقسم
جيڪا تون عبادت ٿو ڪرين، آهي طلسم
لذت نہ اچي ڪا بندگيءَ مان توکي
هوءَ آهي غذا روح جي، تون سارو جسم

خدا جو گهر

تون گبر، يهود يا نصارا کان نہ ليڪ
جت رات پئي، خدا جو گهر چاڻي ٺيڪ
مسجد ۽ مڙهيءَ مان حق پرستي مطلب
گهرَ جي ٻہ ٿيا تہ گهر ڌڻي آهي هڪ

شيعو، سني

الله رسول جو سچان آهه فرمان
دل کون رهان آهه پنجتن تؤن قربان
سڀ يارءِ اصحاب رکان آهه عزيز
سني چوي، يار کي کو شيعي جو گمان

توبهه جو روئڻ

ڏچ ڪين گناهن کان، هنجون جي هارين
سي باهه جهنم جي آجهائي ٿا ڇڏين
ڇڻڪار ڪري اکين سان ماڻين بهشت
اکثر ٿا پخاليءَ کي بهشتي ڪوٺين

منهنجو حج

اڄ عيد ٿي حج جي، خلق ڪعبي ڏي روان
ٿا ڪن سي طواف ربّ پنهنجي جو عيان
مون کي مليو ڏس ته دل ۾ منهنجي تون رهين
تنهن لاءِ پيو آهه پنهنجي چوگرد ڦران

اوجاڳو چڱو

بهتر تہ اکين پٽيل هجين سڄي رات
منجهه ذڪر حقي رڌل هجين سڄي رات
رک شرم کو، ٿي نہ تون ڪڪڙ کان ڪمتر
هو جاڳي ۽ تون سُتل هجين سڄي رات

پنهنجو حساب ڪتاب

مڪتب ۾ بہ عقل جي ٿي پنهنجو تون ڪتاب
۽ حق جي سوال ۾ ٿي پنهنجو تون جواب
جي پاڻئين حساب ۾ سياڻي نہ منجهين
وٺ پاڻ کان اڄ اي دوست، پنهنجو تون حساب

ٻه ڏک

آهن ٻه شيون لڳن گھڻو دل کي شاق
ڪن دل کي ڪباب، موت جو ڪن مشتاق
آءٌ توکي ٻڌايان، جي ٻڌي سي تو سگھين
نايابي جواني ءَ جي، سڄڻن جو فراق

هائوڪا يار

ٿيا يار ٻه هن زماني جا ڏندن جان
ڪجھ وقت رهن رفيق ٿي، خوش توسان
ڪائي پڇي گھڻو عرصو جڏهن ٽڪجن سي
ڪلندي ڪلندي پڇن سي هڪبئي پونيان

مات ڇڱي

ڏاهو سو جو دير گفتگو ۾ لائي
بڪ بڪ جو گھڻي ڪري، خطا سو کائي
مجلس ۾ ادا تون سک ادب حقي کان
جيسين نه پڇن ان کي، نٿو ڳالهائي

منهنجو مذهب

پيو ڏس ۽ نه ڳالهاءِ، اهو رک مذهب
گھٽ پاڻ کي ٻئي کان ڄاڻ، اي رک مشرب
تون پاڻ وسار، خير گھر خلق جو نت
پيو ڏي ۽ نه وٺ ڪي ٻه، اهو رک مطلب

منهنجو روزمره جو ڪم

هر رات ٿو جاڳان درد کان تا پرڀات
هر روز رئان زار، ڪريان آءٌ هيهات
ستر لنگھيا ورهيه، آهي ڪم منهنجو اهو
ڏينهن رات ٻنيان وڃي، ٻنيان ڏينهن جي رات

منهنجو چشمو

پاڻي تي پيئڻ ويو سڄڻ سوچارو
جيو مانس، هي منهنجو چشمو چشمن وارو
پيي پاڻي، هتان نه وڃ، چيائين ڪالهي
جب منهنجا مٺا ۽ پاڻي تنهنجو کارو

منهنجي دعا

خاوند تون عاصين تي احسان ڪرين
حيوان مان ڦيري مون کي انسان ڪرين
ڪيا گبر مسلمان گهڻا تو، چيا ٿئي
هڪ گبر پيو به جي مسلمان ڪرين

منهنجو پورهيو

تو ساڻ سو آهي، پيو پڇين جنهن جي ذات
موجود تي تو ۾ ذات ان جي نه صفات
اي ڪوهه خوديءَ جو جي ۾ - ٿي گز ڪوٽين
گهر پنهنجي ۾ لهندين تون ادا آبحيات

منهنجي مختصر سوانح عمري

جيسين آءٌ ڏهن ۾ هوس، هئس زار زبون
ويهن ۾ ۽ ٽيهن ۾ رهيو مون کي جنون
چاليهه - پنجاهه فڪر گيتيءَ ۾ ويا
هاڻ سٺ ۽ ستر ۾ غم کان سر آهي نگون

پيري

ڪمزور حواس سڀ ٿيا پوڙهيءَ ۾
هردم رهي فڪر لٺ ۽ عينڪ جي ۾
رهنس نه اکيون ٽيون جاءِ پنهنجي تي، نه پير
هٿ ۾ تو ڪٺي پير(١)، اکيون(٢) ڪيسي ۾

(١) لٺ (٢) عينڪ

وزيريءَ کان نفرت

ڇڏ طمع "قليچ" ڏار دل جي همت
تون ڏيان سان شطرنج جي ڏس چال چلت
ٿيندين جي وزير، هلڻو پوندئي ڏنگو
رهہ پيادو ۽ هل سنئون تہ پائين عزت

پنهنجي حال تي افسوس

ممڪن تہ ڇڏي چال زمانو ڪوتي
ممڪن تہ چڙهي بخت ڪري پڻ چوتي
ايندا ڪٿا دوست، هٿا جي همدم همراز
۽ عمر جا ويي لنگهي، اچي ڪيئن موٽي

منهنجو سير

جڏهن بند ڪريان آءٌ پنهنجي اک جي چوٽي
منجهہ ارض سما ڦران آءٌ جيئن ڦرموٽي
ٿا چون تہ هُن جهان مان موٽي ڪونہ
هر روز گهڻئي دفعا اچان آءٌ موٽي

منهنجو موٽڻ

ٿا عالم بالا ۾ پڪارين مون کي
سرندس جڏهن آءٌ، وري جيارين مون کي
ڇو وائي ۾ شمع جان مران پيو ۽ جيئان
تو جڏهن آجهامان، موٽي ٻارين مون کي

منهنجي وصيت

اي يارو ٻچو! قدر سڃاڻو منهنجو
هوندو نہ هتي سدائين ٿاڻو منهنجو
شوخيءَ سان بہ جيڪا آءٌ ڇڱائي ٿو چوانوَ
احسان اهو ٻاڻ تي ڇاڻو منهنجو

منهنجو مرڻ

وڻ جهونا ڪرن جڏهن ڦٽن ٿا پيا نوان
پن وڻ جا ڇڻن جڏهن، ته نڪرن ٿا نوان
غم ڪهڙو، حياتيءَ جو جي بدليو جامو
دل خوش ٿئي، ٿا ڪڇن جڏهن ڪپڙا نوان

مات چڱي

خوشدل جي رهين، ته فڪر سڀ ڇڏ لاهي
باقي جي تون ٿين، ته پڙو ڦنا ۾ ڪاهي
راحت جي گهرين جڳ ۾ ته ڪر مات ادا
جو مات نمونو نيستيءَ جو آهي

ڏک ۽ سک

ڇو ڏک جي ڳالهه جي توکي عادت ٿي پئي
ڪر سعيو تہ رنج تنهنجو راحت ٿي پئي
محنت ڪري ٿي ڦڙا (١) ٻگهر جا تون هار
تا سيگهہ سان عسرت ڦري عشرت ٿي پئي

بيواسطي

دنيا ۾ آءٌ خير شر چاهيان پنهنجو
ڪعبو ۽ ڪليسا بہ آءٌ ٺاهيان پنهنجو
پئي سان نہ رکان واسطو ڪو پاڻ بنا
آءٌ عاشق، معشوق بہ آهيان پنهنجو

---

(١) ٽي ڦڙا يعني ٽي نقطا "ش" جا.

ڪثرت ۾ وحدت

اڻ ڳڻيا سانگ، جو اصل درياء ۾ هو
ڪوئين جو اک، پيل سو صحرا ۾ هو
مشهور ٿيو تہ قاف (١) ۾ عنقا آهي
سڌ هاڻ پئي تہ قاف (٢) عنقا ۾ هو

منهنجي آس

توکان آءٌ هجان پري نہ هڪ لحظو شال
توري؏ نہ ڏسان ڪڏهن ڪٿي ڪي پيو شال
تو ڏاران ڪٽان پساهہ جو پنهنجي منهن
يارب سو پساهہ پونيون هوئي منهنجو شال

---

(١) قاف=جبل اشارو ڪثرت ڏانهن.
(٢) قاف=اکر اشارو وحدت ڏانهن.

فرد يا بيت

ڏس رياضت شمع جي، جا رات ساري ٿي سجاڳ،
هڪڙي ٽنگ تي ٿي بيهي ۽ ٿي روئي ۽ ٿي جلي.

عيب ڪنهن شيءِ مان نہ ڪڍ، ڀڄڙي هجي اوءِ يا چڱي،
عيب صنعت مان ڪڍڻ، ڇڻ آهي صنعتگر جو عيب.

پاشڪستن لاءِ مشڪل آهي ڪعبي جي طلب،
ڪعبو دل جو آهي، جو حاصل ٿئي آسان ٿو.

ڪارو جي منهن تنهنجو ٿيو، ڏونهي گناهن جي ڪان آهي،
ڌوئي اِي ڪارنهن اکين جي، آب سان تون صاف ڪر.

عقل توکي ڪونهي، نہ تہ پورڻ اکيون آهي ڏسڻ،
فهم توکي ڪونهي، نہ تہ ڳالهائڻ آهي چپ رهڻ.

شيخ جي ڊپ کان ڪئي مون آهي مستي اختيار،
وات نہ تہ مسجد ۽ ميخاني جي مون وٽ آهي هڪ.

گهُرجي ڪنيڙاٿين جي قوّت، اي پڪي همت نہ هار،
آهي بتخاني کان ڪعبي تائين هڪ پرواز بس.

رزق رازق ٿو رسائي، هرڪنهين انسان کي،
شڪر سان تون کاءُ ۽ کاراءِ پڻ مهمان کي.

پنهنجي روزي ڏيان ٿين کي، آهيان آءٌ مهمان نواز،
ان ڪري غم منهنجو مون کان وڌ سدا کائن ٿيا.

زرد منهن منهنجي تي جاري لڙڪ آهن لالہ رنگ،
ڏس اچي ٿئي گڏ ٿيا مون وٽ خزان توڙي بهار.

ليڪن بلندي اسان جي ٿي خاڪساريءَ ۾،
زمين ڏوٿين اسان جي تہ آسمان لهين.

گهٽيائي مون تي مروت ڪئي اڪين آلين،
رڻ گهٽي سان مون ڪي ڪيئون غريق رحمت جو.

تون مَيَج انهي ڪي ۽ ڪر پيروي انهي جي، جو
لڪائي خلق کان طاعت، گناهہ کان واڌو.

مشڪ جان عمر سڀ خطا ۾ وئي،
ٿيا اڇا وار ۽ اندر ڪارو.

جو رکي گهر ۾ اَڻ مَيا ٿو مال،
آهي مفلس، رکي نہ جي ٿو زال.

زاري ۽ بيخودي طهارت آهي،
۽ ڪُهڻ نفس جو عبادت آهي.

اٿئي جيسين اکيون، هنجون پيو هار،
چپ اٿي جيسين، پڙهہ تون استغفار.

توبهہ ڪئي تو عين جوانيءَ ۾ هَئي، ”قليچ“،
ڪم اهڙو تو ڪيو، جو ڪو ڪافر بہ نا ڪري.

نہ سگهندي منهنجي دامن کي لڳي ڪجهہ باهہ دوزخ جي،
جي محشر ۾ ادا مون ساڻ هونديون هي اکيون آليون.

توکي آزار رسي جڳ کان تہ ناهي ڪو عار،
ڪر تون ڪوشش تہ رسي توکان نہ جڳ کي آزار.

تربيت پاڻ کي جو ڏئي نہ، سو آهي حيوان،
آدم آهي سو، جنهين کي نہ هجي ٻي ۽ ماءُ (١).

---

(١) وڏن تي فخر.

موت جي گهڙيءَ ٿيم رات ۾ هشيار ٿيس،
اُتي ڪِري ننڊ پيم ياد ۾ بيدار ٿيس.

فلڪ دشمن، زمانو بيوفا، ۽ يار بيپروا،
اچي ٿي ڪِـل مونکي تنهنجن سڌن تي اي "قليچ" احمق!

نه ٿي بيزار تون اي شمع، پروانن جي ميلي ڪان،
نه رهندين ۽ صبح تائين تون، نه هي صحبت، نه هي ميلو.

وڻي منهنجو ڪندو منهنجي شفاعت،
پشيماني عجب پيغمبري آهه.

اسر جو مون کي جاڳايو ڪڪڙ آهي،
مُلي جي ٻانگ جو ٿورو مٿم ناهي.

گهٽي هلڻ جي وقت ٿئي پٽ جي ان کي ڪانهه،
جنهن مال پنهنجو پاڻ کان اڳ آهي موڪليو.

جيڪو به ڪم خدا کان نه حاصل ٿئي مون کي،
سو پنهنجي لاءِ پاڻ خدا ٿي ٿو آءٌ ڪريان.

چڱي جي طبع عطا ٿي ته گهـرجي ٻار نه ٻيو،
چڱا به ٻيت هزارن پٽن کان بهتر ٿيا.

سخا نياز سان ڏس ڪيئن ڪري صراحي ٿي،
ڏئي ٿي پاڻي به، سجدو ڪري پيالي کي.

اکين جو پاڻي ۽ لڙڪن جو ٻج ۽ سنهن جي زمين،
ڏنائون توکي ته ڪر پوک تون قيامت لاءِ.

خدا جا شڪر تون هر روز ڪر "قليچ" هزار،
دوا وٺين نه تون اڪثر، نڪي رهين بيمار.

مريد، پير مغان جا وڃي ٿياسين هاڻ،
جو اڄ زماني ۾ رهبر گهڻائي ٿيا رهزن.

پچار تنهنجي ڪان خالي نہ ڪاٿ ٿيو نہ ٽڪر،
ڏيا آنهي جا ٻہ شاهد، دلو ۽ يڪتارو.

ظلم جو بدلو ملي ٿو ترت هت، غافل نہ رهہ،
ساڙي پروانا، ٿئي ٿي پاڻي، پگهري، پاڻ شمع.

هت وڃي چاڙهي ٿو ٻوڙو، هت وڃي ٻوڙي دريا،
وٺ تڏهن درويش جي دامن ۽ شاهن ڪان تون پڇ.

قد ڏنگو ٿيو پوءِ ورهڻ غافل نہ عاقل ڪي جڳاءِ،
پيت ڏنگي هيئان سمهڻ ٿي جان جوڪي ۾ وجهڻ.

صورت ۽ سيرت جو ٿئي ٿو فرق، نہ تہ هڪجهڙا ٿيا،
خنجر ۽ حنجر*، مگر خنجر وڍي، حنجر وجهي.

قافلو پهتو وڃي منجهہ شام تنهنجي عمر جو،
اي ”قليچ“ احمق، اڃا گهمندو وتين منجهہ نيمروز.

آءٌ رکان ڪنهن سان نٿو ڪا دشمني، چاٿي خدا،
منهنجو جو دشمن ٿئي، آهو دشمن خدا جو ٿو ٿئي.

دل ۽ دين، ايمان، عقل ۽ هوش دلبر کي ڏنم،
ڏس ستر ورهين جو ٻورهيو ڪيئن نہ چوڏهن گم ڪيو.

آهي آسان اوليائي، عاشقي مشڪل تمام،
سهسين صاحبدل ٿيا، بيدل ٿيو ڪو هيڪڙو.

ناز جنهن سان ٿا ڪريون هت، سو گهري هت ٿو نياز،
انجمن ۾ دوست پيو آهي، ۽ خلوت ۾ پيو.

پاڪ حسن ۽ عشق ٿيو جي، چو ڪجي شرم ۽ حيا،
شمع ڏس مجلس ۾ پرواني کي ٿي پاڪر وجهي.

آهيان ماڪوڙي، مگر همت سليماني رکان،
خاڪ کي شڪر، قناعت جي ڪريان اڪسير سان.

---

* نڙي.

چار سؤ پاڻيءَ جا گهرجن ٿا بدن جي غسل لاءِ،
پر ڦڙو هڪڙو ڳوڙهو دل جي غسل لاءِ ڪافي ٿئي.

لَتَ فقيرن جي جهلي، دولتَ پڳي شاهن طرف،
اونڌو نِيت ڪچڪول درويشن جو شاهي تاج (١) ٿئي.

اڄ زماني ۾ سچر، هاٿيءَ تي غالب اهڙو آهي،
جو ڪرڻ چاهي حڪومت ٿو هو هندستان جي.

جڏهن هزار ۾ لک اچن ڪنهن وٽ، سخي ٿي پئي بخيل،
الف (٢) ڏس لحظي ۾ منفق (٣) ڪيئن منافق (٤) ٿو ڪري.

توکي ٻڌايان زاهد ۽ عابد جو فرق، يار،
زاهد ڪي عشق (٥) جو ڪم، عابد کي ڪم (٦) جو عشق.

چوٽيءَ تي اڳ خدا هو، ۽ ٻيو ڪي به ڪين هو،
جڏهن ڪي به ڪين هو ڪٿي، تڏهن هو ڪٿي خدا؟

ڏسو ڏيوالو ڪيڏو آسمان اصل ڪان آهي،
جو ڏينهن جو به پيو ٻارڻو انهي کي ڏيئو!

سيڻيو اٿم ته سفر تي ڪڏهن نه ويندس آءٌ،
وطن ۾ جيسين ليپي سگهندي مون کي پيٽ جي چانوَ.

”قليچ“ ٿيو آهي شرين سخن ٻڍاپي ۾،
اٿس جو چوسيا جوانيءَ ۾ چپ سيڻن جا پيري.

(١) شڪل ۾
(٢) اڪر ٻه، ۽ هزار ٻه
(٣) سخي، يا خيرات ۾ خرچ ڪندڙ
(٤) بيدين ۽ بخيل
(٥) باطني
(٦) ظاهري

”قليچ“ گرچ قريبن ڪان ٿيو هنر ۾ وڌ،
جي بخت زور نہ ٿيو، ڪهڙي ڪم جو فضل ڪمال!

سينگاري پاڻ کي، سهڻو ٿي، پوءِ وڃي آءٌ سمهان،
تہ سهڻي ۾ اچي سهڻو، متان نہ ان کي وڻان.

اکين سان خلق نهاري ٿي، پر ڏسي ٿي ڪين،
ڏسن ٿا جي، سي نهارڻ سان پيو ڏسن کي ڪين.

مات جهڙي مڻائي بي ڪانهي،
جو پوي ان ۾ ڇهڻي چُپَ سان چپ.

منهنجي هستيءَ کي نيستي نہ پڄي،
سوت سئو تڏهن، آءٌ جڏهن چائس.

هرڪنهين جو لکيو، لکي ٿو جناب،
لکندڙ آهي چڱو، لکي نہ خراب.

پاڻ کي جو گهٽائي، پاڻ وڌي،
ڏس پڙي انگ تي ڏهوٽا ڪري.

جي چڙهو جيئن هٿيءَ پاڪ رهين،
چڙهي آپ تي مسيح وانگي وڃين.

جي سدا دل ۾ شادماني آهہ،
رات جاڳڻ بہ عمر ثاني آهي.

جيڪي آهن خدا جا مرد سچا،
مفلسيءَ ۾ بہ ڪن اهي ٿا سخا.

عشق جو داغ ناهي جنهن دل ۾،
شمعدان آهي، جنهن ۾ شمع نہ آهہ.

شعر گوئي جو ڪم گهڻو ٿيو ڪٺن،
رت پيئڻ آهي پنهنجو ٿي دشمن.

رڪان آءٌ ٿو ٺئون خدا بيشڪ،
تنهنجي جهوني خدا مون کي ڪيو ڪڪ.

ڪوڙ آهي گناهه، منجهه گفتار،
پر نه آهي گناهه، منجهه اشعار.

موت ڪان نيت ڊڄن ٿا سڀ ماڻهو،
آءٌ ڊڄان ٿو سدا حياتيءَ ڪان.

منهنجي هاڻوڪي حالت - وڏيءَ عمر جا نفعا ۽ نقصان

خبر اٿئي نه وڏي عمر چو ٿي منهنجي اي يار
رهان سگهو، ڪريان دنيا جا پورا سڀ ڪم ڪار
رڪان ٿو ڏند اچا، ۽ اکيون اٿم سالم
رکان ٿو ڪارا اچا، گرچ سڀ اڇا ٿيا وار
هلان چلان، ڊُڪان ڊوڙان، چڙهان، لهان، آسان
ڏسان، ٻڌان، ۽ چباڙيان، چٽيان اچا ٻيو ٻار
ستر چمار بدن جي ۽ دل جي ٿم سترهن
ڪل ۽ خوشيءَ ڪان طبيعت ۾ ٿم ستن جا پارَ
ڪٿان نه لت ٿو اچان، ٽيڪ ڏيان نه ڪنهن شيءِ تي
ڪريان ٿو شڪر خدا جا، انهيءَ جي لاءِ هزار
سبب انهي جا ٻڌايان ٿو مختصر آءٌ
ٿيو پهريون فضل ڪرم خاص، جو ڪيو ڪلتار
ٻيو هليس آءٌ جوانيءَ ۾ نيت سنڀالي پاڻ
۽ ٿورو ڪانَ، ۽ رهان نشي ۽ تماڪ ڪان ڏار
۽ پوري وقت تي ڪانَ آءٌ، ۽ ڪانَ ٻه سادو ڪاڄ
سمهان اُٿان آءٌ سويرو ٿو، جيئن ٿا ڪن هشيار
پڇي ٿي جيڪا ڪريان بندگي، رهان مشغول
ڏکويان ڪنهن کي نه، نت ٿو لهان ڏکين جي سار

ٽيو سبب تہ رهي خوش دعائون ڪن ماڻهو
تہ عمر خضري ملئي شل، جئين هتي ٻيهار
ٻيانِ خلقَ مثل ٽيو، نقارهٔ رحمان
انهيءَ ڪان عمر وڏي منهنجي، ربّ ڏني آڌار
چوٿون آءٌ رهان جهنگ ۾ ڪليل هوا ۾ نت
۽ نوڪريءَ ڪيو چالاڪ محنتي هيڪوار
پنجون زالون مليم جوان، جن جوان رکيم
ويون بہ جلد وري، ڏيئي مون کي پنهنجي چمار
هزار شڪر وڏي عمر اٿم، رهان ٿو خوش،
مگر عيال جون ڳڻتيون ۽ فڪر ٿيا دشوار
عزيز دوست جي هئا همخيال، سي بہ ويا
نہ صحبتي رهيو ڪو، ماريو نيت انهيءَ ويچار
وڏي ويو خرچ، اپت ٿوري، رسم راه قديم
مهانگ ملڪ ۾، منهن چؤطرف ڏيکاريو ڏڪار
پريون مون ويمي جون قسطون رقم ڪان پڻ واڌو
پيون پڙڻ اچا، جيسين جيان آءٌ منجهہ سنسار
امانتون جي رکيم فائدي جي لالچ تي
ڪُٺيون سي ڪوڙيون، ڪٽي ڪيئن سگهان اهي سڀ بار
اهي چمار ڏکيءَ جا ٿيا نفعا نقصان
جيئڻ ۾ راضي رهڻ، ٻئي ٿيا وڏا لاچار
اٿئي بہ چارا فقط هت "قليچ"، صبر ۽ شڪر
سي وٺ ۽ خوش رهي پيو ڪر سدائين ربّ جي پچارَ.

باب ٻارهون

اسان جي ڪتب ۽ پنهنجي نسبت ۾ ٻين صاحبن جي راءِ

[هن باب ۾، مرحوم مرزا صاحب اول ڪن انگريزي اخبارن ۽ رسالن اندر ڇپيل مضمونن ۽ پنهنجن ذاتي خطن — جيڪي انگريزي، فارسي ۽ سنڌيءَ ۾ هئا — منجهان اقتباس ڏنا هئا، ۽ پوءِ اڳتي هلي، غيرسنڌي اقتباسن جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڏنو هو. هتي اصل انگريزي ۽ فارسي اقتباس ڏيڻ غير ضروري سمجهي، فقط انهن جو سنڌي ترجمو ۽ اصل سنڌي خطن مان اقتباس ڏنا ويا آهن. جيڪي خط انگريزيءَ ۾ لکيل هئا، تن جي خاتمي واري هنڌ تي نشانيءَ طور هڪ تارو ۽ جيڪي فارسيءَ ۾ هئا، تن جي پٺيان ٻه تارا ڏنا ويا آهن. ان مان پڙهندڙن کي پتو پوندو ته ڪهڙا خط اصل ڪهڙين ٻولين ۾ لکيل هئا. سنڌي خطن جي پٺيان ڪو به نشان نه ڏنل آهي — ناشر.]

مخزن "غنچهءِ اميد" مان سنڌيءَ ۾ انتخاب

رسالہ "صراط المستقيم".

فيبروري، ١٩٢۴ع

نهايت مسرت جي ڳالهه آهي ته جناب مرزا قليچ بيگ صاحب کي سرڪار نئين سال جي خوشيءَ ۾، "شمس العلماء" جو لقب عطا ڪري، جيڪا هن صاحب خدمت ادا ڪئي آهي، تنهن جي اعتراف جو ثبوت ڏنو آهي. سنڌ ۾ شايد هيءُ ٻيو بزرگ آهي، جنهن کي هيلتائين اهو لقب مليو آهي. جناب مرزا صاحب جو وجود ذيجود حقيقت ڪري نه رڳو شيعن لاءِ، بلڪ سنڌ

جي سيني مسلمانن لاءِ غنيمت آهي. پاڻ جيڪا سنڌ جي پرگڻي لاءِ علمي خدمت ڪئي اٿن ۽ اڃا ڪري رهيا آهن، سا ڪنهن کان به ڳجهي ڪين آهي. اسين هن خوشيءَ جي موقعي تي جملي شيعان سنڌ جي طرفان عموماً، ۽ ڪارڪنان رسالہ ”صراط المستقيم“ جي ٻاران خصوصاً، هديہ مبارڪ پيش ٿا ڪريون.

گر قبول افتد زهي عز و شرف

”سنڌ گزيٽئر“، جلد ”ب“، مان انتخاب

حيدرآباد ضلعي جي ماڻهن مان تعداد ۾ ٿورا مگر باوقعت ڪي گُرجي آهن، جي انهن ٽن گرجيئن جو اولاد آهن؛ جن کي گذريل صديءَ جي شروعات ۾ قسمت سنڌ ۾ آڻي ڪڍيو. اهي هئا مرزا خسرو بيگ، مرزا محمد باقر بيگ ۽ مرزا فريدون بيگ. اهي سڀ اصل ”تفلس“ جا رهاڪو هئا، جي ايران ۽ روس جي جنگ ۾ ننڍي هوندي، ڪن رحمدل ايرانين کي هٿ لڳي ويا ۽ هنن جا پيءَ مارجي ويا. پوءِ اهي سنڌ جي ميرن جي وڪيلن کي هٿ آيا، جن آڻي هتي ڪڍيا ۽ ميرن وٽ انهن جو مانُ ٿيو. مرزا خسرو بيگ تہ اوائل ۾ ميرن جي طرفان انگريز سرڪار وٽ وڪيل ٿي ويو هو ۽ مرزا محمد باقر بابت ڊاڪٽر برنس چوي ٿو تہ هُو مير مراد عليءَ جو خاص ماڻهو هو. پهرئين مرزا سن ١٨٦٠ع ۾، ڏاڍي ٿوڙهي ۾ وفات ڪئي ۽ ميرن جي قبن وٽ دفن ڪيل آهي. هن جو وڏو پٽ انگريز سرڪار جي نوڪريءَ ۾ اسسٽنٽ ڪليڪٽر ٿي داخل ٿيو، ۽ انهيءَ جو پٽ بہ ساڳئي عهدي تي هو. مرزا فريدون بيگ، جو اصل عيسائي هو ۽ سنڌس نالو ”سڊني“ هو، تنهن مرزا خسرو بيگ جي نياڻيءَ سان شادي ڪئي ۽ ستَ پٽ ٿيس. انهن مان هڪڙو مرزا قليچ بيگ آهي، جو

”تاريخ سنڌ“ ۽ ٻين ڪيترن ڪتابن جو مشهور مصنف آهي.
اهو سارو خاندان، سنڌ جي سڀني خاندانن ۾ علميت ۽ فضيلت
جي ڪري گهڻي وقت کان نالي‌رو آهي.*

ساليانو رسالو ”گلدستہ“، ڪراچي.
سنہ ١٩٢١ع

مرزا قليچ بيگ، مرزا فريدون بيگ جي ستن پٽن مان هڪڙو آهي، جو حيات آهي. مرزا فريدون بيگ، ننڍي هوندي سنڌ ۾ آيو. قسمت هن کي سنڌ جي حاڪم مير ڪرمعليءَ وٽ آندو، جنهن جي پناهہ هيٺ هو پلجي وڏو ٿيو ۽ مسلمان ٿيو. حيدرآباد جي هاءِ اسڪول ۽ بمبئيءَ جي ايلفنسٽن ڪاليج ۾ پڙهڻ کان پوءِ، مرزا قليچ بيگ سرڪاري نوڪريءَ ۾ گهڙيو؛ ۽ عام اسڪولي ماستريءَ مان چڙهي، ڊيپوٽي ڪليڪٽر ٿيو؛ جنهن عهدي تان آخر سنہ ١٩١٠ع ۾ هن پينشن ورتي. هن کي ”قيصر هند“ جو پلو ۽ وائسراءِ جو سرٽيفڪيٽ سندس حسن خدمتيءَ جي لاءِ مليو. هن جي سخت محنت ڪرڻ جي عادت، علم ۽ هنر جو شوق ۽ پنهنجي ديس سنڌ جي لاءِ سچي خدمتگاري، هن کي‌الهہ جي ثابتي ٿي ٿئي تہ هن اٽڪل سٺ ورهين جي عرصي ۾ اٽڪل ٻہ سؤ عمدا ۽ ڪمائتا ڪتاب لکيا آهن. اهو اهڙو مشڪل ۽ وڏو ڪم آهي، جو ڪنهن ٻئي مصنف کي جيڪر انهيءَ جي ڪرڻ ۾ هڪڙي پيڙهي لڳي وڃي. سڀڪو خواهش ڪري ٿو تہ هندستان جي سڀڪنهن پاڱي ۾، اهڙو قابل ۽ محنتي ماڻهو هجي، جو هند جي زبانن جو مايو وڌائي. مرزا قليچ بيگ هينئر ٦٨ ورهين جو آهي. هن کي ست پٽ آهن، جن مان وڏو نادربيگ آهي، جو ڪراچيءَ ۾ باريسٽر ٿي ڪم ڪري ٿو.*

ڪلڪتو
٥-اپريل ١٨٦٦ع

مشفق، مهربانِ من، مرزا فريدون بيگ، سلامت!

مون کي اوهان جا ٻي خط مليا، ہڪ بمبئيءَ ۾ ۽ هڪ مدراس ۾. جيتوڻيڪ مون انهن جا هڪدم جواب نہ ڏنا، تہ بہ جيڪي اوهان لکيو هو، تنهن بابت واسطيدار عملدارن کي هڪدم لکيم. آءٌ يقين ٿو ڪريان، تہ سر اليگزينڊر گرانٽ انهيءَ بابت سنڌ جي ايڊوڪيشنل انسپيڪٽر ڏي لکيو آهي ۽ منهنجي سچي خواهش آهي تہ اوهان جا ٻہ ٽي بمبئيءَ ۾ وڃي تعليم حاصل ڪن. آءٌ فارسيءَ ۾ جواب نٿو لکان، مگر اوهين هميشہ مون ڏي فارسيءَ ۾ پيا لکجو، ڇالاءِ جو اوهان جا اکر اهڙا چڱا آهن جو اوهان جا خط آءٌ ڪنهن بہ مشڪلات کان سواءِ پڙهي سگهندو آهيان. اميد آهي تہ آءٌ آگبوٽ ۾، سنڌو نديءَ جي رستي، ملتان مان هن مهيني جي ١٥- تاريخ، ايڊانهن ايندس. هينئر آءٌ دهلي ۽ سملا ڏي وڃان ٿو.*

اوهان جو دوست
جي. ايف. گولڊسمٽ.

عزت ۽ آبروءَ وارو، مرزا فريدون بيگ، خوش هجي!

اوهان جي خط، لکيل تاريخ ١٩-سيپٽمبر، ١٨٧٠ع جي حوالي سان لکجي ٿو تہ برابر آءٌ ٽن سالن جي رخصت تي ولايت وڃڻ وارو آهيان. اميد آهي تہ جيڪو بہ صاحب تعليم کاتي جو ڪم هلائيندڙ ٿيندو، اهو اوهان جن پٽن جي لياقت ۽ شرافت جي نظر ڪندو. انهيءَ بابت اوهين خاطر تسلي ڪجو.** صحيح هيڊ منشي.

پاران- جي. مور،
اسسٽنٽ ڪمشنر ۽ ايڊوڪيشنل انسپيڪٽر.

تعليم کاتو،
نمبر ٧٠،
١١- فيبروري ١٨٦٤ع

خوش هجو!

وڏيءَ قابليت ۽ عزت وارا، مرزا فريدون بيگ،

هاڻي حضور کي مسٽر وشنو گهنشام، انگريزي اسڪول ماسٽر، حيدرآباد، جي رپورٽ منجهان معلوم ٿيو ته اوهان مهربان ڪرنل گولڊسمٽ صاحب بهادر جي رٿ ۽ صلاح موجب، پنهنجن پنهي پٽن کي پڙهڻ واسطي بمبئيءَ ڏانهن موڪلڻ قبول ڪيو آهي. ان ڳالهه جي خبر پئندي، حضور گهڻو خوش ٿيو آهي؛ ڇا لاءِ ته اها صلاح ۽ رٿ جا اوهان کي پسند آئي آهي، سا گهڻي فائدي جي آهي. اميد آهي ته انهيءَ رٿ موجب ٿوري عرصي ۾، اوهان کي فائدو پهچندو. هي خط اوهان جي اطلاع واسطي لکيو وڃي ٿو.

اوهان جي خدمت ۾،
خداداد منشي،
پاران - اسسٽنٽ ڪمشنر؛
۽
ايڊوڪيشنل انسپيڪٽر.

سائوٿ ويلس،
تاريخ ١٧- اپريل

منهنجا پيارا، مرزا صادقعلي بيگ

آءٌ هي پهرين سٽون مبارڪباديءَ جون اوهان ڏي لکان ٿو، جو اوهان بمبئي يونيورسٽيءَ مان بي.اي امتحان پاس ڪيو آهي. اوهين پهريان سنڌي مسلمان آهيو، جنهن اها عزت حاصل ڪئي آهي. اوهان جي وڏيڪ تعريف انهيءَ ڪري آهي، جو هڪ دفعي ناپاس ٿي به اورچائي ڪري، نيٺ فتحياب ٿيؤ. اميد آهي ته حياتيءَ جي هيءَ پهرين فتحيابي آهي، جنهن جي

پنهنجيان پيون به ايندين. آءٌ اها به اميد ڪريان ٿو ته ڏگري وٺي سان اوهان هڪ وڏيءَ ڦير گهير جو بنياد وڌو آهي، جنهن جي مثال تي پيا هلندا، ۽ پيا مسلمان به اوهان جي پيروي ڪندا. اوهان جو پاڻ به محنت جي ڪري، تعريف جو لائق آهي. انهيءَ ڪي منهنجا سلام ڏجو. اميد آهي ته ايندڙ سياري ۾ اوهان ڪي اچي ڏسندس. *

جي. مور

١١- جولائي ١٨٦٧ع

مرزا فريدون بيگ صاحب، زاد لطفه!

بخدمت فيضدرجت، مهربان، عاليشان، بلند مڪان،

سلامن ۽ نيازن کان پوءِ لکجي ٿو ته هلندڙ مهيني جي ٣١- تاريخ، هن اسڪول ۾ ڇوڪرن کي انعامن ڏيڻ جي هڪ مجلس ٿيندي، جنهن ۾ ڪليڪٽر صاحب ۽ جج صاحب جن به ايندا. مهرباني ڪري اوهين به انهيءَ ڏينهن، ڇئين بجي شام جو تشريف فرما ٿي، انهيءَ مجلس ۾ شامل ٿيندؤ. **

وامن آبا جي، موڊڪ

چهار باغ، بمبئي

٣- سيپٽمبر ١٨٧٤ع

پيارا مرزا قليچ بيگ

مون هينئر اچي تنهنجو خط ڏٺو آهي. افسوس آهي ته توکي اچا تپ نه ڇڏيو آهي. منهنجي مرضي آهي ته تون مون وٽ اچين ته مَنَ آءٌ توکي ڪا صلاح ڏئي سگهان، نه ته سياڻي صبح جو آءٌ توکي پاڻيهي ڪاليج ۾ اچي ڏسندس. *

مرزا حيرت

بمبئي،
٢٣- جون، ١٨٨٠ع

منهنجا پيارا، مرزا قليچ بيگ

تنهنجي ١٥-تاريخ واري خط جي لاءِ آءٌ گهڻو شڪرگذار آهيان. آءٌ اهو ٻڌي گهڻو خوش ٿيو آهيان ته تون مئجسٽيريل امتحان ۾ پاس ٿيو آهين، ۽ روينيو کاتي ۾ گهرڻ جي توکي اميد آهي. پرنسپال، هاٿارن ٿوپٽ کي مون تنهنجا سلام ڏنا. هن به توکي سلام ڏنا آهن. تون ٻڌي خوش ٿيندين ته تازو هن تنهنجي نسبت ۾ ڊئريڪٽر ڏي سفارش لکي آهي. اميد آهي ته اها اثر واري ٿيندي. آءٌ هميشه تنهنجي خوشيءَ ۽ فتحيابيءَ جو ٻڌي خوش ٿيندس.*

مرزا حيرت

بمبئي،
١٨-اپريل ١٨٨١ع

منهنجا پيارا، مرزا قليچ بيگ

مون کي تنهنجو پهرينءَ تاريخ وارو خط مليو، پر گهڻي ڪم ۽ بيماريءَ جي ڪري اڳيرو جواب لکي نه سگهيس. ستار هاڻي مون کي پنهنجي لاءِ گهرجي. انهيءَ بابت جيڪا تو تڪليف ورتي آهي، تنهن لاءِ آءٌ گهڻو احسانمند آهيان. مون تنهنجا سلام پروفيسر هاٿارن ٿوپٽ ۽ آغا خان جن کي ڏنا. انهن به مون کي توڏي سندن سلامن لکڻ لاءِ چيو. شايد توکي ٻڌي ڏک ٿيندو ته انهيءَ ڏينهن، هزهائينس آغا خان وفات ڪئي. آءٌ زياده پئي خط ۾ لکندس. جيڪي اسان جا دوست توکي ملن، انهن کي سلام ڏج.*

مرزا حيرت

پريل، بمبئي
۷- مارچ، ۱۸۸۵ع

پيارا، مرزا قليچ بيگ

تنهنجو خط مليو، مهرباني! اسسٽنٽ پروفيسريءَ جي جاءِ لاءِ مون کي سرڪاري خبر ڪابہ ڪانهي. پر، انهيءَ بابت تون پرنسپال وردس ورٿ ڏي يا سڌو ڊئريڪٽر ڏي لکي سگهين ٿو. انهيءَ کان توکي ساري حقيقت معلوم ٿيندي. جي مون کان پڇا ٿي، تہ آءٌ خوشيءَ سان توکي مدد ڪندس.*

مرزا حيرت

ايلفنسٽن ڪاليج، بمبئي
۲۰- مارچ ۱۸۸۵ع

پيارا مهربان، مرزا قليچ بيگ

هن ڪاليج ۾ فارسيءَ جي اسسٽنٽ پروفيسر جي مقرر ٿيڻ جو گهڻو امڪان ڪونهي، نڪي مون ئي ڪا اهڙي ضرورت ڏيکاري آهي. پر هاڻ تازو مون بہ فيلو رکايا آهن. انهن مان هڪڙو ضرور فارسيءَ ۾ بي. اي. هوندو، جو پروفيسر حيرت کي مدد ڪري سگهندو.*

ڊبليو. وردس ورٿ

نارفوڪ،
۲۸- ڊسمبر ۱۸۸۸ع

منهنجا پيارا، يعقوب

مون کي تنهنجو ۴- ڊسمبر وارو خط مليو، پڙهي گهڻو خوش ٿيس تہ تنهنجي ننڍڙيءَ ڀيڻ زليخا، جي شادي ٿي ٿئي. توکي خبر آهي تہ آءٌ هن کي ڏاڍو پيار ڪندو هوس، جو هوءَ ڏاڍي نرم طبيعت جي هوندي هئي. خوشيءَ جي ڳالهہ آهي تہ هوءَ هڪڙي چڱي درجي واري ساٿيءَ سان ٿي پرڻجي ۽

خوش رهندي! مون کي اميد آهي، ته اهو به چڱو اشراف ۽ نرمدل ماڻهو آهي، ۽ هو ٻئي جوڙي تي، دنيا ۾ خوش گذاريندا.

اها به خوشيءَ جي ڳالهه آهي ته، مرزا قليچ بيگ نهايت تعليم يافته ماڻهو آهي، ۽ پڪ آهي ته هو چڙهي وڏو درجو حاصل ڪندو. باقي هڪڙي ڳالهه آهي، جنهن جو گهڻو ارمان ٿو ٿئي. منهنجو دوست سنڌس ٻيءَ جي هينئر جيئرو هجي ۽ زليخا کي پرڻيل ڏسي ها، ته چڱو هو. اڪثر هو مون وٽ اهو انتظار ڪندو هو، ته زليخا جو ڪنهن چڱي هنڌ بندوبست ٿئي ۽ هوءَ سکي رهي. شل اوهين سڀ خوش چڱا ڀلا هجو.*

ميجر جنرل، جي. ڊبليو. بيول

صاحب مهربان من، جي. ڊبليو. بيول

اوهان جيڪو خط مسٽر محمد يعقوب ڏي لکيو هو، تنهن جي لاءِ آءٌ پنهنجي طرفان ۽ پنهنجي زال زليخا جي طرفان، جنهن کي هينئر "خيرالنساء" ٿا سڏيون، شڪرگذاري ٿو ڪريان. منهنجي زال چوي ٿي ته ننڍي هوندي جيڪي مهربانيون اوهين مون تي ڪندا هئو، سي اڃا مون کي ياد آهن ۽ انهن لاءِ آءٌ پوريءَ طرح شڪرگذاري ڪري نٿي سگهان. جڏهن اوهان هن کي ڏٺو هو، تڏهن هوءَ ننڍي ڇوڪري هئي، پر هاڻي هوءَ ارڙهن ورهين جي جوان زال ٿي آهي. هوءَ تمام فرمانبردار ۽ چڱيءَ طبيعت جي آهي ۽ هر طرح منهنجي سنگت جي لائق آهي. مون کي اميد آهي ته جيئن اسين ٻئي عمر ۾ وڏا ٿيندا وينداسين، تيئن هڪٻئي جي محبت ۽ سنگت ۾ زياده خوش رهنداسين، ۽ هن دنيا ۾ چڱيءَ طرح گذاري هليا وينداسين. زليخا انگريزي پڙهي پئي، اميد آهي ته جلد اوهان ڏي انگريزيءَ ۾ خط لکڻ جهڙي ٿيندي.*

اوهان جو نيازمند،
قليچ بيگ

ڪليڪٽر حيدرآباد جو خط ڪمشنر ڏي

١٢- جون ١٨٩٩ع

آءٌ هيءَ درخواست ۽ شامل ڪاغذ موڪليان ٿو. درخواست ڪندڙ جي والد، مرزا فريدون بيگ، پين مسلمانن جي لاءِ مثال ٿي، پنهنجن پٽن کي چڱي تعليم ڏني آهي، ۽ سندس پٽن سرڪار جي چڱي نوڪري ڪئي آهي، تنهنڪري منهنجي سفارش آهي ته هنن کي سڪرنڊ يا بدين تعلقي ۾ پنڌرهن سؤ ايڪڙ زمين جا مالڪاڻي ڪان سواءِ ملن. آنربل مسٽر جيمس، جيڪو جواب عرضدارن کي سندن درخواست تي ڏنو آهي، تنهن جي پوئين فقري جي بنياد تي اها سفارش ڪجي ٿي.

ايچ. سي ميوسن

ڪليڪٽر ڪراچيءَ جو خط ڪمشنر ڏي

ڪراچي،
١٣- آڪٽوبر ١٩٠٩ع

آءٌ مرزا قليچ بيگ جي درخواست پينشن وٺڻ تي زمين ملڻ لاءِ موڪليان ٿو. اوهين پاڻ هن جا ۽ هن جي نوڪريءَ جا بخوبي واقف آهيو. آءٌ فقط هيترو چوندس ته آءٌ هن جو گهڻن ورهين کان واقف آهيان ۽ هو هميشه محنتي ۽ ايماندار آفيسر ٿي رهيو آهي. هو تمام چڱيءَ چال جو آهي ۽ ”قيصر هند“ جو پلو سليل اٿس. مون کي خبر آهي ته هن کي گهڻن قسمن جو خرچ ڪرڻو آهي ۽ هو گهڻيءَ وسعت وارو نا هي. هن تمام چڱي نوڪري ڪئي آهي، تنهنڪري خاص مهرباني ۽ انعام جو لائق آهي.*

ايچ. سي ميوسن

۲۷- آگسٽ ۱۸۸۷ع

منهنجا پيارا، مرزا قليچ بيگ،

آءٌ لکپڙهه ڍري ڪندو آهيان، انهيءَ هوندي به آءٌ اوهان جا خط پڙهي خوش ٿيندو آهيان، جو اهي ظرافت آميز هوندا آهن. جهڙيءَ طرح اوهين پنهنجي حياتي گذاريو ٿا، جيئن اوهان جن خطن مان معلوم ٿو ٿئي، تنهن تي ريس ٿي اچي. آءٌ به پانيان ته اوهان وانگي شهرن جي گوڙ کان پري گوشي ۾ گذاريان، ۽ آسپاس جو ملڪ پنهنجي جاگير ڄاڻان. پر اسان جي مرضي ناهي ته اوهين پنهنجي جواني ۽ طاقت، جهنگ ۾ وڃائي ڇڏيو. اوهان جو اهو فلسفو تمام چڱو آهي ته قناعت ۽ توڪل تي ڀروسو رکي، جتي ڪٿي خوش رهجي.

اوهان جو ڪتاب "دلارام" پڙهي ڏاڍو خوش ٿيس. ڏاڍي درد ۽ اثر واري ڳالهه آهي ۽ عبارت تمام چڱي ۽ صاف آهي. اوهان جو "ليليٰ مجنون" وارو ڪتاب، اوهان جي پاءُ مرزا علي قلي اسان کي ڳائي ٻڌايو؛ جي اهو ناٽڪ ڪري ڏيکاربو ته ماڻهن کي گهڻو پسند ايندو. اوهان جو نئون شعر آءٌ مرزا جعفرقلي کان وٺي پڙهندس. "شڪنتلا" جو ناٽڪ ڇو نه سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪريو؟*

هيرانند

ڪراچي،

۲۷- جولائي ۱۸۷۲ع

مرزا قليچ بيگ کي ٿوري وقت لاءِ، هاءِ اسڪول حيدرآباد ۾، فارسي پڙهائڻ لاءِ مقرر ڪجي ٿو. انهيءَ لاءِ هن کي چاليهه رپيا پگهار ملندو.*

اي. ايم. ايچ فلٽن،

ايڊوڪيشنل انسپيڪٽر سنڌ.

ڪراچي،
٣١- ڊسمبر ١٨٧٢ع

پيارا، قليچ خان،

ميٽريڪيوليشن امتحان ۾ پاس ٿيڻ ۽ ايليس پرائيز کٽڻ جي آءٌ توکي مبارڪ ٿو ڏيان. آءٌ ڏاڍي خوش ٿيو آهيان ته تون ايلفنسٽن ڪاليج ۾ داخل ٿيو آهين. اميد ٿو ڪريان ته تون به پنهنجي پاءُ مرزا صادقعليءَ وانگي چڱي تعليم حاصل ڪندين. آءٌ تنهنجي خيرعافيت ڏاڍي، هميشه خوش ٿيندس. مون سرڪاري طرح توڏي لکيو آهي ته توکي هڪڙي سنڌ اسڪالرشپ، ويهين رپين پگهار جي ملندي رهي.*

اي. ايم. ايچ. فلٽن

بمبئي، ايلفنسٽن ڪاليج،
٢٢- اپريل ١٨٧٢ع

پيارا مسٽر صادق علي

اوهان کي خبر هجي ته ڪاليج جي پروفيسرن جي راءِ موجب، اوهان جي ڀاءُ، مسٽر قليچ خان جي چال چڱي رهي آهي، ۽ ترقي به چڱي ڪئي اٿس، ۽ برابر حاضر رهيو آهي.*

ڊبليو. ورڊس ورٿ،
پرنسپال.

ڪميٽيءَ جي راءِ ڪتاب بابت

حيدرآباد،
٢٧- مئي ١٨٧٩ع

اسان مرزا قليچ بيگ جو ڪتاب ”مقالات الحڪمت“، ”بيڪنس ايسيز“ جو ترجمو سچو چڪاسي ڏٺو آهي. ترجمي ڪندڙ

نهايت مشڪل ڪم ڪيو آهي ۽ تعريف جوڳو ترجمو ڪيو
اٿس. انهيءَ ۾ شڪ ڪونهي ته اهو ڇاپائڻ جو لائق آهي.*

- ريورنڊ. جي شرٽ،
- غلام علي آخوند،
- تاراچند شوقيرام.

١١- آگسٽ ١٨٩١ع

پيارا قليچ بيگ

”لئمبس ٽيلس“ جو جيڪو اوهان ترجمو ڪيو آهي، سو مون پسند ڪيو آهي. مهرباني ڪري خبر ڏجو ته انهيءَ جو حق اوهين ڇهن سون رپين تي سرڪار کي وڪڻي ڏيندؤ، يا نه؟ *

ايچ. پي. جيڪب

١- سپٽمبر ١٨٨١ع

پيارا قليچ بيگ

مون کي اوهان جو ننڍڙو ڪتاب، ”سيرورس“، مليو. جڏهن اوهين سنڌين ۽ ”سنڌ نيوز“ اخبار ۾ شعر وجهندا هئو، تڏهن آءٌ ڪاليج ۾ تازو داخل ٿيو هوس. مون کي ياد آهي ته هنن شعرن مان ڪي مون انهن اخبارن ۾ پڙهيا هئا. پر تڏهن مون کي خبر نه هئي ته اهي اوهان جا آهن. اهي تعريف جوڳا آهن. سنڌ کي اوهان تي فخر ڪرڻ گهرجي. ڪنهن وقت منهنجي دل ۾ به ايندو هو ته انگريزيءَ ۾ شعر لکان، پر ڪنهن دوست مون کي صلاح ڏني ته ماڻهو پنهنجي مادري زبان ۾ شاعر ٿي سگهندو. تنهنڪري مون انهيءَ مشغوليءَ ۾ وقت نه لڳايو، جيئن اوهان ڪيو آهي. پر اوهان کي انهيءَ ڪم ۾ به دسترس آهي. مون کي ته سنڌيءَ ۾ هڪڙيءَ مصرع

لکڻ جو ٻه وقت ڪونهي ۽ سنڌي شعر جي قانونن جي ڪا ٻه خبر ڪانه اٿس. آءٌ شعر جي قدرداني ڪندو آهيان، ليڪن چوندو نه آهيان.*

ڏيارام گدو مل

ريورنڊ جارج شرٽ جي سون بابت راءِ

حيدرآباد،

١٦- سپٽمبر ١٨٨٠ع

آءٌ مرزا قليچ بيگ ۽ سندس ڪٽنب جو ڏهن ورهين کان بخوبي واقف آهيان. هن جي ۽ هن جي خاندان جي عزت ۽ آبروءَ بابت خاطري ڏئي سگهان ٿو. آءٌ هن جي ترقيءَ جي پوري جانچ رکندو آيو آهيان. سنڌ ۾ مئٽريڪيوليشن ۾ "ايلس پرائز" ٻه ڪنيائين ۽ ٻمبئيءَ ۾ پهريون بي. اي ٻه پاس ڪيائين. پر هن جو علمي مايو انهيءَ کان گهڻو وڌيڪ آهي. هو چڱيءَ طبيعت جو، شرافت وارو ۽ چڱيءَ چال جو آهي. تنهن کان سواءِ گهڻيءَ سمجهه وارو آهي.*

جارج شرٽ

ريورنڊ شيلڊن جي سون بابت راءِ

ڪراچي،

١٧- سپٽمبر ١٨٨٠ع

آءٌ گهڻي خوشيءَ سان چوان ٿو ته آءٌ مرزا قليچ بيگ کي ٻن ورهين کان سڃاڻان ۽ هن جي خانداني شرافت ۽ چڱيءَ چال جي شاهدي ڏئي سگهان ٿو. هن جي آئيندي جي فتحيابيءَ جو ٻڌي، آءٌ گهڻو خوش ٿيندس، ڇالاءِ جو مون کي يقين آهي ته هو نه فقط هوشيار آهي، پر محنت جهڙيون عادتون اٿس، جي هن کي وڏن عهدن جو لائق ڪنديون.*

جي. شيلڊن

ايڊوڪيشنل انسپيڪٽر جو خط ڪمشنر ڏي

١٥- آڪٽوبر ١٨٨٠ع

هيءَ درخواست ڪمشنر صاحب ڏي موچاري ويچار لاءِ موڪلجي ٿي. درخواست ڪندڙ چڱو تعليم يافتو ۽ شريف ماڻهو آهي ۽ تعليم کاتي ۾ نوَ مهينا، ڪراچي هاءِ اسڪول جو پرشن ٽيچر ٿي رهيو آهي. هن پنهنجو ڪم تمام چڱيءَ طرح ڪيو آهي ۽ آءٌ پانيان ٿو ته روينيو کاتي ۾ هو ڪمائتو ٿيندو. هن مئجسٽريٽي امتحان پاس ڪيو آهي.*

ٽي. هارٽ ڊيويز

ڪرنل والس ڪليڪٽر جي مون بابت راءِ

ڪراچي،

١٧- سپٽمبر ١٨٨٠ع

آءٌ هڪ سال کان وڌيڪ مرزا قليچ بيگ جو واقف آهيان، هو چڱي ڪٽنب جو آهي ۽ چڱي تعليم مليل اٿس ۽ شريف خانداني ماڻهو آهي. هن مئجسٽريٽي امتحان پاس ڪيو آهي، ۽ چوڏهن يا پندرهن مهينن کان ڪوٽڙيءَ ۽ ڪراچيءَ جي مختيارڪارن جي ڪچهرين ۾ ڪم پئي سکيو اٿس.*

ڪرنل آر. والس

ڪليڪٽر ڪراچي.

اسسٽنٽ ڪمشنر جو خط،

شڪارپور جي ڪليڪٽر ڏي

ڪراچي،

٢- نومبر ١٨٨٠ع

پيارا راس

آءٌ مرزا قليچ بيگ جي اوهان سان معرفت ڪرايان ٿو، جنهن بابت ڪمشنر صاحب ڊار اوهان ڏي سرڪاري طرح

لکيو آهي. آءٌ پانيان ٿو ته اوهين هن کي پسند ڪندؤ ۽ هن کي ٿوري وقت لاءِ هيڊ منشي ٿي ڪم سکڻ جو چڱو وجهه ڏيندؤ. هو بهتر جاءِ چڙهي ايڏانهن ٿو اچي ۽ هن سان انجام ڪيو ويو آهي ته جي هو جلد ڪم سکندو ۽ چڱو ڪم ڪندو ته ڪيس مختيارڪار ڪيو ويندو. آءٌ پانيان ٿو ته ڪي ٿورا شريف ماڻهو انهيءَ عهدي لاءِ هٿ ڪرڻ، وڏي ڳالهه آهي ۽ هي شخص ۽ هن جا مائٽ بيشڪ شريف ماڻهو آهن ۽ خانداني آهن. *

ا. س. ڪ. آليونٽ

ڪراچي،
٣٠-آگسٽ ١٨٨٣ع

پيارا، مسٽر قليچ بيگ

مس فاسيٽ جي ڪتاب "دستورالمعاش" جي ترجمي جي نظرثانيءَ ڪرڻ لاءِ، آءٌ اوهان جو شڪرگذار آهيان. انهيءَ ڪتاب جو ترجمو ڪرڻ مشڪل ڪم هو جو اوهان ڪيو آهي ۽ ڪميٽيءَ جا ٻيا سڀئي ميمبر به مون وانگي ڄاڻن ٿا ته جهڙو اوهان اهي مشڪلاتون حل ڪيون آهن، تهڙو ٻيو نه ڪندو. چوڪون ۽ عيب ڪڍڻ آسان ڪم آهي، پر اسان جو مطلب ته اوهين انهيءَ تي آخرين نظر گهمائي وجو. هاڻي اوهان ائين ڪيو آهي ۽ هاڻي آءٌ اوهان جي شڪرگذاري ٿو ڪريان ته اوهان اهو مشڪل ڪم ڏاڍيءَ هوشياريءَ سان ڪيو آهي. اهو ڪتاب سنڌي ٻوليءَ جي ڪتابن جو تعداد وڌائيندو ۽ گهڻو ڪمائتو ٿيندو.

ايچ. بي. جيڪب
ايڊوڪيشنل انسپيڪٽر

اسسٽنٽ ڪليڪٽر، روهڙيءَ جي
رپورٽ جو انتخاب

سنه ١٨٨٨ع

گهوٽڪيءَ جي مختياڪار، مرزا قليچ بيگ، جي ڪم جي تعريف ڪرڻ ۾ مون کي گهڻي خوشي ٿئي ٿي. هن پنهنجو وڏو تعلقو تمام چڱيءَ طرح هلايو آهي ۽ مئجسٽريٽي ڪم ۾ تعريف جوڳو نالو ڪڍيو اٿس. انهيءَ جي ثابتي هيءَ آهي ته مون اپيل ۾ هن جا ڪيس جانچي ڏٺا آهن ۽ مون کي ڪيترين عريضيون پيئي ٿيون آهن، جن ۾ ساڻهن خواهش ڏيکاري آهي، ته سندن ڪيس هن ڏانهن هلائڻ لاءِ موڪلجن.*

آر. اي. ايل. مور

ڪراچي،
٢٨-آگسٽ ١٩١١ع

منهنجا پيارا، مرزا قليچ بيگ

مسٽر نارٽن بيرسٽر، جو هينئر مير صاحبن وارو ڪيس پيو هلائي، تنهن خواهش ڏيکاري آهي ته اوهين هن کي پنهنجو هڪڙو سنڌ جي تاريخ وارو ڪتاب تحفي طرح ڏيو. هو چوي ٿو ته آءٌ فقط انهيءَ ڪتاب جي هڪ نسخي هٿ ڪرڻ لاءِ خواهشمند ناهيان، جو اهو آءٌ آسانيءَ سان پئسا ڏيئي وٺي ٿو سگهان. پر منهنجي مرضي آهي ته مصنف پاڻ اهو مون کي تحفو ڪري ڏئي. مون چيو اٿس ته آءٌ اوهان ڏي انهيءَ بابت لکان ٿو. تنهنڪري مهرباني ڪري اوهين اهو ڪتاب هن ڏي موڪلي ڏيو، ۽ انهيءَ تي پنهنجي هٿ سان لکو ته هي تحفو ڪري موڪليو ويو.*

هرچندراءِ وشنداس

ڪراچي،
١١-سپٽمبر ١٩١١ع

صاحب مهربان سن

آءٌ اوهان جي مهرباني ٿو ڄاڻان جو اوهان پنهنجي سنڌ جي تاريخ جا ٻه جلد، مون کي تحفي طور ڏنا آهن. انهيءَ جو قدر هتي ميرن جي ڪيس هلندي ظاهر ٿيو. مون انهيءَ مان ٿورو ڏاڍي خيال سان پڙهيو آهي ۽ پسند ڪيو آهي. بيشڪ آئيندي به اهو مون کي گهڻو ڪمائتو ٿيندو. اوهان پنهنجي همٿ سان جو انهيءَ جي پهرئين صفحي تي اکر لکيا آهن، تنهنڪري انهيءَ جي قيمت اڳي کان زياده ٿي آهي.*

اردلي مارٽن

ڪنڊيارو،
٢٤-فيبروري ١٨٩٩ع

آءٌ اوهان کي ياد ٿو ڏياريان ته اوهين زناني ٽريننگ ڪاليج، حيدرآباد، جي سڌاري ۽ نظرداريءَ جي لاءِ مقرر ٿيل صلاحڪار ڪائونسل جا ميمبر آهيو، جا ايڊوڪيشنل انسپيڪٽر کي مدد ڏيڻ لاءِ آهي. مون کي اميد آهي ته جيترو وڌيڪ انهيءَ ۾ حاضر ٿي سگهو اوترو بهتر آهي؛ نه ته به جن ڳالهين بابت انهيءَ جو سڌارو ڪرڻو آهي ۽ جن جو ذڪر مٿي ڪيو ويو آهي، تن جو اوهين تاڪيد رکندؤ. اميد آهي ته اهڙيءَ مدد جي اوهين مون کي خاطري ڏيندؤ.*

ايس. جي. ڪورنٽن
ايڊوڪيشنل انسپيڪٽر

منهنجا پيارا، مرزا قليچ بيگ

تون پڪيءَ طرح ڊيپوٽي ڪليڪٽر ٿيو آهين، تنهن لاءِ آءٌ توکي مبارڪ ٿو ڏيان. انهيءَ ڪري آءٌ گهڻو خوش ٿيو

آهيان. مون کي پڪ آهي ته پيا آفيسر به جن مون وانگي تنهنجي سفارش مٿي سرڪار ۾ ڪئي آهي، سي ائين ڪرڻ ڪان پشيمان نه ٿيندا.*

آر. جائلس
ڪمشنر

١٧-جنوري ١٨٩٨ع

پيارا قليچ بيگ

اوهان کي اطلاع ٿو ڏجي ته اوهان ”چچ نامو“ ۽ ”سنڌ جي تاريخ“ جا ڪتاب لکيا آهن، تن جو پڙهي اسين گهڻو خوش ٿيا آهيون. اسان خوشيءَ سان اهي پنهنجي سرڪاري ڇاپخاني ۾ مفت ڇاپائينداسين. فقط پنجاهه ڪاپيون آفيسرن کي وراهي ڏيڻ لاءِ وٺنداسين.*

ايڇ. اي. ايم، جيمس
ڪمشنر

ايضاً

آءٌ توکي مبارڪ ٿو ڏيان جو تون پنهنجو فراغت جو وقت چڱي ڪم ۾ ٿو لڳائين. مون کي خبر آهي ته تنهنجي عهدي واري آفيسر کي فرصت جو وقت تمام ٿورو ٿو ملي. مون کي اميد آهي ته پيا به تو وانگي ڪندا.*

ايڇ. اي. ايم، جيمس

پيارا قليچ بيگ

سرڪار جي حڪم نمبر- هيٺ، جيڪا ڪميٽي مقرر ٿي آهي، تنهن ۾ اوهان جي ميمبر ٿيڻ جي مرضي آهي يا نه، تنهن بابت پڇا ڪرڻ لاءِ حڪم ٿيو آهي. مهرباني ڪري جلد

خبر ڏجو ته انهيءَ جو ميمبر ٿي، سرڪار کي مدد ڪرڻ لاءِ اوهان جي خواهش آهي يا نه؟*

اي ۔ جائلس،
ڊائريڪٽر آف پبلڪ انسٽرڪشن ۔

برائٽن،
١٢-ڊسمبر ١٩٠٢

پيارا قليچ بيگ

نئين سال جي مبارڪبادي لکندي دعا ٿو ڪريان ته شل اهڙا گهڻا ڏينهن تون ڏسين. آءٌ اميد ٿو رکان ته تون خوش چڱو ڀلو پيو گذارين، ۽ تنهنجا عزيز خويش ۽ واسطيدار سڀ خوش آهن ۔*

ڪرنل الفريڊ ميهو

٨-جنوري ١٩٠٦ع

پيارا مرزا قليچ بيگ

نئين سال جي لقبن ۾ توکي جا آبرو ملي آهي، تنهن جي آءٌ توکي مبارڪ ٿو ڏيان ۔ اڪثر سنڌ کي گهٽي اهڙي آبرو نه ملندي آهي ۔ پر مون کي انهيءَ ڪري خوشي ٿي آهي ته انهن ٿورن نصيب وارن مان تون به هڪڙو آهين ۔*

ايچ ۔ ايم ۔ ميولس

ڪراچي،
٥-جنوري ١٩٠٦ع

منهنجا پيارا، مرزا قليچ بيگ

منهنجي مبارڪ قبول ڪجو. آءٌ ڏاڍو خوش ٿيو آهيان جو اوهان کي "قيصر هند" جو ٻلو مليو آهي ۔ منهنجي ڪنهن دوست مون کي چيو ته "عمر خيام" جي رباعين جو ترجمو جيڪو اوهان ڪيو آهي، سو هڪڙو ئي اوهان کي انهيءَ آبروءَ جو حقدار ڪري ٿو ۔ اوهان جا پيا سنڌي لکيل ڪتاب ته

ڪٽي چڏيو. آءٌ اوهان کي نئين سال جي به مبارڪ ٿو ڏيان، ۽ دعا ٿو ڪريان ته اها جيڪا عزت هند جي شهنشاهه اوهان کي ڏني آهي، سا ڪثل اوهين گهڻا گهڻا ورهيه ماڻيو.*

ڊبليو. اين. رچرڊسن

ڪراچي،
۱۰-نومبر ۱۸۸۲ع

منهنجا پيارا، مرزا قليچ

اوهان جي خط جي نسبت ۾ مون کي پشپ جو جواب آيو آهي، جو جنسي آءٌ موڪليان ٿو. مهرباني ڪري اهو هٿو هٿ موٽائجو. مون کي پڪ هئي ته اها شادي ڪڏهن به ڪين ٿيندي؛ ڪنهن به طرح، وڏيءَ اختياريءَ واري جو جواب هاڻي اوهان کي مليو. زياده سلام.*

جي. بيمبرج

سچو نقل بشپ جي خط جو

منهنجا پيارا، مسٽر بيمبرج

جيڪو خط اوهان مون ڏي موڪليو هو ۽ آءٌ موٽايان ٿو، انهيءَ جهڙو دردانگيز خط مون اڳي ڪڏهن به نه پڙهيو آهي. انهيءَ مان معلوم ٿو ٿئي ته حضرت عيسيٰ جي خدائيءَ، دائم قائم بادشاهت ۽ چرچ جي قاعدن جي نهايت گهڻي بيقدري ۽ بي ادبي ڏيکاري ويئي آهي. جو شخص حضرت يسوع کي خدا جو پٽ ۽ سڀ شيءِ جو وارث ڪري نٿو مڃي، تنهن سان شاديءَ جهڙو ميلاپ رکڻ چڻ ته ڪافر سان شادي ڪرڻي آهي، ۽ نهايت بي ايمانيءَ جو ڪم آهي. ڪوبه پادري چاڻي پڇهي يا آويسائيءَ ۾ اهڙي شادي ڪرڻ نه ڏيندو. اهو پنهنجي دل جي خيالي خوشي يا ناخوشيءَ تي هلڻو آهي، پر

حقيقت ڪري خدا جي بادشاهت جا دائم قائم قاعدا پيچيا آهن. پادرين کي انهيءَ جي سخت نظر ڪرڻي آهي ۽ اهڙو نازڪ قانون پيچرو اهڙو آهي، جهڙو زنا ڪرڻ. *

وي. لاهور

ريورنڊ شيپرڊ جو خط مير عبدالحسين خان ڏي

حيدرآباد،
۱۴-آڪٽوبر ۱۸۸۲ع

يوئر هائينس، اوهان جي خط جي جواب ۾ لکجي ٿو ته اهو سوال ته مسلمان ۽ ڪرسچن جي شادي ٿي سگهي ٿي يا نه، سو ٿورا ڏينهن ٿيا ته آئيو هو، ۽ منهنجي جاءِ تي جيڪو پادري صاحب اگي هو، تنهن کي بمبئيءَ جي وڏي پادريءَ کان انهيءَ بابت حڪم مليو هو، ته اهڙيءَ شاديءَ جي منظوري نه ڏئي. جيڪڏهن اوهان جو دوست ۽ جنهن زال سان هو شادي ڪرڻ ٿو گهري، سي جي مسلماني شرع موجب نه، پر ڪرسچن رسم موجب شادي ڪن، ته حيدرآباد جي ڪليڪٽر جي روبرو، سول نڪاح وجهائي سگهن ٿا. *

ٽي. سي. شيپرڊ

۲۶-جنوري ۱۸۸۵ع

پيارا مسٽر مرزا قليچ

اوهان جو ۱۲-مارچ وارو خط مون کي ڪالهه مليو. انهيءَ جي لاءِ آءٌ اوهان جو شڪرگذار آهيان. مون کي افسوس آهي ته اوهين پنهنجي شاديءَ جو ڪو به بندوبست ڪري نه سگهيؤ. جنهن ڇوڪريءَ سان اوهان جي ايتري محبت هئي، تنهن کي ڇڏڻ ڪري اوهان کي گهڻو درد رسيو هوندو؛ تڏهن به هيترو چوندس ته مسٽر مري جهڙي سهري سان

اوهان کي گذارڻ مشڪل ٿئي ها. اميد آهي ته وري پاڻ جلد ملنداسين. زياده سلام.*

اوهان جو دوست، جارج شيپرڊ

سورت،
١٠-ڊسمبر ١٩٠٦ع

پيارا قليچ بيگ

توکي ڪا خدائي قابليت آهي. جيڪو ڪم تو ڪيو آهي، سو مون کي شرمندو ٿو ڪري. آءٌ پنهنجو فرصت جو وقت سڄائي ڪم ۾ لڳائڻ جي ڪوشش ٿو ڪريان پر نه ايتريقدر، جيترو تون ٿو ڪرين. انهيءَ ڳالهه ۾ تون سڀني کان گوءِ کڻي ويو آهين. شل تون پنهنجي ۽ منهنجي ديس لاءِ گهڻو جيئين! پر جي تون اڳي وئين، ته آءٌ تنهنجي محنت جو قلُ جهان جي اڳيان رکندس.*

ڏيارام گدومل

لنڊن جي سوسائٽيءَ جو مون ڏي خط

لنڊن،

مهربان من

لنڊن جي ”سوسائٽي آف آرٽس“ جي ڪائونسل جي طرفان آءٌ پڇان ٿو ته اوهين اجازت ڏيندؤ يا نه، ته اوهان جو نالو ان جي مددگارن جي يادداشت ۾ شامل ڪريون. جيڪڏهن اوهين انهن کي مدد ڪرڻ گهرو ته مون کي اطلاع ڏجو، ته اوهان کي چونڊ ڪرڻ جو ضروري بندوبست ڪيو وڃي.*

ايڇ. ٽرومنووڊ،
سيڪريٽري

لنڊن،
١١- جولائي ١٩٠٧ع

منهنجا پيارا قليچ بيگ

اوهان جو ١٢- جون وارو خط مون کي مليو. اوهان جي مهرباني ٿو مڃان. آءٌ اڄ ڪلهه هندستان جي مسلمانن جي سڌاري ۽ ترقيءَ جي احوال لکڻ ۾ مشغول آهيان. انهيءَ ۾ مون کي گهڻو وقت لڳو آهي، جو گهڻي ڪم ڪندي فرصت جي وقت ۾ ٿو لکان. في الحال آءٌ ”شرع محمدي“ جي ٻئي جلد جي ٽيئن ايڊيشن جي تياريءَ ۾ آهيان، جو اهو ڇپائيندڙن وٽان کپي ويو آهي. انهيءَ جي پوري ڪرڻ کان پوءِ، آءٌ هڪڙي تاريخي احوال ۾ هٿ وجهندس.*

اوهان جو خيرخواه
امير علي

ڪراچي ڪرانڪل اخبارن مان انتخاب

١٩٠٨ع،

بادشاهه جي پوئين سالگرهه واري ڏينهن ڪراچيءَ ۾، سرڪاري گهر ۾، هڪڙو جلسو ٿيو هو. اتي مسٽر ينگ هسبنڊ ڪمشنر، هيٺين صاحبن کي آبروءَ جا تمغا ڏنا، جي هنن کي گذريل نوروز جي موقعي تي مليا هئا. تقرير ڪندي، ڪمشنر صاحب، اسان جن ٻن نالي وارن مرزائن جي نسبت ۾ هيٺين چيو: ”...انهيءَ کان پوءِ، آءٌ ڪوٽڙيءَ جي ڊيپوٽي ڪليڪٽر، مرزا قليچ بيگ جو نالو پيش ٿو ڪريان، جنهن کي ”قيصر هند“ جو ٻلو مليو آهي. هو قابل، ايماندار ۽ آزمودگار سرڪاري نوڪر آهي. شايد هو علميت جي ڪم ۾ انهيءَ کان به زياده نالي وارو آهي (تاڙيون). اصل ڪتاب به لکيا اٿس ۽ گهڻا قديم فارسي ڪتاب به ترجمو ڪيا اٿس، جن مان هڪڙو ’سنڌ جي تاريخ‘ آهي.“

مرزائن جو خاندان اصل جارجيا جو آهي. انهن جي هڪڙي عجيب تاريخ آهي، هو پنهنجي قديم عزت هن پيڙهيءَ تائين قائم رکندا آيا آهن. انهن مان آءٌ فقط انهن ٻن جو ذڪر ڪندس، جن کي اڄ آبروءَ جا نشان مليا آهن. پهريون آهي مرزا قليچ بيگ جو پاڻ، مرزا صادقعلي، جو ڊيپوٽي ايڊوڪيشنل انسپيڪٽر هو، ۽ ٿورا ڏينهن ٿيندس جو پينشن ورتي اٿس. مون کي معلوم ٿيو آهي ته اهو پهريون سنڌي مسلمان هو، جو بي.اي ٿيو. انهيءَ جي ڪوشش سان سنڌ ۾ تعليم جو گهڻو مدارو ۽ واڌارو ٿيو آهي. اها ڪهڙي نه دل شڪني ڪرڻ جهڙي ڳالهه آهي، ته مرزا صادقعلي بيگ جهڙو ماڻهو جو نهايت قابل آهي ۽ جنهن تمام چڱي نوڪري ڪئي آهي، تنهن کي فقط ”خانصاحب“ جو لقب مليو ۽ گهٽ لياقت وارن کي ”خانبهادر“ ۽ ”راءِ بهادر“ ڪيو وڃي. مقابلي ڪرڻ سان نفرت پيدا ٿيندي آهي، مگر ڪڏهن ڪڏهن انهيءَ جي ضرورت ٿي ٿئي.*

سملا،
۱- اپريل

منهنجا پيارا، مرزا

”برٽش فارن بائيبل سوسائٽي“ جو سيڪريٽري، اوهان ڏي ٽئين ڇاپيل ”بائيبل“ جو هڪڙو نسخو موڪلي ٿو ۽ اميد ٿو رکي ته اهو اوهين قبول ڪندؤ. ”انجيل“ جي ترجمي ڪرڻ ۾ اوهان جيڪا مدد ڪئي آهي، تنهن جي احسانمندي مڃڻ جي اها هڪڙي معمولي نشاني آهي. ”بائيبل سوسائٽي“ موافق انعام يا اجورو ڏيڻ گهري ٿي، جو اميد آهي ته اوهين قبول ڪندؤ. پر جي علم ۽ مذهب جي نظر تي اوهان مفت ڪم ڪرڻ قبول ڪيو، ته سوسائٽي انهيءَ جي گهڻي قدرداني ڪندي ۽ شڪرگذار رهندي. اوهان جي خوشيءَ ۽ خيرعافيت جي لاءِ دعا ٿو ڪريان.*

جوزيف ريڊمن

ايڊوڪيشنل انسپيڪٽر جو مون ڏي خط

حيدرآباد،

٢٠- سپٽمبر ١٩٠٨ع

پيارا مرزا

آءٌ هاڻي حيدرآباد ۾ آهيان ۽ پيو هفتو به اتي هوندس. ڪو ضروري ڪم ڊئريڪٽر ۽ سرڪار جي پيش آهي، تنهن جي نسبت ۾ مون کي انتظار آهي ته توکي ڏسان. ڪنهن ڏينهن اوهين مون کي هتي اچي گڏجي سگهندؤ يا نه؟ جيئن اگيرو تيئن چڱو. جي اچي سگهو ته مهرباني ڪري مون کي انهيءَ ڏينهن ۽ وقت جو اطلاع ڏجو، ته آءٌ اوهان جي لاءِ منتظر رهان.*

اي. جي رائيٽ

١٩٠٨ع

پيارا مرزا

اوهان کي خبر هجي ته سرڪار اوهان کي نون درجي وارن سنڌي ڪتابن جي اصلاح ڪرڻ واري ڪميٽيءَ جو ميمبر مقرر ڪيو آهي. ڊئريڪٽر مون ڏي لکيو آهي ته اوهان جي شڪرگذاري ڪريان، جو اوهان سواءِ عيوضي جي، اهو ڪم پاڻ تي هموار ڪيو آهي.*

اي. جي رائيٽ

"سنڌ گزيٽر" جلد الف، مان انتخاب

سرڪار، انگريزي رستي سان سنڌ ۾ تعليم شروع ڪئي، تنهن جي ڪري گهڻن قسمن جا ڪتاب لکڻ ۾ آيا آهن. گهڻا مڙيوئي اسڪولن جي ڪم جا ۽ انگريزي ڪتابن جا ترجما آهن، مگر سنسڪرت ۽ فارسي ڪتابن جو مضمون به سنڌي پوشاڪ ۾ آندو ويو آهي، جو تمام ڪمائتو ٿيو آهي. انهيءَ طرز تي خاص طرح مرزا قليچ بيگ تمام گهڻا ڪتاب لکيا آهن،

جي اصل آهن ۽ انهي کان سواءِ "چچ نامو" ۽ "سنڌ جي تاريخ"، انگريزيءَ ۾ لکڻ سان جي سنڌي ڇپايا اٿن، تن تي وڏو احسان ڪيو آهي. *

ڪراچيءَ جي هڪڙيءَ اخبار مان انتخاب

اسان کي هڪڙو انگريزي شعر جو ڪتاب مليو آهي، جو مرزا قليچ بيگ، نصيرآباد جي مختيارڪار، جو لکيل آهي. اها مسٽر مرزا جي قابليت تعريف جوڳي آهي، جو روينيو ۽ مئجسٽريٽيءَ جهڙي ڪم ڪندي، شعر ٺاهڻ لاءِ فرصت هٿ ڪري سگهيو آهي. جيڪي شعر اسان جي اڳيان آهن، تن ۾ اونهي خيال ۽ نازڪ خياليءَ جا نشان معلوم ٿي سگهن ٿا. جيڪڏهن مصنف کي شعر جي استعمال جو پورو وقت ۽ وجهه هجي، ته جيڪر تمام چڱو شعر لکي. مرزا قليچ بيگ جي سنڌي شعر ۾ ايترو ميٺاج، رواني ۽ جادو جهڙو اثر آهي جو انهيءَ جو سنڌين کي گهڻو قدر ٿيو ۽ هو انهيءَ جي تعريف ڪن ٿا. هن جا بيت ۽ ڪافيون اتر سنڌ ۾ اهڙيون عام آهن، جو ڀهراڙيءَ جا ماڻهو ڳائيندا وتن.

مرزا قليچ بيگ سنڌي، فارسي، انگريزي ۽ سنڌي ٻولين ۾ نهايت قابل آهي. انهيءَ ۾ شڪ ڪونهي ته هن جهڙو تعليم يافته ۽ سڌريل مسلمان سنڌ ۾ ڪو ٿورو هوندو. انهيءَ هوندي به عجب جي ڳالهه آهي ته مسٽر رڪسن ڪمشنر چاهيندو هو ته مرزا قليچ بيگ پوريءَ طرح انگريزي نٿو ڄاڻي. انهيءَ جو سبب ظاهر آهي. مرزا قليچ بيگ ڏيک وارو ماڻهو نه آهي. هو سچو، سنئون ۽ آزاد طبع ماڻهو آهي ۽ خوشامد کي ڌڪاريندو آهي. هن ۾ اهي حرڪتون ۽ ٽيڪيون ڪينهين جي گهڻن سرڪاري نوڪرن ۾ آهن، جن سان هو پنهنجن بالا آفيسرن جي ڏيان تي پنهنجا ڪم ٿا آڻين ۽ پنهنجو فائدو حاصل ٿا ڪن. اهوئي سبب آهي جنهنڪري مرزا قليچ بيگ کي اوجهڙ جاءِ

تي چڙي ڏنو اٿن، جتي هو گمنام رهي ۽ سندس پيا همذهب جي گهٽ لياقت وارا ۽ زياده لالچ وارا آهن، تن تي سرڪار جي خاص مهرباني ٿي رهي. اسان کي اميد آهي ته اختياريءَ وارا آفيسر، هن قابليت واري مرزا جي سچيءَ محنت ۽ لياقت جي قدرداني ڪندا.*

ڪراچيءَ جي "سنڌ گزيٽ" اخبار مان انتخاب

هڪڙو يورپين علم وارو نامہنويس لکي ٿو ته "عمر خيام" جي رباعين جو جيڪو انگريزي ترجمو فٽز جيرالڊ ڪيو آهي، تنهن جي قدرداني ڏسي، مرزا قليچ بيگ ٻين فارسي شاعرن جي رباعين جو شعر ۾ ترجمو ڪيو ۽ ڇاپايو آهي. جن ساڻهن ايران ۾ پير رکيو آهي، تن کي خبر هوندي ته اتي گهڻن ته "عمر خيام" جو نالوئي نه ٻڌو هوندو ۽ "سعدي" ۽ "حافظ" ۽ ڪن ٻين شاعرن جا نالا گهرن ۾ عام آهن. انهيءَ مان ائين سمجهڻ نه گهرجي ته مرزا قليچ بيگ سڀني قديم شاعرن جو ڪلام، انگريزي رباعين ۾ آندو آهي. انهيءَ جي لاءِ هن کي هڪڙو ڪتاب نه ڪيڏو ٿيندو، پر سارو ڪتبخانو ڪيڏو ٿيندو. هن اسان کي ڪن ٿورن هيڏي هوڏي جي شاعرن جو شعر ٻڌايو آهي، اگرچ گهڻن مشهور پارسي شاعرن جا نمونا ٻڌائي ويو آهي. انهيءَ هوندي به بيشڪ هن سچا جواهر گڏ ڪيا آهن ۽ انهن جو ترجمو ڪيو اٿس. سچ آهي ته منجهس سراسر رواني ڪانهي. ڪٿي ڪٿي فٽزجيرالڊ وارو تجلو ظاهر ڪري ٿو، ليڪن هن جو شعر اڪثر وهندڙ آهي، فقط ڪن ٿورن هنڌن تي رواجي آهي. مگر ايترو ظاهر آهي ته انگريزي ٻولي ۽ اعليٰ شعر تي هو عامل آهي. ڌارين ٻوليءَ ۾، هڪڙو مسلمان سرڪاري نوڪر، ههڙو شعر لکي، تنهن مان هڪڙي وڏيڪ ثابتي انهيءَ ڳالهہ جي ملي ٿي ته مسلمانن جي نسبت

۾ جو اڪثر چوڻ ۾ اچي ٿو تہ گهڻيءَ قابليت ۽ ذهن وارا نہ آهن، سا ڳالهہ برابر نہ آهي.*

”فينڪس“ اخبار مان ورتل

۱۹۱۳ع

هتي سنڌ ۾، تعليم يافتہ ماڻهن، سنڌي ٻوليءَ جي سڌاري يا ڪتابن لکڻ ۾ ڏاڍي غفلت ڏيکاري آهي، ۽ سڄا ڳپ تيڻ جي منجهن ڪابہ نشاني ڪانهي. انهيءَ ڳالهہ جو گهڻو ارمان آهي، انهن ۾ فقط هڪڙو ماڻهو آهي جو اهڙو ناهي. اهو آهي مرزا قليچ بيگ، سيٺي ڊيپوٽي ڪليڪٽر. هو جڏهن اچا نوڪريءَ ۾ هو، تڏهن بہ مسٽروٽ وانگر، آفيس جي ڪم ڪان واندي ٿيڻ وقت ڪتابن لکڻ جي مشغولي رکندو هو. هينئر جڏهن سخت نوڪري پوري ڪرڻ ڪان پوءِ آرام ۾ رهي ٿو، جنهن جو حقدار هو، تڏهن بہ اهو علمي ڪم زيادہ شوق سان ٿو ڪري ۽ فرصت جي وقت ڪتاب پيو لکي. اڳي گهڻا سنڌي ڪتاب لکيا اٿس، جنهنڪري سنڌي مصنفن ۾ نالو ڪڍيو اٿس. پر جيئن عمر ۾ وڏو ٿيندو وڃي، تيئن سندس شوق بہ زيادہ ٿيندو وڃي. انهيءَ ڪري اسان کي اميد ٿي رهي تہ هن ڪان پوءِ بہ وڏيڪ ڪتاب لکندو. سندس پوئين تصنيف، هڪڙو ننڍڙو ڪتاب آهي، جو امريڪن مصنف، جيمس آلين جي ڪتاب جو ترجمو آهي، ۽ جنهن جو نالو ”آزار مان آرام“ آهي. انهيءَ ساڳئي مصنف جو اهو پيو ڪتاب آهي جو مرزا قليچ بيگ ترجمو ڪيو آهي. اسان کي يقين آهي تہ هن جو اهو ڪتاب ماڻهو گهڻي شوق سان پڙهندا.*

بمبئي سرڪار جو ليٽر منهنجي نالي

بمبئي،
٢٣-جولائي ١٩١٤ع

پيارا مرزا

آءٌ حڪم موجب، سرڪاري حڪم اچوڪيءَ ٽپال ۾ اوهان ڪي موڪليان ٿو، جنهن مان اوهان کي معلوم ٿيندو ته ”گورنر ان ڪائونسل“ اوهان کي انهيءَ ڪميٽيءَ جو ميمبر مقرر ڪيو آهي، جنهن کي سنڌ جي مسلمانن جي تعليم جي نسبت ۾ ويچار ڪرڻو آهي.*

جي. ايل. ريو
سيڪريٽري

ڪراچيءَ جي ”نيو ٽائيمس“ اخبار مان انتخاب

٢١-جولائي ١٩١٧ع

هاڻوڪي سنڌ جي شاعرن مان مرزا قليچ بيگ اسان کي ڪي شعر ڏنا آهن، جن ۾ سچي شاعر واري طاقت رکيل آهي. ناٽڪ جو ڪم شايد هن جي طبيعت موافق نه آهي. هن جا ناٽڪ اڪثر ترجما آهن، ۽ انهن ۾ هيڏي هوڏي راڳ پکڙيل آهن. هن جي ڪن شعرن ۾ قديم صوفي شاعرن جي خوشبوءِ آهي. جڏهن هو محبت جي جدا جدا صورتن جو ذڪر ٿو ڪري، تڏهن تمام عمدا خيال ظاهر ٿو ڪري. هو رڳو لفظن جو آڏينڊرٽ نه آهي، پر دل ۾ درد به اٿس. پاڻ محبت ڪئي اٿس ۽ سخت دل واري حسن سان، خيالي پرين سان اڏامي ملاقات ڪئي اٿس.*

”انجمن اسلام“ لاڙڪاڻو، جي مون کي ڏنل ائڊريس

مدرسه هال،
٨-نومبر ١٩١٥ع

اسين پريزيڊنٽ ۽ ميمبر ”انجمن اسلام“ لاڙڪاڻي جا، هن شهر جي مسلمانن طرفان، اوهان جا شڪرگذار آهيون جو

اوهان اسان کي اجازت ڏني آهي ته اسين شهر جي ٻين ماڻهن سان گڏجي، اوهان جي مرحبا ڪريون ۽ اوهان کي جيڪي دل ۽ دماغ جون عجيب طاقتون خدا تعاليٰ عطا ڪيون آهن؛ ۽ جي انهيءَ جي هدايت سان اوهان خلق جي فيض ۽ فائدي لاءِ چڱي طرح ڪم آنديون آهن، تن جي تعريف ڪريون. جيتوڻيڪ اوهان کي گوشي نشينيءَ ۾ علمي مشغولي رکڻ گهڻو پسند ايندي آهي، تڏهن به اسان کي خبر آهي ته اوهان سرڪار جي علحدن ڪاتن ۾ گهڻائي ورهيه نوڪري ڪئي آهي ۽ نيٺ پينشن به ورتي آهي، جا پنهنجي لاءِ سرڪار سان يا سنڌ جي ماڻهن کان عزت آبرو حاصل ڪئي آهي، سا گهڻي تائين هلندي. اها ڳالهه سچي آهي ته ڪنهن قوم جي چال چلگت انهيءَ جي ٻوليءَ تي منحصر آهي، يا انهيءَ سان تعلق رکي ٿي. تنهنڪري سنڌ جي علمي مايي وڌائڻ ۽ ڪتابن لکڻ ۾ جيڪو توهان ڪم ڪيو آهي، تنهن جي قدرداني ۽ شڪرگذاري قبول ڪريون ٿا. اسين اميد ٿا ڪريون ته انهن جو بنياد پڪو ٿيندو ويندو؛ بلڪ اسان جي دل ٿي چوي ته هن تحرڪ جي زماني ۾، جڏهن ماڻ ۾ ڪمائتي ٿيڻ جي ضرورت گهڻي آهي، تڏهن به جي ممڪن هجي ته اوهان کي به شهنشاهت جي ڪائونسلرن جي ميمبرن ۾ ڏسون ته پنهنجي آزمودي ۽ تجربي سان سرڪار کي مدد ڪندا رهو. ڪنهن به طرح اسين اوهان کي خاطري ٿا ڏيون ته اسين اوهان جي حق ۾ دعا ٿا ڪريون ته اوهان جي حياتي وڏي ٿئي، جنهن سان خلق کي فائدو پيو رسي. اوهان جا دوست ۽ سچا خيرخواهه هيٺ صحيح ڪندڙ.

انجمن جو پريزيڊنٽ ۽ ٻيا

پيارا مرزا قليچ بيگ

”سنڌ ڪرسچن لٽريچر ڪميٽي“ جي طرفان، توريت جي ”ڪتاب پيدائش“ جو اوهان جيڪو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو

آهي، تنهن لاءِ اسين اوهان جا گهڻو شڪرگذار آهيون. اوهان جيڪا اها علمي مدد ڪشاديءَ دل سان ڏني آهي، تنهن جي اسين گهڻي قدرداني ڪريون ٿا.*

اوهان جو سچو دوست
ٽي. منسڪاٽي

ديوان ٽيڪچند آءِ. سي. ايس جي ليڪچر مان انتخاب
سنڌيءَ ٻوليءَ جي اصل بابت

اوهان مان ڪن کي گهرجي ته سنڌي ٻوليءَ سان چاهه رکو ۽ ڪاليج مان نڪرڻ کان پوءِ، پنهنجي مادري ٻوليءَ جو مايو وڌايو. ۽ مرزا قليچ بيگ جي پيروي ڪريو، جنهن پنهنجي سرڪاري نوڪريءَ جي وچ ۾ ٽي سؤ کان به وڌيڪ ڪتاب لکيا آهن، جن مان ڪي هميشه ياد رهندا ايندا.*

وائسراءِ جو شهنشاهه جي پاران مون کي سرٽيفڪيٽ

١٢- ڊسمبر ١٩١١ع
هز ايڪسيلنسي وائسراءِ ۽ گورنر جنرل جي حڪم سان هيءَ سرٽيفڪيٽ انڊيا جي شهنشاهه، جارج پنجين، جي ناليءَ دهليءَ جي دربار واري موقعي تي، مرزا قليچ بيگ کي ڏجي ٿو، جو هن سنڌي ٻوليءَ کي ڪتابن لکڻ سان گهڻي مدد ڪئي آهي.*
وائسراءِ

ڪراچي،
٢٧- جولائي ١٩٢٢ع

پيارا مرزا

اوهان جيڪو رسالو ”هندستان غريب ٿيندو وڃي ڇا؟“

جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي، تنهن لاءِ ڪمشنر صاحب اوهان جو گهڻو شڪرگذار آهي. *

اي. سي گرين
اسسٽنٽ ڪمشنر

ڪمشنر صاحب جو مون ڏي خط

ڪراچي،
۱۶- فيبروري

پيارا مرزا

"امن سپائن" جي لاءِ ڪتابن لکڻ ۾ اوهان جيڪا چڱي مدد ڪئي آهي، سا پڙهي ڪمشنر صاحب گهڻو خوش ٿيو آهي، ۽ دربار ۾ هيءَ آفرين نامو ۽ سوني واچ به تحفو ڪري ڏني ٿو، ۽ اميد ٿو ڪري ته آئينده به جيڪا مدد اوهان کان گهري وينديءَ، سا ڏيندا رهندؤ. *

آر. ايل. ريو،
ڪمشنر، سنڌ

مير فيض محمد خان، والي خيرپور، جو مون ڏي فارسي خط

خان بهادر، سلامت هجي!

عاليجاه، رفيع جائگاه، مخلص مهربان، مرزا قليچ بيگ پنهنجي معتبر ماڻهو غلام رسول خدمتگار، جي واتان اوهان جي سچائيءَ ۽ مروت جي تعريف مون پڙهي. انهيءَ تي مون کي عجب نه لڳو، ڇا لاءِ جو اوهين آبا و اجداد کان هن خاندان جا خيرخواه آهيو. هاڻي انهيءَ ساڳئي ماڻهوءَ کي هي همت لکيل خط ڏني، اوهان ڏي موڪليان ٿو. جيڪي چوي، سو منهنجو زباني پيغام ڄاڻجو ۽ جنهن ڪم لاءِ چوي ٿو سو ڪوشش ڪري ڪجو، جو انهيءَ ڪري اوهان جو احسان عمر تائين مون تي رهندو. والسلام * *

بندهٔ خدا،
فيض محمد

ايضاً

مرزا قليچ بيگ خان، سلامت!

عاليجاه، رفيع جائگاه، دوست مهربان، خيرخواه،از آباءِ و اجداد، تو دوست ڪي چڱيءَ طرح معلوم آهي ته اسان عاليجاه، خانبهادر قادرداد خان، جي پاڻهن سرڪار ڪان پنهنجي وزارت ۽ رعيت جي آسائش لاءِ ورتي هئي. پر هاڻي هين رياست جي رعيت انهيءَ مان رنج ۽ ناراض آهي. تنهنڪري تو دوست ڪي هن خاندان جو خيرخواهه ڄاڻي، صلاح طور پڇجي ٿو ته اسان جو خاص خيال هي آهي ته اوهان جي پاڻهن انهيءَ مهربان پوليٽيڪل ايجنٽ صاحب بهادر جي معرفت پنهنجي وزيريءَ جي عهدي لاءِ سرڪار ڪان ونجي. ليڪن، معلوم ناهي ته اوهين اها ڳالهه قبول ڪندؤ يا نه. مهرباني ڪري پنهنجي راءِ ڪان واقف ڪجو. والسلام **

بندهٔ خدا،

فيض محمد

ايضاً

دوست مهربان، خيرخواهه قديم،مرزاقليچ بيگ صاحب،سلامت!

معتبر نوڪر غلام رسول خدمتگار ڪي موڪلجي ٿو ته اوهان جي خيرعافيت به پڇي. مهرباني ڪري پنهنجي طبع جي خيريت جي خبر به ڏجو ته تسلي ٿئي ۽ پيو ته جيڪا ڳالهه هجو اوهان ڪي چوي، سا سچي ڄاڻجو. زياده خير. **

بندهٔ خدا و آلِ عبا،

فيض محمد

اخبار "الحق"، سکر،

٢٩- جولائي، ١٩١١ع

اخبار "الحق" ۾ هڪڙو ڪاليل خط پيل هو، جنهن ۾ شڪايت آهي ته پڙهيل ماڻهو ۽ شعر چوندڙ، اجايو عشق

جي مضمون تي قلم فرسائي ڪندا رهن ٿا. ليڪن مولوي "حالي" صاحب وانگر قوم جي تنزل جي حالت ڏيکاري، هنن کي ترقيءَ جي لاءِ ڪوبہ ڪونہ ٿو همٿائي. اهڙا پڙهيل ماڻهو ۽ شاعر "حيوان ناطق" جي لقب سان سڏيا ويا آهن. غلطيءَ کان فخر قوم، مرزا قليچ بيگ صاحب جو نالو ٻين معتبرن سان گڏ انهيءَ يادداشت ۾ آيو آهي. انهيءَ نسبت ۾ هيترو پڌرو ڪرڻ مناسب نظر ٿو اچي تہ پنهنجي قوم جي ديني تعليم توڙي اخلاقي تعليم جي ترقيءَ لاءِ، جيترا ڪتاب محنت ڪري ۽ ٻئي سرڪاري ڪم مان بہ وقت بچائي، مرزا صاحب لکيا آهن، تيترا سنڌ ۾ ٻئي ڪنهن بہ ڪين لکيا هوندا. مرزا صاحب ساڳئي مضمون تي نہ رڳو نثر ۾، پر نظم ۾ بہ قابل قدر خدمت ڪئي آهي. بلاشڪ عشق جو شعر بہ اتفاقي پنهنجي موقعي تي سندن قلم مان نڪتل هوندو، پر ائين ڪين چئبو تہ رڳو اهڙي بيهودي مضمون تي ئي، شعر چوڻ ۾ آيو آهي. ٿورا ورهيہ اڳي، مرزا صاحب، مولوي "حالي" جي انهيءَ مضمون جو شعر ۾ ترجمو ڪيو هو، جو مسٽر دهلوي صاحب ڇاپايو، جو گهڻن ڏٺو بہ هوندو. پر شايد اسان جي خاطوءَ نہ ڏٺو هوندو. سردار محمد يعقوب صاحب جي چوڻ تي بہ ٻيو اهڙو نظم ڇپايل آهي. انهيءَ مان معلوم ٿيندو تہ انهيءَ مضمون تي ڪتابن کان سواءِ، مرزا صاحب جو خلاصو شعر بہ ڇپيل آهي.

اخبار "الحق"، سکر،
٥- آڪٽوبر، ١٩١٢ع

عاليجاه مرزا قليچ بيگ صاحب کي سنڌ جي ماڻهن سان تعارف ڪرائڻ جو ڪو ضرور ڪونهي. ان جي ڪم آزار طبيعت، ان جي خوش خلقي ۽ راستبازي خواه ديانتداريءَ کيس جيڪو رتبو سنڌ ۾ حاصل ڪرايو آهي، تنهن جو هن کان

وڏيڪ کھڙو ثبوت ڏئي سگھبو، تہ اسان جا هموطن هندو بزرگ بہ ان کي عزت جي نگاھہ سان ڏسي رهيا آهن. هن بزرگ جي قابليت ۽ علم دوستي ايتري حد تائين وڌيل آهي، جو سنڌ ۾ ٻيو ڪوبہ اهڙو بزرگ اڃا سوڌو پيدا ڪونہ ٿيو آهي، جنھن مرزا صاحب جيترا هر فن جا ڪتاب تصنيف يا ترجمو ڪري، سنڌين کي فائدو خواہ حظ پھچايو هجي. هن جي تصنيف مقبول عام ۽ سندس ترجما شهرۂ آفاق آهن ۽ سنڌ ۾ اهڙو هڪڙو بہ مسلمان ڪونهي، جنھن جا جوڙيل يا ترجمو ڪيل ڪتاب تعليم يافتہ هندن بہ پسند ڪري، زير مطالعي آندا ۽ پنھنجي خرچ سان ڇاپايا هجن. اهو شرف جي ڪنھن مسلمان کي مليو آهي، تہ اهو مرزا صاحب ئي آهي ۽ نہ ڪو ٻيو. انهيءَ ڪري اسين اهڙي بزرگ تي فخر ڪري ٿا سگھون. "پريمئر پريس" جي لائق مالڪ ۽ مهتمم، اسان کي مرزا صاحب جا چار تازا ڇپايل ڪتاب تبصري لاءِ ڏنا آهن.

المختصر، سنڌ اهڙي قابل، اهڙي جفاڪش جي هئڻ تي جيترو فخر ۽ ناز ڪري، اوترو گھٽ ٿيندو. اسين حيرت ۾ آهيون تہ هن ماڻھوءَ کان ڪيئن ٿي ايتري محنت پھچي سگھي، جو پنھنجو آرام جو وقت هن پيريءَ ۾ بہ ملڪي خدمت ۾ بسر ڪندو ٿو اچي. اللّٰہ العالمين هن جي عمر ۾ برڪت وجھي، جو اهڙن ماڻھن جو ملڪ کي اڃا گھڻو ڪم آهي.

اخبار "الحقيقت"، لاڙڪاڻو،

۱۶- ڊسمبر، ۱۹۲۲ع

فخر سنڌ، مرزا قليچ بيگ صاحب جي نامنامي ۽ اسم گراميءَ کان ڪير غير واقف هوندو؟ هن بزرگ ۽ سنڌي زبان جي استاد ڪامل جي جوهر لياقت لاءِ، سنڌ جي چئني ڪنڊن کان

آفرين آفرين ۽ جزاڪ الله جا آواز آيا، سنڌ کي مٿي کڻي بيٺا آهن. جنهنڪري سنڌ به پنهنجي علمي دولت تي ناز ڪري رهي آهي. مرزا صاحب جي قلم ۽ طرز تحرير ۾ خداوند ڪريم هڪ خاص ڪشش رکي آهي، جنهنڪري سندس لکيل ڪتاب پڙهندڙن جي دل اهڙي ته ڇڪي وٺن، جهڙو ڪ مقناطيس ڇڪي لوهه کي يا ڪهربا گاهه کي. مرزا صاحب جا ڪتاب هندن ۽ مسلمانن ۾ نه رڳو پسنديءَ جي نگاهه، بلڪ عزت ۽ محبت جي جذبي سان ڏٺا ۽ پڙهيا ٿا وڃن. تنهنڪري مرزا صاحب جي ڪتابن تي قلم کڻي، انهن تي روشني وجهڻ ائين آهي، جيئن سج جي اڳيان شمع رکڻ. مرزا صاحب جي ڪتابن لاءِ مرزا صاحب جو نالوئي ڪافي تبصرو آهي. هن وقت اسان جي سامهون مرزا صاحب جا هيٺيان ڪتاب تبصري لاءِ موجود آهن: ٻاراڻي تعليم، اسلامي تعليم، ورزش نامو، نصيحت نامو، تعليم نامو، زالن جا فرض ۽ هڪڙي سگهڙ زال. هي ڪتاب اهڙا آهن جو ڇپجڻ سان ئي پنهنجي مقبوليت ۽ شهرت حاصل ڪري چڪا آهن، تنهنڪري هٿ جي ڪنگڻ لاءِ آرسيءَ جي ڪهڙي ضرورت!

بمبئي، گورنمينٽ هائوس،
١- جنوري ١٩٢٤ع

پيارا شمس العلماء

گورنر صاحب جي حڪم موجب، آءٌ اوهان کي "شمس العلماء" جي تازي خطاب ملڻ تي مبارڪ ٿو ڏيان ته شل اوهان جي حياتي وڏي ٿئي ته اها عزت مائٽيو، ۽ خلق جي زيادهه خدمتگذاري ڪريو.*

سي. جي. ادم،
پرائيويٽ سيڪريٽري.

وائسراءِ جي سيڪريٽريءَ جو خط

٤- جنوري ١٩٢٤ع

منهنجا پيارا، مرزا صاحب

جيڪو وڏو لقب وائسراءِ صاحب بهادر، اوهان کي ڏنو آهي، تنهن جي لاءِ آءٌ اوهان کي گهڻيون مبارڪون ٿو ڏيان. مون کي چڱيءَ طرح ياد آهي ته پاڻ فارسي ۽ سنڌي علم بابت گهڻيون ئي گفتگويون ڪيون آهن. نئين سال جي لاءِ به مبارڪون هجنئو.

اوهان جو دوست،

ح. ڪريرار

ڪمشنر صاحب سنڌ جي تار

٢- جنوري ١٩٢٤ع

جيڪو لقب اوهان کي مليو آهي ۽ جنهن لاءِ اوهين هر طرح لائق آهيو، تنهن جي لاءِ دلي مبارڪون هجن.*

ريو

پيارا، مسٽر مرزا

مهرباني ڪري منهنجيون دلي مبارڪون قبول ڪجو. اوهان کي جيڪا عزت ملي آهي، تنهن لاءِ اوهين هر طرح لائق آهيو.*

اي. سي. گرين

اسسٽنٽ ڪمشنر

ڪراچي،

٣- جنوري ١٩٢٤ع

منهنجا پيارا، مسٽر قليچ بيگ

آءٌ گهڻو خوش ٿيو آهيان — هيءُ ڏسي ته جيڪي خدمتون اوهان علم بابت ڪيون آهن، تن جي لاءِ سرڪار جيڪو لقب

اوهان کي ڏنو آهي، انهيءَ لاءِ آءٌ اوهان کي دلي مبارڪون ڏيان ٿو. شل اوهان جي وڏي حياتي هجي ته اها عزت ماڻيندا رهو.*

ڊبليو. ايف. هڊسن
ڪليڪٽر

منزل سيرائي،
٣- جنوري ١٩٢٤ع

پيارا، مرزا قليچ بيگ

آءٌ اوهان کي سچيون مبارڪون ٿو ڏيان، جو اوهان کي "شمس العلماء" جو خطاب مليو آهي. جيئن "گزيٽ" مان مون کي معلوم ٿيو آهي، مون کي يقين آهي ته اهو ڪنهن بئي زياده لائق ماڻهوءَ کي نه مليو آهي. اوهان سنڌي زبان جي لاءِ گهڻو ئي ڪي ڪيو آهي، جنهن لاءِ اهڙيءَ عزت ملڻ جو اوهان کي حق هو. مون کي يقين آهي ته اهو خاص لقب اوهان کي زياده پسند هوندو-- بئي ڪنهن به لقب کان.*

ايس. ايچ. ڪوَرنٽن
ڪليڪٽر حيدرآباد

عمرڪوٽ،
٤- جنوري ١٩٢٤ع

پيارا، مسٽر قليچ بيگ

جيڪو لقب اوهان کي مليو آهي، تنهن لاءِ مهرباني ڪري منهنجون مبارڪون قبول ڪجو. شل اوهان جي عمر وڏي هجي جو اهو ماڻيو ۽ خوش رهو، ۽ زياده عزت حاصل ڪريو. سنڌي ٻوليءَ جي لاءِ جيڪو ڪمائتو ڪم اوهان ڪيو آهي، تنهن لاءِ اهو جوڳو انعام آهي.*

اوهان جو- حامد علي
ڪليڪٽر ٿرپارڪر

ڪراچي،
١- جنوري سنه ۱۹۲۲ع

منهنجا پيارا، مرزا قليچ بيگ

جيڪو وڏو لقب توکي مليو آهي، تنهن جي لاءِ مهرباني ڪري منهنجون مبارڪون قبول ڪجو. سنڌ ۾ ٻيو ڪو به اهڙو ساڻو ڪونهي، جو انهيءَ لقب جو زياده لائق هجي. شل اوهين گهڻا ورهيه جيئرا رهو ۽ اهو لقب ماڻيو. سال جون به مبارڪون هجنوَ.*

ڊبليو. اين رچرڊسن
سٽي مئجسٽريٽ

هارپر آباد،
٤- جنوري ۱۹۲٤ع

پيارا، مرزا صاحب

آءٌ اوهان کي عزت ملڻ تي مبارڪون ٿو ڏيان، جنهن جا اوهين هر طرح لائق آهيو. نئين سال جون به اوهان کي مبارڪون هجن.*

ڊي. ايس. هارپر
پادري حيدرآباد

منهنجا پيارا، مرزا صاحب

جيڪو "شمس العلماء" جو لقب اوهان کي پنهنجي لياقت سوجب مليو آهي، تنهن لاءِ اوهان کي دلي مبارڪون هجن. اميد ته اوهين تندرست هوندؤ.*

سيد محمود شاهه
سپرنٽينڊنٽ پوليس ٿرپارڪر

منهنجا پيارا، مرزا صاحب

جيڪو لقب "شمس العلماء" جو اوهان کي مليو آهي ۽ جنهن جا اوهين هر طرح لائق آهيو، تنهن لاءِ آءٌ اوهان کي

دل و جان سان مبارڪ ٿو ڏيان. اوهان ڪان وڌيڪ ٻيو ڪو به انهيءَ لقب جو حقدار ڪونه هو. آءٌ گهڻو خوش ٿيو آهيان ته اوهان کي اهو مليو. اگرچ اهو دير سان مليو آهي. منهنجي دعا آهي ته شل اوهين گهڻي تائين انهيءَ عزت ماڻڻ جي لاءِ جيئرا رهو.*

محمد قادر شيخ
وزير خيرپور رياست

ڏيارام ڄيٺمل سنڌ ڪاليج، ڪراچي،
۳- جنوري ۱۹۲۴ع

پيارا مرزا قليچ بيگ

آءٌ معلوم ڪري نهايت خوش ٿيو آهيان ته ”شمس العلماء“ جو لقب اوهان کي مليو آهي. بيشڪ اهو اوهان کي اڳي ملڻ گهربو هو. اوهان سنڌي زبان ۽ علم جي لاءِ ايتري خدمتگذاري ڪئي آهي، جو اوهان جو نالو تاريخن ۾ هليو هلندو ۽ جي پيڙهيون اڃا نه پيدا ٿيون آهن، سي ٻڌي خوش ٿينديون. شل خدا اوهان کي وڏي حياتي ڏئي! اها منهنجي دعا آهي.*

ايڇ. ايم. گربخشاڻي

سيوهڻ،
۳- جنوري ۱۹۲۴ع

منهنجا پيارا، مرزا صاحب

آءٌ ڏسي نهايت خوش ٿيو آهيان ته اوهان کي وڏو لقب ”شمس العلماء“ جو مليو آهي، جنهن جا اوهين هر طرح لائق هئو. شل اوهان جي حياتي وڏي هجي ته اها عزت ماڻيو، ۽ شل سچي خوشي ۽ دل جو آرام ماڻيو.*

گوبندرام
سپرنٽينڊنٽ آف سروي پنشن

شڪارپور،
٣٠- جنوري ١٩٢٤ع

سنهنجا پيارا، مرزا

اوهان کي "شمس العلماء" جي لقب ملڻ جو پڙهي، آءٌ ڏاڍو خوش ٿيو آهيان. سنڌ ۾ اوهان کان وڌيڪ ٻيو ڪو ٻه انهيءَ لقب جو لائق نہ هو. آءٌ انهيءَ لاءِ اوهان کي سچيون مبارڪون ٿو ڏيان ۽ اميد ٿو رکان تہ اوهين گهڻي تائين جيئرا رهندؤ ۽ خوش گذاريندؤ تہ جيئن هن ملڪ کي علم جي باري ۾ اڃا بہ زياده مدد ڏيندا رهو.*

نارائنداس
پنشن ڊيپوٽي ڪليڪٽر

وزير گورنر بمبئي جي تار

بمبئي،
٤- جنوري ١٩٢٤ع

عزت ملڻ جي لاءِ اوهان کي دلي مبارڪون هجن، جا عزت اوهان کي گهڻو اڳي ملڻ کپندي هئي.*
گورنر، بمبئي

پيارا، مرزا صاحب

نون خطابن وارن جي ياداشت ۾ اوهان جو معزز نالو ڏسي مون کي نهايت گهڻي خوشي ٿي، جهڙي ساريءَ سنڌ ۾ گهڻن ٻين کي ٿي هوندي. اوهان جي ذات ۾ ايتريون خاصيتون ۽ لياقتون موجود آهن، جو ساري خلق اوهان کي پيار ڪري ٿي ۽ ساراهي ٿي. سڀڪو اوهان ۾ انهيءَ لياقت جي تعريف ڪري ٿو جا هن کي نظر ۾ ٿي اچي. اڃا بہ ٻيون ڪيتريون ئي لياقتون اوهان ۾ ضرور لڪل هونديون، جن جي اسان کي خبر ڪانهي ۽ جي خدا کي معلوم هونديون.

اوهان جي طبيعت ۾ جيڪا عام پسنديءَ جي خاصيت موجود آهي، سا خدائي نموني جي ٿي ڏسجي. اسين اوهان کي فخر سان پيار ڪريون ٿا. شل خدا اوهان کي سنڌ جي لاءِ گهڻيءَ مدت تائين مهلت ڏئي. جنهن حجاب سان آءٌ لکان ٿو، تنهن لاءِ مون کي معاف ڪجو. نئين سال جي لاءِ اوهان کي مبارڪ هجي.*

امداد علي، امام علي قاضي
ڊسٽرڪٽ جج خيرپور

مخزن "غنچهٔ اميد"، ماهه جنوري

مرزا قليچ بيگ کي سرڪار نامدار "شمس العلماء" جو خطاب عنايت فرمايو آهي. سنڌ ڏاڍي خوش ٿي آهي، جو هن اهل قلم جي قدرشناسي ٿي آهي. ٻين لحاظن تي روز پيا لقب وراهجن، مگر هن سنڌ جي فخر ۽ زنده شاعر کي جو سندس قابليت تي هي لقب مليو آهي، ان ڪان پڙهيل ماڻهن جي دل بهار ٿي آهي. صاحب موصوف لاءِ ديوان ڏيارام گدومل چوندو هو ته "نيم سکو ته مرزا صاحب کان سکو، جو هر روز فقط ڪلاڪ اڌ ٿو لکي، پر نيم ٻيجي نٿو. جنهنڪري سئوها ڪتاب لکيا اٿس." ٻهراڙين ۾ مرزا صاحب جون ڪافيون ڳوٺاٺا خوب ڳائيندا آهن ۽ شهرن ۾ به سندس غزل ننڍي وڏي جي وات ۾ آهن. قلم جي زور سان مرزا صاحب 'بخنداند بگرياند جهان را.'"

اسين سرڪار کي مبارڪون ٿا ڏيون جو ماڻهن جي دل وٺان ڪم ڪيو اٿس.

تصوير جي هيٺان محمد هاشم "مخلص" جو هيءُ شعر لکيل آهي

چا قدر سنڌ ۾ رکي مرزا قليچ بيگ،
فاضل فصيح، علم ۾ يڪتا قليچ بيگ.

ٿيو نظم نثر ان جو دلاويز، دلپسند،
هم پايہ ڪليم ۽ سودا قليچ بيگ.
چشم جهان ڏٺو نہ ڪو ان جو ڪٿي نظير،
بيمثل، بيعديل ٿيو دانا قليچ بيگ.
سرڪار خوب قدرشناسي ڪئي سندس،
ٿيو زيب ور بہ ”شمس العلماء“، قليچ بيگ.

سلسبري،
٢١- فيبروري ١٩٢٤ع

منهنجا پيارا، مرزا صاحب

مون هينئر ڪراچيءَ جي هڪڙيءَ اخبار ۾ پڙهيو آهي، تہ اوهان کي سرڪار ”شمس العلماء“ جو لقب عطا ڪيو آهي. آءٌ مبارڪباديءَ جي هڪ سٽَ لکڻ کان رهي نٿو سگهان. گهڻيءَ مدت کان آءٌ اها اميد رکندو ٿي آيس، تہ اوهان کي اها عزت ملندي، ۽ هاڻ آءٌ گهڻو خوش ٿيو آهيان جو آءٌ نا اميد نہ ٿيس. جيڪي لقب ملندا آهن، تن مان ڪي ٿورا زيادهہ لائق ماڻهن کي مليا هوندا. انهيءَ ڪري آءٌ اوهان کي دل سان مبارڪ ٿو ڏيان. اميد آهي تہ جڏهن موٽي هندستان ۾ ايندس، تڏهن اوهان کي بلڪل تندرست اچي ڏسندس.*

آئي. ايچ. ٽانٽن
ڪليڪٽر

زندگيءَ سان واسطو رکندڙ مکيہ ڳالهين
جو سالوار نقشو

منهنجو ڄمڻ ۱۲۷۰ھ مطابق	۱۸۵۳ع
منهنجي والد جي وفات	۱۸۷۱ع
هاءِ اسڪول حيدرآباد ۾ پرشن ٽيچر ٿيڻ	۱۸۷۲ع
مئٽريڪيوليشن امتحان پاس ڪرڻ	۱۸۷۲ع
بمبئيءَ جي ايلفنسٽن ڪاليج ۾ داخل ٿيڻ	۱۸۷۳ع
منهنجي والده جي وفات	۱۸۷۶ع
بمبئيءَ مان سخت بيمار ٿي نڪرڻ ۽ هندستان گهمي گهوٽ اچڻ	۱۸۷۶ع
ڪراچيءَ ۾ ٻہ ورهيہ رهڻ ۽ هاءِ اسڪول جو پرشن ٽيچر ٿيڻ	۱۸۷۸ع
مختيارڪاريءَ جو ڪم سکڻ ۽ مئجسٽيريل امتحان پاس ڪرڻ	۱۸۷۹ع
تعلقي ٽنگڙ جو مختيارڪار ٿيڻ	۱۸۸۰ع
تعلقي ڪڪڙ جو مختيارڪار ٿيڻ	۱۸۸۱ع
تعلقي سيهڙ جو مختيارڪار ٿيڻ	۱۸۸۲ع
تعلقي جوهي جو مختيارڪار ٿيڻ	۱۸۸۴ع
تعلقي وارهہ يا نصيرآباد جو مختيارڪار ٿيڻ	۱۸۸۷ع
موڪل وٺڻ ۽ شادي ڪرڻ	۱۸۸۸ع
تعلقي گهوٽڪيءَ جو مختيارڪار ٿيڻ	۱۸۸۹ع
تعلقي روهڙيءَ جو مختيارڪار ٿيڻ	۱۸۹۰ع
ڊپارٽمينٽل امتحان پاس ڪرڻ	۱۸۹۰ع
ائڪٽنگ ڊيپوٽي ٿي شڪارپور ۾ سٽي مئجسٽريٽ ٿيڻ	۱۸۹۱ع
وري روهڙي ۾ اچڻ	۱۸۹۲ع
لاڙڪاڻي ۾ ڊيپوٽي ڪليڪٽر ٿيڻ	۱۸۹۳ع

ڪراچيءَ ۾ گهر جوڙائڻ ۽ ٿرپارڪر ۾ ٻه	١٨٩٤ع
سيوهڻ جو ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيڻ	١٨٩٥ع
جيڪب آباد يا سرحد سنڌ جو ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيڻ	١٨٩٦ع
حيدرآباد ۾ گهر جوڙائڻ	١٨٩٨ع
ٿرپارڪر جو ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيڻ	١٨٩٨ع
نوشهري فيروز جو ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيڻ	١٨٩٨ع
حيدرآباد ۾ اوطاق جوڙائڻ	١٩٠٠ع
ڪوٽڙي جو ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيڻ	١٩٠١ع
ٺٽي ۽ سجاول جو ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيڻ	١٩٠٣ع
منهنجي پهرينءَ زال جي وفات	١٩٠٤ع
”قيصر هند“ جو ٻلو ملڻ	١٩٠٦ع
منهنجي ٻي شادي	١٩٠٧ع
منهنجي ٻيءَ زال جي وفات	١٩٠٨ع
منهنجي ٽي شادي	١٩٠٩ع
ڪوٽڙي ڊويزن مان فرلو موڪل وٺڻ	١٩٠٩ع
پينشن وٺڻ	١٩١٠ع
منهنجي وڏي پٽ نادر بيگ جو بئريسٽر ٿيڻ	١٩١٢ع
ڪراچيءَ ۾ ۴ مهينا وڃي رهڻ	١٩١٥ع
ڪراچيءَ ۾ وري ۴ مهينا رهڻ	١٩٢٠ع
هيلتائين حيدرآباد ۾ رهڻ	١٩٢٣ع

سالوار مڪانوار ياداشت، جوڙيل ڪتابن جي*

۱۸۷۰ – ٻاراڻا شعر، فارسي ۽ سنڌيءَ ۾ — حيدرآباد.

۱۸۷۲ – جواهراللسان، فارسي — حيدرآباد.

۱۸۷۴ – پارسي گرامر جو شجرو انگريزيءَ ۾، پرشن پراسوڊي يا فارسي عروض انگريزيءَ ۾ — بمبئي.

۱۸۷۷ – پرشن ائٽيمالوجي يا اشتقاق فارسي انگريزي ۾ ۽ مقالات الحڪمت — بمبئي.

۱۸۷۸ – قصو هرڻيءَ جو شعر ۾ — ڪراچي.

۱۸۸۰ – ليليٰ مجنون شعر ۽ ناٽڪ، سوسل راڻو شعر ۾، راه نجات ۽ هدايت النسوان — ڪراچي.

۱۸۸۵ – شاھ ڀٽائي جو احوال انگريزي ۽ سنڌيءَ ۾، ڏاڙهياري جبل جو سير — نصيرآباد يا وارھ.

۱۸۸۷ – ليبراوَرَس انگريزي شعر ۾، ڪافيون ۽ خورشيد ناٽڪ — نصيرآباد.

۱۸۸۸ – علم اخلاق، صحت النساء، علم دستورالمعاش، تاريخ محمدي، رستم پهلوان، مفتاح القرآن فارسي ۾، علامات القرآن ۽ دلارام — نصيرآباد.

۱۸۹۰ – دلپسند لطيفا (روهڙي)، زينت، دلپسند قصا ۾ ڀاڱا، (شڪارپور) ۽ تعليم حڪمت ڀاڱو پهريون — نصيرآباد.

---

* منهنجن گهڻن ڪتابن تي ڏنل تبصرا، اخبارن يا رسالن ۾ موجود آهن ۽ فارسي ۽ سنڌي شاعرن جا شعر بہ منهنجي نسبت ۾ ڏنل گهڻا موجود آهن، جن ۾ منهنجي تعريف ۽ هنن جي مهرباني ۽ حسن ظني معلوم ٿئي ٿي. پر اهي ڏيڻ مناسب نظر نٿا اچن. تنهن ڪان سواءِ، انهن جي ڏيڻ سان هي دفتر وڏو ٿي ويندو.

١٨٩١- تعليم حڪمت پاڱو ٻيو ۽ ٽيو، موهني، مخزن القوافي فارسي ۽ اڙدو — نصير آباد.

١٨٩٤- بڪاولي ناٽڪ، لوڀي ۽ ٺوڳي ناٽڪ، اسلامڪ ٿياسفي يا ڪيمياى سعادت انگريزيءَ ۾ — عمرڪوٽ.

١٨٩٥- زمين پوکڻ جو علم ۽ هنر، باغ ۽ باغباني، عالم آبي، حشرات الارض يا جيت ۽ ڪينئان، نانگ ۽ ٻيا سرٽا — لاڙڪاڻو.

١٨٩٦- نورجهان ۽ جهانگير ناٽڪ، شڪنتلا ناٽڪ، نيم طبيب ۽ نيم ملا ناٽڪ، جانور — جيڪب آباد.

١٨٩٧- نادرشاهه ناٽڪ، حسنا ۽ دلدار ناٽڪ، انڪوائري آفيسر ناٽڪ، ڳوٺن جي وڏيرن لاءِ هدايت ۽ شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جو احوال — جيڪب آباد.

١٨٩٨- پکي — جيڪب آباد.

١٩٠٠- عجائب غرائب، شاهه ايليا ناٽڪ، شيخ چلي ناٽڪ، ثابت علي شاهه جو احوال ۽ سندس مرثيا پاڱو پهريون، فارسي زبان جي تاريخ، چچنامو انگريزيءَ ۾، ۽ سوداى خام پاڱو پهريون — نوشهرو فيروز ۽ حيدرآباد.

١٩٠١- ڪيمياى سعادت پاڱو پهريون ۽ ٻيو، سنڌ جي تاريخ انگريزيءَ ۾، ۽ خود ياوري — ڪوٽڙي، حيدرآباد، يا ڪراچي.

١٩٠٢- ڪيمياى سعادت پاڱو ٽيون، ۽ اسلامي رسالو — ڪوٽڙي، حيدرآباد يا ڪراچي.

١٩٠٣- لطيفهء معرفت، ڪرامات الاولياء — ڪوٽڙي، حيدرآباد يا ڪراچي.

١٩٠٤- سنڌ جي تاريخ تصويرن سان، اسلامي درجيوار چار ڪتاب، جواهر الاخلاق، تهذيب اخلاق، گلشن اخلاق،

اخلاق القرآن و الحديث، اخلاق النساء، اخلاق صوفيه، فرائض انساني، ۽ ضمان الفردوس — ڪوٺڙي، حيدرآباد يا ڪراچي.

١٩٠٥ - حقائق الارواح، عالم خواب، رسالہ ڪريمي، لُغات لطيفي، حالات الاولياء، مقالات الاولياء، رباعيات عمر خيام، فيروز دلفروز ناٽڪ — ڪوٺڙي، حيدرآباد يا ڪراچي.

١٩٠٦ - مقناطيس حيواني، حاجتمنديءَ مان طاقتمندي، صداقت الاسلام، زادالاخرة، ابڪار الافڪار عربي، فارسي، ۽ اردو، ثابت علي شاهه جا مرثيا ٻاگو ٻيو، فئلا لاجيڪل ڪيوريا ۽ سٽيز يعني عجائب الاشتقاق انگريزي — ڪوٺڙي، حيدرآباد يا ڪراچي.

١٩٠٧ - نصيحت نامہ امام غزالي، ميراث المسلمين، مجالس الشهداء، انجيل، عالم آرواح — ڪوٺڙي، حيدرآباد يا ڪراچي.

١٩٠٨ - اسرار حڪمت، ردتثليث، شمشاد، مرجانہ ناٽڪ، سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ — ڪوٺڙي، حيدرآباد يا ڪراچي.

١٩٠٩ - يوسف ۽ فاطمہ، گرجي نامہ، عزيز ۽ شريف ناٽڪ، گلزار ۽ گلنار ناٽڪ، اشعار القرآن — ڪوٺڙي، حيدرآباد يا ڪراچي.

١٩١٠ - سوداى خام نئون، ٻيو ڇاپو — ڪوٺڙي، حيدرآباد يا ڪراچي.

١٩١١ - حاجي بابا اصفهاني، نيڪي ۽ بدي ناٽڪ، حرڪت مان برڪت ناٽڪ، سر سهڻيءَ جي شرح، گلن جي ٽوڪري، شرلاڪ هومس ٻہ ڀاڱا، پرشن جيمس يا فارسي جواهر انگريزي شعر ۾ ٽي ڀاڱا — حيدرآباد.

١٩١٢ - ٽي گهر ٻہ ڀاڱا، آزار مان آرام، علم تصوف، لطيفي لات، تعليم صحت ڀاڱو ٻهريون، برٽش شهنشاهت، سچو سک، ۽ تحفة النسوان — حيدرآباد.

۱۹۱۳ - لڇمي، الحيات بعدالممات، سسئيءَ جي سُرن جي شرح، شاهہ جو رسالو نئون، علم ادب، طبيعي الهام، جولين هوم، ۽ ايرڪ -- حيدرآباد.

۱۹۱۴ - اسلامي پنجون ڪتاب، زنوبيه، راحيل، لوسي، بابا دل، سيسيءَ کان سواءِ ڏڪ، شمرانہ يا شيطان جي ناني، شيطان جو مريد، عجيب طلسم، عجيب الماس، سچي محبت، سنڌي شعر جي تاريخ، چوءِ چاڪ موتين جي ڏيلي پاڱو پهريون ۽ ايمرسن جا عجيب نڪتا -- حيدرآباد.

۱۹۱۵ - شرع محمدي، جوانيءَ جو اڪسير، چندن هار پاڱو پهريون، سنڌ جي مختصر تاريخ، علمي گلدستو، سندر ۽ وديا، اميد شاهہ ۽ شراب ديو، ۽ ننڍڙا انسان (ٽيئي ناٽڪ پرهيز يا ٽيمرنس سوسائٽي لاءِ) -- حيدرآباد ۽ ڪراچي.

۹۱۶ - زالن جا فرض، دل جو آرام يا عجيب دوا، هڪڙي سگهڙ زال، ڪادمبري، رعيت نامہ، جنگ نامہ، علم نحو سنڌي، سُر سُريراڳ جي شرح ۽ اسلامي تحفہ -- حيدرآباد.

۱۹۱۷ - چڱي خيال جي ڪرامت، مصيبت ماريا، جارجيا يا گرجستان، سونهري خيال، عجيب جواهر شعر ۾، تحفہ اماميه شعر، نصيب پنهنجي وس، لالہ رخ شعر ۾، جمشيد ۽ حميده ناٽڪ، شڪ جو شڪار ناٽڪ، مختار ثقفي، رواجي حڪمت، درّ نجف ۽ ڪشف اعجاز يا گلشن راز شعر ۾ -- حيدرآباد.

۱۹۱۸ - شاهہ جي رسالي جي ڪنجي، غلاميءَ مان ڇاڙهو، پرهيز نامہ، گلزار تعليمي، پاراٽا گل ڦل، سيرت النبي پاڱو پهريون، قديمي چيني اخلاق، اٽلانٽس، عالم جو استاد، ڏوهن جي قبولداري، ۽ خط، ۽ پائر،

۾ پيٽون، هڪڙي انڌي شريف زال، شريف بيگم ۽ عاقل ۽ فاطم، (ڇهه زناني تعليم جون دل وندرائيندڙ ڳالهيون) — حيدرآباد.

١٩١٩— نصيحت نامو سلڻ لاءِ، حيواني عقل ۽ ان جا مثال، عجيب ڳالهيون، ايندڙ زمانو، بدايع الوقائع، انجيل، توريت، زبور شعر ۾، يسوع مسيح جي سوانح عمري (نثر ۽ نظم ۾ ٻنهي ۾ ڌار ڌار)، هندستان جون ديسي آڪاڻيون، زنانا درجيوار ڇهه ڪتاب ۽ ٻاراڻي تعليم — حيدرآباد.

١٩٢٠— املهہ ماڻڪ شعر ۾ پاڳو ڦيريون، ورزش نامو، سليس صرف نحو، علم بديع، علم عروض، فوائد الاخلاق، لطائف الطوائف، مئن سان ڪيئن ڳالهائجي، پاچين جا طعام، بيماريءَ جا سچا ۽ ڪوڙا سبب، ملڪ جي مفلسي ۽ قرض جا سبب، زينت النسوان، مقدس ڪلام، نصيحت المسلمين، اخلاق المعصومين ۽ سونهري خيال — حيدرآباد ۽ ڪراچي.

١٩٢١— سنڌي گرامر وڏو، خصائص القرآن، سنڌ جا قديم شهر ۽ انهن جا مشهور ماڻهو — حيدرآباد.

١٩٢٢— سنڌ جي مختصر جاگرافي، تصوف جي تاريخ، ديوان گل جي شرح، اسلامي حق نامو، تقريرون ۽ تحريرون، يادگيريون، حجته الشيعه، محبت آل عبا، عقود اللالي، اصلاح نامو، چيستانا يا ٻارن جي وندر، هزليات، مومل راڻي جي شرح، اسلام جا ٽيهتر فرقا، رياست خيرپور جي تاريخ، تحفه اسماعيليه، اسلامي تعليم، سعادت نامو شعر ۾، روشنائي نامو شعر ۾، عبادت نامو، تحفة السالڪين، جهڙو خيال تهڙو حال، سئنڊفرڊ ۽ مرٽن، گليوَر جو سير ۽ سفر، رابنسن

ڪروسو، خان بهادر حسن علي آفندي جي سوانحعمري حقيقته الربا — حيدرآباد.

١٩٢٣ع — شاهزادو بهرام يا هئملٽ جو ناٽڪ، اسلام بموجب اصول ٿياسفي فارسيءَ ۾، استاد جي قدمن وٽ، چچ نامو سنڌي، قديم سنڌ جا ستارا يعني مصنف ۽ شاعر، ڪريسيس، تواريخ القرآن و الحديث، لغات قديمي سنڌي، طلب العلم في الاسلام، شيخ بوعلي سينا، چندن هار ٻاگو ٻيو شعر، املھ ماڻڪ ٻاگو ٻيو شعر، موتين جي دٻلي ٻاگو ٻيو شعر، سوداي خام ٻاگو ٻيو شعر، منهنجي پنهنجي سوانحعمري يعني سانوڻ يا ڪارو ڻو، فرهاد ۽ شيرين جو ناٽڪ شعر ۾، شطحيات صوفيہ، امام محمد غزالي جي سوانحعمري، حڪيم ناصر خسرو علوي جي سوانحعمري — حيدرآباد.

١٩٢٤ع — طب مطبوع ۽ مخزن منظوم (شعر ۾)، مثنوي ترڪيب الانسان شعر ۾، شاهنامي وارا شاهه، وامق ۽ عذرا، سائنس جا عجائب غرائب، علم رمل، مفتاح الرمل، منهنجو عجيب گهر، خواب ۽ تعبير ۾ رسالا — حيدرآباد.

١٩٢٥ع — منتخب المعلومات، سڌاري جي شروعات، انگي حساب ٿي حصا — حيدرآباد.

١٩٢٦ع — عملي مذهب، مصر نامہ، ڪامل انسان، مجمع المذاهب، چين ۽ چيني ماڻهو، شرح ديوان قاسم ۽ فاضل، ماڻهو ڪيئن چمن ٿا ٢ رسالا — حيدرآباد.

١٩٢٧ع — بابل ۽ نينوا، حضرت سليمان، سچي مردانگي، گلدستہ حمد و ثنا، لسان الغيب، خطبا، مثنوي مطلع الانوار، مثنوي مخزن الاسرار، بدر منير ۽ بي نظير، صلح ڪل، ٻه چاولن ماڻهن جو روح (٢ رسالا)، فقہ جا عجيب

مسئلا، ماڻهو پنهنجو پاڻ طبيب، انسان جا محافظ ۽ موت کان پوءِ حياتي، ۽ عالمگير مذهب.

١٩٢٨- ٻڍو ۽ ڏسو، ڪافيون، دنيا جي مختصر تاريخ، ديوان قليچ، باب ۽ بابي، مولانا جلال الدين رومي، ڏالپرن جي صاحبي انگريزيءَ ۾، خزينهٔ زرينهٔ فارسي، خزينهٔ سيمين فارسي، ڪامل انسان ڀيو ڀاڱو، زيب النساء بيگم، سلطان علاءالدين ۽ راڻي پدمڻي، پت چٽڻ پنهنجي وس، علم موسيقي، حسن، عشق ۽ ان جا ڪرشما ۾ ڀاڱا، ۽ حسينهٔ.

جن موقعن ۽ مضمونن تي سون تقريرون يا تحريرون ڏنيون تن جو تفصيل

تقريرون

١٩٠٧- ڪراچي آل انڊيا محمدن ايڊوڪيشنل ڪانفرنس ۾ سنڌي لٽريچر تي تقرير.

١٩١٣- حيدرآباد ۾، "سنڌي ساهت سوسائٽيءَ" جي جلسي ۾، سنڌي شعر تي تقرير.

١٩١٤- حيدرآباد جي نوو ديالي جي آسپاس جي پوليءَ واري جلسي ۾ پرهيز بابت تقرير.

١٩١٤- شڪارپور جي "ٽمپرنس ڪانفرنس" ۾ نشي بابت تقرير.

١٩١٥- ڪراچيءَ ۾ انسانيت بابت تقرير.

١٩١٥- لاڙڪاڻي ۾، نشي ۽ پرهيز بابت.

١٩١٦- حيدرآباد ۾، پرهيز بابت.

١٩١٨- ڪراچيءَ ۾، اڙدو زبان جي ترقيءَ بابت.

١٩١٩- خيرپور ۾، اڙدوءَ بابت.

١٩١٩- سکر ۾، عربي ۽ فارسي علم بابت.

١٩١٩- خيرپور ۾، عربي ۽ فارسي علم بابت.

١٩٢٠- ڪراچي، مسلمانن جي هڪڙي عجيب تاريخي واقعي بابت.

١٩٢٠- ڪراچي، پردي بابت.

١٩٢٠- ڪراچي، شعر جي علم ۽ هنر بابت.

١٩٢١- حيدرآباد، "انجمن اماميه" جي جلسي ۾ مذهبي تقرير.

١٩٢١- حيدرآباد، تصوف بابت تقرير.

١٩٢٠- ڪراچي، زناني تعليم ۽ اخلاق بابت.

١٩٢٢- حيدرآباد، "سنڌي ساهت سوسائٽي" بابت.

۱۹۲۲ـــ حيدرآباد، سنڌي ٻولي ۽ لٽريچر بابت.
۱۹۲۲ـــ حيدرآباد، شاهه ڀٽائيءَ جي علميت بابت.
۱۹۲۲ـــ لاڙڪاڻو، شعر جي شرف ۽ شان بابت.
۱۹۲۳ـــ ڪراچي، صوفين جي مجذوبي حالت ۽ شاهه ڀٽائيءَ جي علميت.
۱۹۲۴ـــ حيدرآباد، اسلام ۾ علم جي ڳولا.
۱۹۲۵ـــ ماڻهو ڪنهن کي چئجي ۽ ڪيئن ٿجي؟

تحريرون

۱۹۰۵ـــ "سيواسدن منڊليءَ" جا چار پرچا، حياتيءَ جي امانت ۽ انساني فرض ۽ انهيءَ بابت شاعرن جا خيال.
۱۹۱۵ـــ "جپ صاحب" جي ڪتاب تي تقريظ.
۱۹۱۶ـــ سنڌ جي مسلمانن جي تعليم بابت.
۱۹۱۶ـــ اسين جي ڪورٽن بابت.
۱۹۱۸ـــ طبعي ترت علاجن جو ديباچو.
۱۹۲۱ـــ سوراج بابت.
۱۹۲۱ـــ "پبلسٽي ڪميٽي" لاءِ پرچا:
سوراج ۽ سوديشي تحريڪ، مقصد هڪڙو ۽ رستا علحده، قطع تعلقات جي مدعا ۽ نتيجو، مهاتما گانڌيءَ جو سوراج، گرم ڌرمان نرم ڌر، ملبار جا موپلا، سرڪار ۽ مسلمان.
۱۹۲۲ـــ راڳ بابت.
۱۹۲۴ـــ يوڪ جي علم ۽ هنر بابت.

منهنجن ڪتابن جا علحده ڇاپائيندڙ
يا پريسن جا مالڪ

پئسه اخبار، لاهور پريس.
اسلاميه پريس، لاهور.
الحق پريس، سکر.
قيصريه پريس، حيدرآباد.
پريميئر پريس، حيدرآباد.
سٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس، حيدرآباد.
فيض پريس، خيرپور.
سنڌ ڪاليج ڊراميٽڪ سوسائٽي.
سرڪاري تعليم کاتو.
ڪمشنرس پريس.
بائبل مشن سوسائٽي.
مسٽر پوڪرداس، شڪارپور.
مسٽر هريسنگ، سکر.
مسٽر بگومل تلسيداس، حيدرآباد.
محمد يوسف حاجي هارون، ڪراچي.
پارتواسي پريس، حيدرآباد.
ٿياسافڪل سوسائٽي، حيدرآباد ۽ ڪراچي.
مدرسة الاسلام، ڪراچي.
مسٽر شيرازي بهائي.
شيخ عبدالرحيم، حيدرآبادي.
منشي مؤمن، سکر.
ميان محمد هاشم خواجو، حيدرآبادي.
سنڌي ساهت سوسائٽي، حيدرآباد ۽ ڪراچي.
ديس مترو، حيدرآباد.
جو ويناڌن ڪو آپريٽو سوسائٽي.
منهنجا پيا پنهنجا ڇپايل ڪتاب بلئوٽسڪي پريس، حيدرآباد

مضمون وار ڪتابن جي فهرست

١– انگريزيءَ مان ترجمو ٿيل :

توريت يا قديم عهدنامو، انجيل يا نئون عهدنامو، داؤد جا زبور (شعر ۾)، يسوع مسيح جي سوانحعمري (شعر ۾)، يسوع مسيح جي حياتيءَ جو احوال، علم اخلاق، مقالات الحڪمت، خود ياوري، دلپسند قصا، علم دستورالمعاش، برٽش شهنشاهت، حاجتمنديءَ مان طاقتمندي، آزار مان آرام، جهڙو خيال تهڙو حال، نصيب پنهنجي وس، سئنئبڊ فرڊ ۽ مرٽن، گليوَر جو سير ۽ سفر، رابنسن ڪروسو، ٽي گهر، ايرڪ، جولين هوم، گلزار ۽ گلنار، عزيز ۽ شريف، جمشيد ۽ حميده، شمشاد ۽ مرجان، شڪ جو شڪار، شاهه ايليا، نيڪي ۽ بدي، حسنا ۽ دلدار، شرع محمدي، رواجي حڪمت، هند جون ديسي آڪاڻيون، دل وندرائيندڙ ڳالهيون، شرلاڪ هومس، گلن جي نوڪري، سچي خيال جي ڪرامت، مصيبت ماريا، لالہ رخ (شعر ۾)، سونهري خيال، عجيب جواهر (شعر ۾)، حاجي بابا اصفهاني، فيروز دلفروز ناٽڪ، سچي محبت، پوک ڪرڻ جو علم ۽ هنر، باغ ۽ باغباني، تهذيب اخلاق، مخلوقات (پنج ڀاڱا)، فرائض انساني، تعليم حڪمت (ٽي ڀاڱا)، مقناطيس حيواني، انڪوائري آفيسر، اٽلانٽس، ايندڙ زمانو، ٿياسافي، غلاميءَ مان مٺي ڇاڙهو، ايمرسن جا عجيب نُڪتا، ست واديون، بهائي مذهب جي تعليم، عالم جو استاد، اسلام بموجب اصول ٿياسفي، ۽ استاد جي قدمن وٽ.

٢– انگريزي ۾ لکيل ڪتاب :

سنڌ جي تاريخ (٢ جلد)، جواهر فارسي (شعر ۾ ٣ جلد)، زبانن جي عجيب موافقت، فرصت جو وقت (شعر ۾ ٻہ ڀاڱا)،

ڪيمياي سعادت، علم عروض فارسي، فارسي گرامر جو شجرو، اشتقاق فارسي، عجيب جواهر (٢ ڀاڱا)، شاهه ڀٽائيءَ جو احوال، مرزا خسرو بيگ جي سوانحعمري.

٣- ٻيا سنڌي ڪتاب مذهب، فلسفي ۽ اخلاق بابت:

مفتاح القرآن فارسي، سيرت النبي، خصائص القرآن، اشعار القرآن، اخلاق القرآن والحديث، حالات الاولياء، مقالات الاولياء، ڪرامات الاولياء، اسلامي رسالو، راهه نجات، مجالس الشهداء، ڪيمياي سعادت، حقائق الارواح، لطيفهء معرفت، زاد الاخرة، ضمان الفردوس، ميراث المسلمين، عالم ارواح، عالم خواب، مقدس ڪلام، علم تصوف، تصوف جي تاريخ، نصيحت المسلمين، مقالات الحڪمت، رد تثليث، يوسف ۽ فاطمه، گلشن اخلاق، جواهر الاخلاق، تهذيب الاخلاق، فوائد الاخلاق، اسلامي ڪتاب نوان ۽ پراڻا (ست)، تحفة السالڪين، تحفهء اسماعيليه، حجة الشيعه، محبت آل عبا، عقود اللالي، صداقت الاسلام، قديم چيني اخلاق، اخلاق النساء، اخلاق صوفيه، ۽ اخلاق المعصومين.

٤- ناٽڪ:

خورشيد، نورجهان، نادر شاهه، شڪنتلا، ٻڪاولي، لوڀي ۽ لوڀي، شيخ چلي، حرڪت مان برڪت، نيم طبيب ۽ نيم ملا.

٥- قصا ۽ ناول:

زينت، زنوبيه، بابادل، لڇمي، عجيب طلسم، عجيب الماس، راحيل، شيطان جو مريد، شيطان جي ناني، عجيب ڳالهيون، ڪادمبري، وامق ۽ عذرا.

٦- علمي ۽ تعليمي ڪتاب:

سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ، سنڌي شعر جي تاريخ، شاهه ڀٽائيءَ جو احوال، رسالي جي ڪن سُرن جي شرح، ديوان گل جي

شرح، مومل راڻي جي شرح، مصارع الامثال فارسي، ثابت علي شاهه شاعر جو احوال ۽ مسدس مرثيا، نئون شاهه جو رسالو، سنڌي گرامر سليس، سنڌي گرامر وڏو، علم نحو، علم بديع، سنڌ جي تاريخ وڏي، سنڌ جي تاريخ ننڍي، سنڌ جي جاگرافي، تعليم نامو، ورزش نامو، نصيحت نامو، عبادت نامو، قديم سنڌ ۽ ان جا شهر ۽ مشهور ماڻهو، قديم سنڌ جا ستارا، چچ نامو سنڌي، ڪرسيس.

٧- زناني تعليم جا ڪتاب:

زنانا درجيوار ڪتاب، اخلاق النساء، هدايت‌النسوان، صحت‌النساء، زناني تعليم جون ڳالهيون، زالن جا فرض.

٨- شعر جا ڪتاب:

زبور، يسوع مسيح جي سوانحعمري، عجيب جواهر، لاله رخ، تحفه اماميه، ليلي مجنون، ڪشف اعجاز، رباعيات عمر خيام، موتين جي دلي ٻه ڀاڱا، چندن هار ٻه ڀاڱا، اسلهه ماڻڪ ٻه ڀاڱا، سوداي خام ٻه ڀاڱا، هزليات، چيستانا، روشنائي نامو، سعادت نامو، طب طبعي، مثنوي جام جم، مثنوي تحفة الاحرار، مثنوي ترڪيب الانسان، ۽ فرهاد شيرين.

٩- متفرقه:

عجائب غرائب، علمي گلدستو، الحياة بعدالممات، چو ۽ چا، جوانيءَ جو اڪسير، جنگ نامو، رعيت نامو، جارجيا يا گرجستان، ڏاڙهياري جبل جو سير، بدايع الوقائع، ڀاڄين جا طعام، حيواني عقل ۽ ان جون ڳالهيون، سيواسدن جا پرچا، تقريرون ۽ تحريرون، يادگيريون، خان بهادر حسن علي آفندي جي سوانحعمري، حقيقت الربي، منهنجي پنهنجي سوانحعمري، تواريخ القرآن و الحديث، لغات قديمي سنڌي، طلب العلم في الاسلام، شيخ بوعلي سينا، ۽ امام محمد غزالي.

مرحوم مرزا صاحب جي ڊائريءَ يا روزنامچي جو انتخاب

[نوٽ: مرحوم مرزا صاحب جن جي آخري ڊائري يا روزنامچو، سنه ١٩١٤ع کان ١٠-جون سنه ١٩٢٩ع تائين، رکيل آهي. ان جو انتخاب هيٺ ڏجي ٿو. معلوم رهي ته مرحوم مرزا صاحب، تاريخ ٣-جولاءِ، سنه ١٩٢٩ع تي وفات ڪئي هئي.]

سنه ١٩١٤ع

١١-اپريل: رات جو اسان ۽ سڊني بيگ جا ٻار ٻچا، مائي مهلبي ۽ مائي حرمت ۽ خدابخش [نوڪرياڻين ۽ نوڪر جا نالا] ڪي ساڻ وٺي خيرپور وياسين. اتي فجر جي وقت پهتاسين. چڱيءَ طرح سان رهياسين. رات جو ڪاني جي مجلس ۾ شريڪ ٿياسين ۽ ورنديءَ رات جو هڪ ناٽڪ، جو اسان جي ڏسڻ لاءِ ڪيو ويو هو، اهو ڏٺوسين ۽ پوءِ فيض محل ڏسڻ وياسين. تاريخ ١٢-اپريل، ميان پيربخش، عبدالرحمان پيرزادو، مسٽر عبدالغفور ۽ مسٽر ويرومل مليا. شام جو شڪارپور وياسين. مسٽر پوڪرداس، مير علي نواز خان ۽ ٻيا ماڻهو اسٽيشن تي گڏيا. رات جو ڊاڪ بنگلي ۾ ٽڪياسين، ۽ ڏينهن جو شهر گهمڻ لاءِ وياسين. شام جو وري خيرپور موٽياسين. اڳيئن رات، ٻار ٻچا موٽرڪار ۾ فيض محل ڏسڻ ويا؛ ۽ ٻئي ڏينهن ٻار ٻچا موٽرڪار ۾ مکر ڏانهن ويا، جتان شام جو موٽي آيا. اڄ راڻيپور، درازا ۽ گمبٽ ڏانهن ويس، ۽ زيارت ڪيم. پيرصاحب ۽ فقير صاحب سان گڏيس. شام جو وري موٽي آيس. ١٨-تاريخ شام جو رزروڊ گاڏي ۾ موٽي آياسين. خيرپور ۾ نادربيگ وارا پڻ آيا ۽ اسان سان اچي مليا.

پنهنجي اچڻ جو احوال ڏنائين. مسٽر سوپاري والا وٽ ترسيو هو. ان ڪي فجر جو وڃي گڏيس ۽ شام جو، هو ۽ مسٽر سوپاري والا، ٻئي ڄڻا گڏجي مون وٽ آيا. ڪين ڪاڏو ڪارايوسين. سڪندر بيگ (مرزا صاحب جو ڀائٽيو ۽ نياٽو) پڻ شامل هو. مسٽر ٽيڪچند، سابق پبلڪ پراسيڪيوٽر به آيو هو، جو پڻ ڪاليج جو سنگتي هو.

٥- سيپٽمبر: اڄ فجر جو ويس ۽ مسٽر آدرجيءَ کي پنهنجي گڏيءَ ۾ وٺي سيرن جا قبا گهمائڻ ويس. موٽڻ وقت، مسٽر ٽيڪچند وٽ پڻ وياسين. مسٽر ليلارام سنگهه، جو پڻ ڪاليج جو سنگتي هو، آتي گڏيو. ويٺاسين، خوب صحبت ڪئيسين، چانهه پيتيسين، ميوو کاڌوسين ۽ پوءِ مسٽر آدرجيءَ کي سندس رهڻ واري جاءِ تي ڇڏي، اچ موٽي گهر آيس. مسٽر آدرجي ڪراچيءَ ڏانهن وڃڻو هو.

٦- سيپٽمبر: آچر جي ڏينهن اڄ، سڪندر بيگ ۽ ناصر علي (مرزا صاحب جو ڀائيجو) پيرين پيادل گنجي ٽڪر تي گهمڻ وياسين. آتي دلاور پنوهر ۽ ان جو ڀاءُ، روٽي، ڇهڻ، مکڻ ۽ کنڊ کڻي آيا، کائي تازا ٿياسين ۽ پوءِ واپس ورياسين. نهايت ٿڪل هئاسين.

٧- سيپٽمبر: اڄ ديهه نصرت (نوابشاهه) پنهنجي ٻنيءَ تي ويس. ڏينهن نوابشاهه شهر ۾ گذاري، شام جو پنهنجي کيتيءَ ڏانهن وياسين. سڪندر بيگ (مرزا صاحب جو ڀائٽيو) اڳيئي آتي هو.

١٨- سيپٽمبر: جمعي جي ڏينهن، اسد بيگ طوالعمره جي پهرين سالگرهه هئي. شاديءَ جهڙو عمدو ڪاڌو ڪيوسين. آسپاس وارن گهرن ۾ ورهايوسين. ٻارن کي پنهنجي گهر ۾ سڏائي بسڪيٽ، ڪيڪ، ميوو وغيره کارايوسين ۽ هار وڌاسين. مون ۽ سڪندر بيگ جي ماءُ ٻاهر اطاق ۾ کانو کاڌو. وقت خير جو گذريو.

١٩-آڪٽوبر: سنڌي ساهت سوسائٽيءَ جو ساليانو جلسو به ڏينهن ٿيو. مون کي ان جو پريزيڊنٽ ڪيو هئائون. گھڻائي ماڻهو آيا هئا. وقت نهايت چڱو گذريو.

٢٣-آڪٽوبر: ڪالهه جمعي جي ڏينهن حج هو ۽ اڄ حج جي عيد آهي. اختر بيگ [مرزا صاحب جو فرزند] به خيرپور کان آيو هو ۽ سڊني بيگ به ڪراچيءَ کان آيل هو، عيد جي نماز ڪوٽ واريءَ مسجد ۾ گڏجي پڙهيسين. چڱو وقت گذريو. پر ڏينهن کان پوءِ، اختر ۽ سڊني موٽي ويا.

٢٩-نومبر: اڄ جو ڏينهن ۽ عاشوري جو روز هو. سڊني بيگ ڪراچيءَ مان موڪل تي آيو. اسان ڪيڏانهن به نه وياسين. روزانو اطاق ۾ رات جو نوين-ڏهين بجي تائين ويهندا هئاسين. مرزا علي اشرف، مرزا علي اڪبر، ناصر علي ۽ ڪي ٻيا ماڻهو پڻ گڏهن گڏهن ايندا هئا. اٺين محرم جي تاريخ تي، مرزا علي مدد جي دعوت تي، منبر واري مجلس ۾ وڃي شريڪ ٿيس.

٥-ڊسمبر: اڄ پنهنجي ٻنيءَ تي [ديهه نصرت، نوابشاهه] ويس. اناج جي ٻٽائي ڪرايم.

١١-ڊسمبر: سرڪاري پينشن جا آٺ هزار رپيا مليا جي بئنڪ ۾ رکايم.

٢٧-ڊسمبر: پنهنجن ٻارن ٻچن، اختر ۽ همايون سان گڏ ڪراچيءَ ڏانهن ويس. خيرپور واري اسٽيٽ بنگلي ۾ رهياسين، جو پنهنجو بنگلو خالي ٿي نه سگھيو.

سنه ١٩١٥ع

١-جنوري: خيرپور واري اسٽيٽ بنگلي مان لڏي، بندر روڊ تي سينٽرل هوٽل جي پر واري پنهنجي بنگلي ۾ وڃي رهياسين. اختر بيگ ۽ همايون هليا ويا.

۱۹- آڪٽوبر: سنڌي ساهت سوسائٽيءَ جو ساليانو جلسو ٻه ڏينهن ٿيو. مون کي ان جو پريزيڊنٽ ڪيو هئائون. گهڻائي ماڻهو آيا هئا. وقت نهايت چڱو گذريو.

۲۱- آڪٽوبر: ڪالهه جمعي جي ڏينهن حج هو ۽ اڄ حج جي عيد آهي. اختر بيگ [مرزا صاحب جو فرزند] ٻه خيرپور کان آيو هو ۽ سڌني بيگ ٻه ڪراچيءَ کان آيل هو، عيد جي نماز ڳوٺ واريءَ مسجد ۾ گڏجي پڙهيسين. چڱو وقت گذريو. ٻن ڏينهن کان پوءِ، اختر ۽ سڌني موٽي ويا.

۲۹- نومبر: اڄ جو ڏينهن ۽ عاشوري جو روز هو. سڌني بيگ ڪراچيءَ مان موڪل تي آيو. اسان ڪيڏانهن به نه وياسين. روزانو اطاق ۾ رات جو نوين-ڏهين بجي تائين ويهندا هئاسين. مرزا علي اشرف، مرزا علي اڪبر، ناصر علي ۽ ڪي ٻيا ماڻهو پڻ ڪڏهن ڪڏهن ايندا هئا. اٺين محرم جي تاريخ تي، مرزا علي مدد جي دعوت تي، منبر واري مجلس ۾ وڃي شريڪ ٿيس.

۵- ڊسمبر: آءٌ پنهنجي ٻنيءَ تي [ديهه نصرت، نوابشاهه] ويس. اناج جي ٻٽائي ڪرايم.

۱۱- ڊسمبر: سرڪاري پينشن جا اٺ هزار رپيا مليا جي بئنڪ ۾ رکايم.

۲۷- ڊسمبر: پنهنجن ٻارن ٻچن، اختر ۽ همايون سان گڏ ڪراچيءَ ڏانهن ويس. خيرپور واري اسٽيٽ بنگلي ۾ رهياسين، جو پنهنجو بنگلو خالي ٿي نه سگهيو.

سنه ۱۹۱۵ع

۱- جنوري: خيرپور واري اسٽيٽ بنگلي مان لڏي، بندر روڊ تي سينٽرل هوٽل جي ڀر واري پنهنجي بنگلي ۾ وڃي رهياسين. اختر بيگ ۽ همايون هليا ويا.

٣ ٢- جنوري: مسٽر سورابجي، ان جي گهرواري ۽ ٻار ٻچا شام جي وقت اسان وٽ آيا ۽ چانهه وغيره پيتائون.

٧ ١- اپريل: مسٽر غلام علي چاگلا، يوسف علي علي ڀائي، غلام حسين قاسم، مير آيوب خان ۽ ڊاڪٽر محمدي ٔ ڪي رات جي کاني جي دعوت ڏنيسين. صبح جو ٻارن ٻچن کي هوا بندر گهمائڻ وٺي وياسين. واٽ تي موٽندي مهل مسٽر غلام علي چاگلا جي گهران به ٿيندا آياسين. اُن کان اڳ به هڪ پورو ڏينهن، مسٽر غلام علي چاگلا جي بنگلي ۾ ڪلفٽن تي وڃي گذاريوسين. هڪ ڏينهن مسٽر سورابجي ۽ ڪهنباٽا جون به نياڻيون به اسان جي گهر آيون هيون ۽ اسان به اُن جي گهر ٻارن ٻچن سميت وياسين.

٩ ٢- اپريل: اسان سڀ حيدرآباد موٽياسين. سڌني بيگ به ٻئي ڏينهن ڪراچي ٔ کان حيدرآباد آيو، جو ان جي بدلي سکرنڊ ۾ ٿي هئي.

٩ ١- جون: آءٌ نبي بخش [نوڪر] کي ساڻ وٺي، رات واري گاڏي ٔ ۾ نوابشاهه ويس. سڌني بيگ به آتي گڏيو. صبح جو کيتي ٔ تي وياسين. نيازحسين [مرزا صاحب جو ڀائٽيو] به گڏ هو. آچر جو ڏينهن کيتي ٔ تي رهي، سڌني پنهنجي منزل ڏانهن هليو ويو. شام جي وقت اسان به نوابشاهه آياسين. آتي سڌني به گڏيو. اسان رات واري گاڏي ٔ ۾ موٽي حيدرآباد آياسين.

٣- جولاءِ: ڪمشنر صاحب مون کي صاحبلوڪن کان سنڌي زبان جي امتحان وٺڻ لاءِ ممتحن مقرر ڪيو. آءٌ ڪراچي ٔ ۾ صاحبلوڪن جو امتحان وٺڻ ويس ۽ ٧- جولاءِ تي حيدرآباد موٽيس. ڪراچي ٔ ۾ خيرپور اسٽيٽ بنگلي ۾ رهيس.

٢٦-جولاءِ، مطابق ١٣- رمضان سنہ ١٣٣٣ ھ: سومر جي ڏينهن، ٿي وڃي سَت منٽ ٿيا هئا تہ مون کي هڪ نياڻي ڄائي. ٻار جو نالو شهزاد بيگم رکيو ويو.

٢-سيپٽمبر: اڄ ڪراچيءَ ۾ سنڌ محمدن ايڊيوڪيشن ڪميٽيءَ لاءِ ويس، جا سنڌ ڪاليج ۾ منعقد ٿي هئي. ٤-تاريخ وري حيدرآباد موٽيس.

٢٠-آڪٽوبر: حج جي عيد هئي ۽ سڀني بيگ بہ آيو هو. ڏينهن خير سان گذريو.

٧-نومبر: لاڙڪاڻي ڏانهن ويس. ٽين بجي مهل ڏينهن جو اتي پهتس. لاڙڪاڻي جا ڪيترائي هندو ۽ مسلمان اسٽيشن تي گڏجڻ لاءِ آيا هئا. وڏيءَ محبت سان مليا ۽ مون کي جلوس جي صورت ۾، شهر لاڙڪاڻي ۾ آندائون ۽ سرائي گوهر خان جي بنگلي ۾ رهيس. ٻہ ڏينهن لاڳيتو ڪانفرنس ۾ مشغول رهيس. محمدن انسوسئيشن وارن مون کي ائڊريس ڏني. مون مدرسو ڏٺو. اتان ٩-تاريخ شام جو حيدرآباد لاءِ لاءِ روانو ٿيس. سڀ ساٿهو هندو ۽ مسلمان اسٽيشن تي آيا، ۽ ١٠-تاريخ صبح جو گهر (حيدرآباد) پهتس.

سنہ ١٩١٦ع

٢١-جنوري: اڄ گذشتہ ڊسمبر جي ٢٩-تاريخ کان بيمار ٿي پيو هوس- نمونيا جي شروعات هئي. سول سرجن کي ٻہ سڏايو هوسين. الله پاڪ پنهنجي مهرباني ڪئي، جو اڄ چڱو ڀلو ٿيس. اڄ ٢١-تاريخ ٻهريون گهمرو پنهنجي اطاق سان وڃي چڪر ڏيئي آيس. منهنجي پيءُ ٦-جنوريءَ تي وفات ڪئي هئي، پر جيئن تہ اڄ بيمار هوس، تنهنڪري مون کي اُن جي وفات جي خبر نہ ٻڌايائون، جا اڄ مون ٻڌي ۽ ڏاڍو ڏک

ٿيو. ٻه دفعا سڌني بيگ، موڪل وٽي سون وٽ آيو هو ۽ نادر بيگ هڪ دفعو آيو هو. ٻيا ٻه گهٽائي دوست احباب ٻڇڻ آيا هئا.

١٣- فيبروري: آچر جي ڏينهن آءٌ ڪراچيءَ ويس ۽ ٻه ڏينهن آتي رهيس. مسٽر غلام علي چاڳلا جي معرفت پنهنجو اڳيون بنگلو، ڊاڪٽر خوبچند کي چاليهين هزارين رپئين ۾ وڪيم ۽ ٻئي بنگلي خريد ڪرڻ واسطي سڄي رقم، مسٽر غلام علي چاڳلا وٽ ڇڏي آيس. ١٦- تاريخ ڏينهن واري گاڏيءَ ۾ حيدرآباد موٽي آيس.

١٤- مئي: ايڊيوڪيشن ڪميٽيءَ جي ميٽنگ ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ ڪراچيءَ ويس. ٽي ڏينهن ڪراچيءَ ۾ رهي، موٽي آيس.

سنه ١٩١٧ع

١٠- جنوري: آءٌ ڪراچيءَ ويس. گورنر صاحب بمبئيءَ وٽ ڊيپوٽيشن وڃڻي هئي. اسٽيٽ بنگلي ۾ اڳيئي مسٽر ٻرگڙي لٿل هو، تنهنڪري وڃي نادر بيگ وٽ رهيس. مسٽر جهانگير ڪوٽوال ۽ دستور ۽ ڊاڪٽر ڊِلاس سان به ملاقات ٿي. ١٤- تاريخ ڪراچيءَ کان موٽي حيدرآباد آيس.

٧- مارچ: شام جو مسٽر حامد علي آيو ۽ ڪاڊو ڪاڊائين. اڳئين ڏينهن تي پنهنجي اچڻ جو اطلاع تار جي رستي ڪيو هئائين. مسٽر حامد علي کي وٺڻ لاءِ حيدرآباد اسٽيشن تي پهتس.

١٢- مارچ: خيرپور ميرس ڏانهن ويس. ٻه ڏينهن آتي رهيس. ادي محمد ابراهيم سان گاڏيءَ ۾ هوا کائڻ ۽ شهر گهمڻ لاءِ ويس. هڪ رات، آتي جي معزز ماڻهن جي دعوت ۾ شريڪ ٿيس.

١٥-مارچ: خيرپور کان گهوڙي گاڏيءَ ۾ سکر وياسين. ڀائي محمد دائود ۽ قاضي عبدالقيوم به گڏ هئا. اسٽيٽ بنگلي ۾ لٿاسين. ٻنپهرن کان پوءِ مسلمانن جي ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿياسين. پهرئين اجلاس جي صدارت مون کي ڏني هئائون. مون هڪ تقرير مسلمانن جي علمي ۽ ادبي ترقيءَ بابت پڙهي. ٻه ڏينهن ٻيا به آتي رهياسين ۽ صبح شام ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيندا رهياسين. نهايت چڱي ڪانفرنس ٿي. گهڻيون ئي تقريرون ۽ شعر پڙهيا ويا ۽ ماڻهو عطيا ڏيندا رهيا، بلڪ ڀين جي چڙ برسات وسي رهي هئي. اسين ١٧-تاريخ جي شام جو اتان روانا ٿياسين ۽ حيدرآباد موٽي آياسين. دوستن مون کي شڪارپور ڏانهن هلڻ ۽ سکر ۾ هڪ ڏينهن وڌيڪ رهڻ لاءِ زور ڪيو، پر آءٌ رهي نه سگهيس ۽ ڪانئن معافي وٺي حيدرآباد هليو آيس.

١٨-مارچ: عبدالله [نوڪر] کي ساڻ وٺي آءٌ ڪراچيءَ ويس. ڪئنٽ اسٽيشن تي نادر بيگ ۽ ٻيو هڪ صاحب گڏيو. انهن سان گڏجي سٽي اسٽيشن تي پهتاسين، جتي ڪراچيءَ جا ڪيترائي هندو ۽ مسلمان آيا هئا. هڪڙو وڏو ۽ عمدو هار منهنجي ڳلي ۾ وڌائون ۽ پوءِ وڃي اسٽيٽ بنگلي ۾ لٿاسين. ٻئي ڏينهن تي "آردو ڪانفرنس" هئي، جنهن ۾ آءٌ پريزيڊنٽ هوس. تمام گهڻا ماڻهو هئا. مون تقرير ڪئي. مسٽر پرڳڙي به اسٽيٽ بنگلي ۾ مون سان گڏ هو.

٢-اپريل: شام جو ڪمشنر صاحب جي پارٽيءَ ۾ ويس، رات جو آتان دير سان موٽيس. گهڻائي ماڻهو ملاقي ٿيا.

٣-اپريل: ڪراچيءَ کان حيدرآباد آيس ۽ آتان ميرپور ويس. مسٽر عبدالقادر ۽ محمد حسين به ميرپور تائين گڏ هئا. ٦-تاريخ سڌني بيگ به هڪ هفتي جي موڪل تي ميرپور آيو، ۽ ١١-تاريخ شام جو آتان موٽي ويو.

٥- مئي: اسان ميرپور کان ڏينهن واري گاڏيءَ ۾ حيدرآباد آياسين. مرزا علي حسين ۽ اختر گڏ هئا. مرزا علي اڪبر اسٽيشن تي آيو هو. خير سان اچي ڳوٺ پهتاسين. معلوم ٿيو ته اسان کان پوءِ اسان جي گهر جي ڪولين مان پند رهن ڪوئا مئل لڌا. ڪولين کي ڊاڪٽر جي معرفت دوائن سان صاف ڪرايوسين.

٧- جولاءِ: شام جو پائي محمد ابراهيم ۽ مسٽر غلام حسين ۽ مسٽر ضياءُ الدين ۽ مسٽر آخوند جي مهماني ڪئيسين. مسٽر پرڳڙي، بيماريءَ سبب نه اچي سگهيو.

١١- جولاءِ: خميس جي ڏينهن رمضان جي عيد ٿي. خير سان رمضان شريف جا ٽيهه ئي روزا رکيم. ڳوٺ واريءَ مسجد ۾ عيد نماز پڙهيسين. سيد محمد شاهه نماز ۽ خطبو پڙهايو. سارو ڏينهن خير و خوبيءَ سان بسر ٿيو.

١٠- آگسٽ: مکي پريتمداس جي باغ ۾ شام جو پارٽيءَ ۾ ويس. هوم رول ڪانفرنس وارا ماڻهو آيا هئا. مسز سروجني نيڊو ۽ مسٽر غلام علي چاڳلا، يوسف علي پائي ۽ ٻين سان گڏيس.

١٥- سيپٽمبر: مسٽر... مل سيشن جج جي دعوت تي ۽ ان جي پٽ جي اچڻ تي آءٌ شام جو، مکيءَ جي باغ ۾ پارٽيءَ تي ويس. موٽڻ وقت مسٽر منيرام مون سان گڏ گهر تائين آيو ۽ مون کي ڇڏي موٽي ويو.

١٧- سيپٽمبر: اڱاري جي ڏينهن حج جي عيد هئي. ڳوٺ واريءَ مسجد ۾ عيد جي نماز پڙهيسين. وقت خير سان گذريو.

٥- آڪٽوبر: مسٽر پريداس جي چوڻ تي، اپني بيسنٽ هال ۾ ڊاڪٽر هرنامداس جو ليڪچر هو، ان تي ويس. مون کي پريزيڊنٽ ڪيو هئائون. مون کي وٺڻ لاءِ گاڏيءَ تي ماڻهو آيا ۽ گاڏيءَ تي مون کي گهر پهچايائون.

سنه ۱۹۱۸ع

۸-اپريل: آءٌ ۽ سڌني بيگ ٻارن ٻچن سميت شام واري گاڏيءَ ۾، پنهنجي ڳوٺ واريءَ اسٽيشن تان سوار ٿي، ميرپور رخاص وياسين.

۹-مئي: ميرپور کان موٽي حيدرآباد آياسين. سڌني بيگ وارا اتي رهي پيا. ميرپور ۾ مير صاحبن سان ملاقات به ٿي، ڪاهوءَ جو دڙو به ڏٺوسين.

۲۵-مئي، مطابق ۳-شعبان سنه ۱۳۳۵هه: مون کي پٽ ڄائو، جنهن جو نالو افضل بيگ رکيو ويو.

۲۹-مئي: شام جو ٻار (افضل بيگ) جي ڇٺي هئي. مٽيءَ جو طوفان ۽ آنڌي اهڙي آئي جو ڏينهن مان رات ٿي وئي. ٿوري وقت کان پوءِ مٽيءَ جو طوفان بند ٿيو ۽ چڱي برسات پئي، جنهنڪري ڇٺيءَ تي ڪو ساٺو اچي نه سگهيو. پر تنهن هوندي به پتاشا، مٺائي وغيره ورهائي وئي. ٻئي ڏينهن تي زالون آيون.

۲۸-سپٽمبر: جمعي جو ڏينهن ۽ حج جي عيد آهي، عيد جي نماز ڳوٺ واريءَ مسجد ۾ پڙهيسين. ٻئي ڏينهن اضحيءَ جو ٻڪر ڪُهايوسين، ۽ ان جو گوشت ورهايوسين. وقت خير جو گذريو.

۲-آڪٽوبر، مطابق ۱۸-ذوالحج: ڇنڇر جو ڏينهن، عيد غدير هئي. انجمن اماميه جي دعوت تي، قبن واريءَ مسجد ۾ وڃي نماز پڙهيسين. نادربيگ به اتي آيو ۽ سون سان گڏ يو. ان سان گڏجي شهر تائين آيس. پوءِ هو هليو ويو، جو هن کي ڪراچيءَ ڏانهن موٽڻو هو.

۱۷-آڪٽوبر: عاشوري جو ڏينهن ۽ خميس جو روز شام جو دستوري نذر نياز ڪيوسين.

۱۹- آڪٽوبر: محرم جو ٽيجهو هو. سڄني بيگ جي خط مان معلوم ٿيو ته دلشاد بيمار هئي. انتظار سبب تار ڪيم. شام جو مرزا فيض احمد جي عيادت لاءِ ويس جو بيمار هو، پر رات جو اليون-نوين بجي مهل هن وفات ڪئي. ناصرعلي موڪل تي آيل هو، جو موٽي خيرپور روانو ٿيو. آءٌ فيروزبيگم جي بيماريءَ سبب ڪيٽيءَ تي نوابشاهه ۽ خيرپور وڃي نه سگهيس.

۱۲- نومبر: آءٌ مسٽر پرڳڙيءَ وٽ معذرت جي لاءِ ويس، جو هن جي گهرواريءَ انفلوئنزا ۾ وفات ڪئي هئي. قُبن جي زيارت ڪئيسين. مسٽر ——— ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر مان گڏيس ۽ مسٽر گبسن به ڏٺم. اڄ جرمن وارن وٽان صلح جي تار آئي.

۳- ڊسمبر: سڄني بيگ جي خط مان معلوم ٿيو ته شمشاد جي پيٽ ۾ ڪا خرابي ٿي هئي ۽ سول سرجن، آپريشن ڪرڻ جي صلاح ڏني هئي. مون کي، ڪراچيءَ اچڻ لاءِ لکيائون. آءٌ سيد احمدشاهه (نوڪر) کي ساڻ وٺي ڪراچيءَ ويس ۽ ستين تاريخ وري موٽي حيدرآباد آيس. شمشاد، منهنجي پهچڻ واري ڏينهن کان ئي بهتر ٿيڻ لڳو هو ۽ ڊاڪٽر بولچند، آپريشن ڪرڻ جو ضرور نه ڏيکاريو، انهيءَ ڪري گهٽي فڪر ۽ انتظار کان سڀ ڇٽي پياسين. وقت چڱو گذريو. مسٽر آخوند به اتي هو ۽ آخري ڏينهن تي مسٽر پرڳڙي به اچي مليو.

سنه ۱۹۱۹ع

۵- فيبروري: ڪراچيءَ ڏانهن ويس، جو جناب گورنر صاحب بمبئيءَ وٽ، مسلمانن جي ڊيپوٽيشن سان گڏ وڃڻو هو. پنج ڏينهن اتي رهيس، ۽ ڏهين تاريخ اتان موٽي

حيدرآباد آيس. چڱو وقت گذريو. پارٽيءَ ۾ به شريڪ ٿيس. خيرپور جي اسٽيٽ بنگلي ۾ رهيس، جتي سڄي بيگ ۽ نادربيگ به رهيل هئا.

۲۹- مارچ: گهوڙن وغيره جو ميلو سوسائٽيءَ ڪرايو هو. آءٌ به ميمبر هوس. مسٽر ڪرڪ پٽرڪ پارٽي ڏني. شام جو آءٌ به ان ۾ شريڪ ٿيس. گهڻائي صاحبلوڪ اتي موجود هئا.

۳۰- اپريل: شام جو مرزا محمد حسين جي شادي، مرزا علي يار جي نياڻيءَ سان ٿي. ڏهين بجي مرزا علي اشرف بيگ نڪاح پڙهيو ۽ آءٌ وڪيل بڻيس. مرزا حيدرقلي ۽ مرزا احمد حسين شاهد هئا. رات جو ٻارهين بجي ۾ اڃا ويهه منٽ هئا ته مون کي هڪ پٽ ڄائو. دائي ڦُلو ۽ ان جي ڌيءَ موجود هئي. ٻار جو نالو اڪمل بيگ رکيو ويو.

۳۰- جون: سومر جو ڏينهن ۽ رمضان المبارڪ جي عيد. نماز ۽ خطبو، مرزا علي اشرف بيگ پڙهايو. وقت خير جو گذريو.

۶- سيپٽمبر: حج جي عيد هئي. سڄي بيگ به صبح جو سکر کان آيو. اختربيگ به ڪراچيءَ کان پهتو. عيد جي نماز ڳوٺ واريءَ مسجد ۾ پڙهيسين. مرزا علي اشرف بيگ نماز ۽ خطبو پڙهايو. اضحي ڪئيسين ۽ ٻه ٻڪر ڪُهي، ورهاياسين. شام جو آغا لطف علي شاهه ۽ مرزا دوست محمد خيرپوري وغيره، مبارڪباديءَ لاءِ اطاق ۾ آيا.

۱۱- سيپٽمبر: شام جو آءٌ منوچهر بيگ [مرزا صاحب جو ڀائٽيو] جي چوٽ تي، ان سان گڏجي ڪڏڙي ڏانهن ويس. پنج ڏينهن اتي رهيس ۽ سترهين تاريخ ٻنپهرن جو موٽي حيدرآباد آيس. اتي صبح ۽ شام گهمڻ ڦرڻ لاءِ ويندا هئاسين.

منوچهر بيگ مون کي نهايت گهڻي آرام ۽ آسائش سان رکيو، ۽ منهنجي خدمت چاڪري تمام گهڻي ڪندو رهيو.

٢٠- سپٽمبر: رات جو ميل ۾ خيرپور ورياسين، جو اتي ڀائي محمد يوسف جي ننڍي نياڻيءَ جي شادي مير مقبول خان سان ٿيڻي هئي. ٢٤- تاريخ تائين خيرپور ۾ ترسياسين. شادي وڏي ڌوم ڌام سان ٿي. ڪراچي، سنڌ ۽ ٻين پاسن جا وڏا ۽ معزز تورڙي آفيسر ماڻهو شاديءَ ۾ شريڪ هئا، جن سان ملاقات ٿي. پياري خان گويي کي سڏايو هئائون، جنهن جو ڳائڻ ساڻهن ٻڌو. نهايت چڱو وقت گذريو. پنجويهين تاريخ موٽرڪار جي ذريعي سکر ويس ۽ ڏينهن سبڙني بيگ وٽ گذاريم. شام جو موٽي خيرپور آيس، جتان ريل ۾ حيدرآباد آياسين ۽ ٢٦- تاريخ گهر پهتاسين. مسٽر ۽ مسز حامد علي، صاحبزاده محمد خان ۽ سيد محمود شاهه ۽ ٻيا گهڻا ماڻهو گڏيا. ٢٦- تاريخ سپٽمبر ١٩١٩ع تي محرم جي پهرين تاريخ شروع ٿي.

٤- آڪٽوبر: ڳوٺ ۾ صلاح ڪئيسين ته هڪ ڪوآپريٽو سوسائٽي ڪريون؛ تنهنڪري مسٽر عظيم خان کي مون خط لکي سڏايو، جو آيو ۽ قانون وغيره ڏٺاسين ۽ بندوبست شروع ڪري ڏنوسين. مسٽر عظيم خان کي ٻنپهرن جو ڪاڌو، اطاق ۾ کارايو ويو. مرزا علي‌مدد بيگ جي ميمبر ٿيڻ واري مجلس به اڄ هئي.

٦- آڪٽوبر: عاشوري جو ڏينهن هو. اختر بيگ هتي هو. سبڙني بيگ نه آيو، جو هونءَ اڪثر اهو ڏينهن، حيدرآباد ۾ گذاريندو آهي. نذر نياز ڪيوسين ۽ فرخ بيگ وارن جي اطاق ۾ گڏجي ماني کاڌيسين. هن سال اتفاق سان محرم ۽ آڪٽوبر جو مهينو گڏجي پيو. اصل عاشوري جو ڏينهن

۽ ڏهين آڪٽوبر، سنہ ١٦٨١ع، مطابق- محرم سنہ ٦١ هجري هو. اڄ پڻ ٤- محرم ۽ ٣- آڪٽوبر سنہ ١٨٥٥ تي چاڻو هوس.

١٣- آڪٽوبر: اڄ ڪليڪٽر حيدرآباد ڪي ڏسڻ ويس. سبڊني بيگ به ڏياريءَ جي موڪل تي هتي آيل هو. شام جو مسٽر ۽ مسز حامدعلي اسان وٽ آيا ۽ کانو کاڌائون. منوچهر بيگ، فرخ بيگ، سڪندربيگ ۽ سبڊني بيگ به اسان سان گڏ کانو کاڌو. کاڌو چڱو ٿيو ۽ وقت خير سان گذريو.

٢٥- آڪٽوبر: مسٽر —— انجنير جي دعوت تي شام جو نوين بجي ويس. فرخ بيگ بہ گڏ هو. مسٽر ۽ مسز حامدعلي به اتي مهمان هئا. چڱو وقت گذريو.

٢١- نومبر: صاحبزاده محمد خان سيوهڻ جو ڊيپوٽي، موڪل تي پنهنجي مُلڪ پئي ويو تہ رستي ۾ مرزا منوچهر بيگ سان گڏيو، جو کيس دعوت ڏيئي پاڻ سان وٺي آيو. مون وٽ آيو پوءِ اسان فرخ بيگ واري اطاق ۾ وياسين ۽ گڏجي ماني کاڌيسين. پوءِ هڪيئي کان موڪلايوسين. علم موسيقيءَ تي لکيل ٽي ڪتاب مون کان صاحبزاده محمد خان پڙهڻ لاءِ وٺي ويو.

٢٢- ڊسمبر: ڀائي محمدابراهيم وٽان هڪ ڪاغذ آيو ۽ مسٽر محمدحسين حسن علي آيو. جنهنڪري خيرپور روانو ٿي ويس، جو اتي محمدن ايڊيوڪيشنل ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيڻو هو. فرخ بيگ ۽ سڪندربيگ ۽ سبڊني بيگ بہ اتي آيا. وقت چڱو گذريو. ٣- تاريخ اڄ، سبڊني بيگ ۽ فرخ بيگ گڏجي سکر وياسين ۽ سبڊني بيگ وٽ رهياسين. قنبرعلي به اتي هو. ٣١- تاريخ شام جو اتان روانو ٿيس. مون سان گڏ قنبرعلي، ناصرعلي ۽ سڪندربيگ به حيدرآباد آيا.

سنه ١٩٢٠ ع

٦-جنوري: سکر مان ڪاغذ آيو ته سڌني بيگ کي پُٽ ڄائو آهي، جنهن جو نالو جمشيد رکيو اٿن. اِها تاريخ ١٣-ربيع الآخر سنه ١٣٣٧ هجري هئي.

١-مارچ: ٽنڊي ۾ ڪوآپريٽو اسٽورس سوسائٽي جاري ڪئيسين. هڪ سئو رپين جا شيئر ۽ هڪ سئو رپيا امانت رکيم.

٥-مارچ، مطابق ١٤-جماديالآخر، سنه ١٣٣٧ هه: نادربيگ کي ڪراچيءَ ۾ هڪ پُٽ ڄائو، جنهن جو نالو ذاڪربيگ رکيو ويو.

٣٠-مارچ: اُتي سيوهڻ ويس، جو صاحبزادي محمد خان اوڏانهن اچڻ لاءِ گهڻو لکيو هو. آنان ٥-اپريل موٽي آيس. قلندرشهباز جي روضي ۽ سيد ثابت علي شاهه شاعر جي مزار تي به ويس. ٢-اپريل تي فرخ بيگ به آيو. ٤-اپريل تي بوبڪ وياسين، جتي منڇر جي ڍنڍ جو سير ڪيوسين. فرخ بيگ اتي شڪار به ڪيو، نهايت چڱو وقت گذريو. مسٽر گوبندرام ۽ سيد ولي محمد شاهه ۽ ٻيا معزز ماڻهو گڏيا. صاحبزادي محمد خان نهايت عمدي طرح بندوبست رکيو هو.

٢٤-اپريل: صبح جو مسٽر حامد علي آيو ۽ ٻنپهرن جو مون ڪمشنر صاحب کي به وڃي ڏنو ۽ مسٽر حامد علي کي به.

٢٨-اپريل: مسٽر آخوند، مسٽر قاضي ۽ مسٽر پرڪڙي شام جو ملاقات لاءِ آيا. ٻيا ماڻهو به انهن سان گڏ آيا. چڱي صحبت رهي.

٣-مئي: شام جو برسات آئي ۽ ڳڙا وٺا. درن جا به شيشا ڀڳا.

١٩-جون: رمضان جي عيد، ڇنڇر جو ڏينهن. سڀني گڏجي ڳوٺ واري مسجد ۾ نماز پڙهي. آخوند ميان احمد

نماز ۽ خطبو پاڙهيو. منوچهربيگ ۽ فرخ بيگ وارا به گڏ هئا. منهنجا ننڍا ڀاءُ موجود هئا، پر وڏا موجود نه هئا. ننڍن مان به اسد بيگ کي ٻن-ٽن ڏينهن کان بخار اينڊڙ هو، پر تنهن هوندي به مسجد ۾ هليو. منوچهربيگ وارا مبارڪ لاءِ اسان جي گهر آيا ۽ شام جو آءٌ به انهن سڀني جي گهرن ۾ مبارڪ لاءِ ويس. اسان وٽ ٻن ڏينهن کان ماستر عبداللطيف ٺٽي وارو مهمان هو.

۲۶-جون: آءٌ صبح واري گاڏيءَ ۾ ڪراچيءَ ويس ۽ نادربيگ وٽ ٽڪيس.

۱-جولاءِ: منهنجا ڀاءُ ٻچا حيدرآباد کان ڪراچيءَ آيا ۽ اچي نادربيگ وٽ رهيا.

۳-جولاءِ: نئين گهر ۾ اچي رهياسين، جو مسٽر غلام علي چاڳلا جي معرفت خريد ڪيو هوسين.

۵-جولاءِ: مسٽر غلام علي چاڳلا شام جو آيو ۽ مون کي پاڻ سان گهمائڻ لاءِ موٽر ۾ وٺي ويو. ڪلفٽن وياسين، اتي ماني کاڌيسين. ڪن بنگالي صاحبن جو ٻاجو ٻڌوسين. آڌيءَ رات جو، مسٽر چاڳلا مون کي موٽر ۾ چاڙهي، گهر ڇڏي ويو.

۶-جولاءِ: مسٽر سورابجي بنگلي تي آيو ۽ اچي گڏيو.

۸-جولاءِ: دلشاد ۽ شهزاد کي مِس روزسٽر واري انگريزي اسڪول ۾ داخل ڪيوسين ۽ اسد بيگ ۽ افضل بيگ کي سولجربازار واري آردو اسڪول ۾ موڪليوسين.

۱۰-جولاءِ: رات جو ڪو ماڻهو، ڪراچيءَ واري بنگلي جي ورانڊي واريءَ دريءَ مان ٽپي اندر آيو، ۽ منهنجي لوهي پيٽي ۽ سبڻ جي مشين، چورائي کڻي ويو. پيٽيءَ ۾ پنج سؤ رپين جا نوٽ پيل هئا ۽ منهنجا سڀ ڪپڙا به ان ۾ هئا، منهنجون به هٿ جُون واچُون به ان ۾ هيون. ڪُل مال،

اٽڪل ستين-الين سوين رپين جو هو. صبح جو نادربيگ آيو ۽ پوليس ۾ رپورٽ ڏنائين. پيرن جا نشان ظاهر هئا. پوليس جي جانچ هلي رهي آهي.

٢١-جولاءِ: هڪ وڪٽوريا گاڏي، گهوڙي سميت ڇهه سؤ رپين ۾ خريد ڪيم ۽ ٻه-چار ڏينهن اڳ، هڪ سبڻ جي مشين، هڪ سؤ ٽيهن رپين ۾ ورتيم.

٢٩-جولاءِ: شام جو ميل ۾ اچي حيدرآباد ويس. مرزا منوچهر بيگ ۽ ناصر علي حيدرآباد جي اسٽيشن تي آيا هئا. رات جو پنهنجي اوطاق ۾ رهيس. ٣٠-تاريخ صبح جو ناشتو ڪري شهر ويس. ڀائي محمد ابراهيم کي ڏٺم ۽ بمبئي بئنڪ مان ڪم لاٿم ۽ ٻوٽ ڏانهن موٽيس. سڀني عزيزن جي گهرن ۾ سائن ميلڻ ويس. مرزا منوچهر بيگ منهنجي گهڻي خدمت چاڪري ڪئي. ٻئي ڏينهن مرزا علي اڪبر بيگ وارن ماني موڪلي. مرزا علي اشرف بيگ ۽ ٻيا سائو پڻ مهرباني ڪري مون وٽ ايندا رهيا. اختر بيگ به صبح جو مون وٽ آيو. ٻنهي جو وري ڪراچيءَ لاءِ ٻوٽان روانو ٿيس. اختر بيگ ڪوٽڙيءَ تائين گڏجي هليو پوءِ سيو هڻ ڏانهن هليو ويو. وقت نهايت چڱو گذريو.

٢٤-آگسٽ: مسٽر غلام علي چاڳلا جي موٽر گاڏيءَ ۾ اسان منگهي پير تي وياسين ۽ پڻ ڪلاڪن ڪان پوءِ موٽي آياسين. اچي، سڀني ۽ ٻارڇا گڏ هليا هئا.

٢٦-آگسٽ: حج جي عيد آهي. اسان ڪراچيءَ ۾ آهيون. سڀني ۽ نادر ۽ امداد حسين به هتي آهن. چارئي ڄڻا، مسٽر غلام علي چاڳلا جي مسجد ۾ نماز پڙهڻ وياسون، نادربيگ جي موٽرڪار ۾ سوار ٿي. شام جو نادربيگ جي بنگلي ۾ سڀني ٻارن ٻچن چانهه پيتي. وقت خير جو گذريو.

٢٧-آگسٽ: اڄ شام جو سنڌ ڪاليج جي شاگردن جي

دعوت تي ويس. مسٽر شاهاڻي پرنسپال به گڏ هو. آتي تقرير ڪيم ۽ شعر پڙهيم.

۱-سپٽمبر: نئين جي ڪناري تي هڪ پلاٽ ۱۲۸۲ يارڊ، في يارڊ سوائين اٺين رپئين جي حساب سان، شوجي دلال جي معرفت، آخوند ميان غلام مصطفيٰ محمد عليءَ کان خريد ڪيم. هڪ هزار رپيا سوٽيءَ طور بروقت ڏنم ۽ باقي رقم ٽن مهينن اندر ادا ڪرڻ جو انجام ڪيم.

۱٦-سپٽمبر: سردار محمد خان هتي آيو. چانهه پيتائين. پوءِ آءٌ اُن سان گڏ اسٽيشن تي ويس. مير ايوب خان به شام جو آيو. ملاقات ڪيئسين. پوءِ هو اجازت وٺي هليو ويو.

۲٦- سپٽمبر: آچر جي ڏينهن ڪراچيءَ کان حيدرآباد پنهنجي ڳوٺ ٽنڊي نوڙهي ڏانهن، ٻارن ٻچن سميت موٽي آياسين. الههِ وسايو گڏ هو. اختر بيگ، مرزا منوچهر بيگ ۽ مرزا علي حسين، حيدرآباد واريءَ اسٽيشن تي آيا هئا. گاڏي ۽ ٻه گهوڙا به پاڻ سان گڏ آنداسين.

۱٦-ڊسمبر: آءٌ عبدالله [نوڪر] کي ساڻ وٺي ڪراچيءَ ويس. ڪاليج ۾ چار ليڪچر ڏيڻا هئا، جن مان ٽي ليڪچر ڏنم ۽ چوٿون، هندو چوڪرين جي هاءِ اسڪول ۾ ڏنم ۽ هڪڙو غلام علي چاڳلا جي لائبريريءَ ۾ ڏنم. پوءِ ٽڪجي پيس ۽ ۲۱- تاريخ موٽي حيدرآباد آيس.

سنه ۱۹۲۱ع

۱۲- فيبروري: قليليءَ تي ديهه گجي ۾ جيڪي چار نمبر زمين جا هئا، سي ساڍن تيرهن سون رپين ۾ پائي چندرام کي وڪيم، جو آباديءَ جي مشڪلات هئي ۽ چڱا هاري ملي نٿي سگهيا.

٢-فيبروري : سردار محمد خان صبح جو آيو. هو موڪل تي پنهنجي ملڪ ٿي ويو. پنهرن جو ٻين ٻجي تائين رهيو. ماني ڪاڏائين ۽ پوءِ روانو ٿي ويو. وقت نهايت چڱو گذريو.

٢٥-مارچ : صوفي سماگم ۾ ويس ۽ هڪ تقرير، جا صوفين جي نسبت ۾ لکي هيم، سا پڙهيم؛ ۽ انهيءَ ڪان اڳ ١٣-مارچ تي، عيد نوروز جي ڏينهن به هڪ شعر پڙهيم. مولوي علي صابري لاهور وارو ۽ ٻيا حضرات آيا هئا.

٢٧-مارچ : شام جو مسٽر غلام علي چاڳلا آيو. رات رهي، [redacted] ءَ آسهيو. رات جو مرزا [redacted] سڪندر بيگ پڻ مانيءَ ۾ شريڪ ٿيا ۽ ڏينهن جو پنهنجن باغن ۾ گهمڻ ڦرڻ وياسون. مسٽر غلام علي چاڳلا به گڏ هو.

٦-اپريل : نوابشاهه ويس. ڏينهن جو اتي رهيس ۽ شام جو مسٽر حامد علي سان گڏ ماني ڪاڌيم. مسٽر پينٽ، نئون سپرنٽينڊنٽ پوليس به گڏ هو. ٻئي ڏينهن پنهنجي زمين [ديهه نصرت] تي ويس. ٻه ڏينهن اتي رهيس ۽ ٩-تاريخ موٽي نوابشاهه آيس. وري به مسٽر حامد عليءَ سان گڏيس ۽ سيٺ مقبول خان سان به مليس. شام جو موٽي حيدرآباد آيس.

١٠-اپريل : شام جو مسٽر پرڳڙيءَ جي پارٽيءَ تي ويس. مسٽر ۽ مسز وُوڊ سان به مليس. مسٽر جمشيد ۽ ٻين معززن سان به ملاقات ٿي.

١٨-اپريل : همايون گم ٿي ويو، جو اڳئين ڏينهن تي ڪيس، سندس ماسيءَ ماريو هو. معلوم ٿيو ته هو سکر هليو ويو آهي. شهر ۾ هن جي گهڻي ڳولا ڦولا ڪئيسين، پر نه مليو. سکر ۾ تار ڏني ويئي.

٢١-اپريل، مطابق ١٢-رجب سن ١٣٣٩ هجري : خميس جي ڏينهن، پوڻي ڇهين بجي شام جو مون کي هڪ پُٽ ڄائو.

دايون حاضر هيون. اڳئين ڏينهن تي منڊم ڪي به سڏايو ويو هو. پار جو نالو اجمل بيگ رکيوسين.

۲٦-اپريل : اجمل بيگ جي ڇٽيءَ جو ڏينهن آهي. شام جو آءٌ جج وٽ ڪميٽيءَ جي لاءِ ويس. آتان موٽڻ بعد گهر ۾ زالون ماڻهو ۽ اوطاق ۾ پيا عزيز خويش آيا. ڏينهن جو پتاشا ۽ مٺائي نيازطور ورهائي ويئي. رات جو ماني، پان سوپاري ۽ عطر ورهايو ويو. ڏهين بجي رات ڌاري سڀ ماڻهو موٽي ويا. پار جو صدقو به ڪڍيو ويو.

۸-جون : رمضان شري[illegible]
الحمد لله! سارو مهينو روزا ر[illegible] ڏينهن نهايت گرم هئا. پائي محمد ابراهيم ۽ محمد دائود ۽ انهن جا پار ٻچا ۽ محمد يوسف قريشي پڻ آيا. آخوند احمد نماز ۽ خطبي لاءِ سڏايو ويو. سڀني بيگ به هو. سڀني گڏجي ڳوٺ واريءَ مسجد ۾ نماز پڙهي. ٻنپهرن جي ماني سڀني گڏجي اوطاق ۾ کاڌي. مرزا فرخ بيگ، سڪندربيگ ۽ مرزا اڪبر به شامل هئا. چڱو وقت گذريو. ٽين بجي مهل، آهي ماڻهو موٽي ويا. شام جو ادي جي گهر به ويس.

۹-جون : مرزا منوچهر بيگ جي گهر وچي ماني کاڌيسين، ۽ ٻنيءَ جي تقسيم جي نسبت پاڻ ۾ ڪميٽي ڪئيسين.

۱۱-جون : سڀني، منوچهر، آصف علي ۽ سنهنجي پارن گڏجي، منوچهر بيگ جي گهر ۾ "شيخ چلي" جو فارس ڪيو. اسان سڀ مڙس ماڻهو ۽ زالون منوچهربيگ جي گهر جي اڱڻ ۾ فارس ڏسڻ لاءِ گڏ ٿياسون. وقت چڱو گذريو.

۱۸-جون : صبح جو، ميل ٽرين ۾ ڪراچيءَ ويس. عبدالله [نوڪر] کي هڪ ڏينهن اڳواٽ اوڏانهن موڪليم. نادربيگ اسٽيشن تي آيو. آن سان گڏ ويس ۽ ان جي ئي گهر ۾ ٽڪيس. رات جو "اسلام ڪلب" ۾ وڏي دعوت هئي.

ڪراچيءَ جا تمام وڏا ۽ معزز ماڻهو آتي آيا هئا، جن سان نهايت چڱي ملاقات ٿي. آڌيءَ رات جو، دعوت تان موٽي، گهر پهتاسين. ٻئي ڏينهن مسٽر غلام علي چاڳلا ۽ ان جو پٽ مون وٽ آيا ۽ شام جو ميل ۾ ڪراچي کان روانو ٿيس ۽ گهر پهتس.

٣١-جولاءِ: آچر جي ڏينهن، رات کان برسات شروع ٿي، جا گهڻي پيئي. گاڏيءَ جي ٽنبيلي جي ڇت جهُري پيئي ۽ گاڏي ڀڄي پيئي.

٩-آگسٽ: همايون، قرآن شريف پورو ڪيو هو، جنهن جي حافظيءَ جي خوشيءَ ۾، هن جي ماميءَ، وڏي مجلس ڪئي. سڀني گهرن ۾ دعوت موڪلي ۽ وڏي ماني ڪئي. وقت خير جو گذريو.

١٥-آگسٽ: حج جي عيد آهي، سڀني، منوچهر بيگ ۽ اختر بيگ آيل هئا. فرخ بيگ ۽ سڪندر بيگ به گڏ هو. ڀائي محمد ابراهيم ۽ محمد دائود وارا به آيا هئا. سڀني گڏجي نماز پڙهي. آخوند احمد نماز ۽ خطبو پڙهيو. شام جو ڦليليءَ جي ڪناري واري باغ ۾ فرخ بيگ وارن ڪن ماڻهن کي سڏايو هو. آتي چانهه پيتيسين ۽ ڪباب کاڌوسين. ٻئي ڏينهن اسان آضحي ڪئي.

١٣-سيپٽمبر، عاشوري جو ڏينهن، ۽ محرم سنه ١٣٥٠ هجري: اڳاري جو ڏينهن آهي. محرم جي ڇهين تاريخ مرزا فرخ بيگ جن جي اوطاق ۾ مجلس هئي ۽ نياز جو کاڌو هو. اڄ مرزا علي اڪبر وٽان به مجلس جي دعوت آئي. دستور موافق سڀني پيرن تي اڳواٽ ئي اسان نياز لاءِ پئسا ڏياري موڪليا هئا. اڄوڪي ڏينهن، حسب دستور نياز نذر گهر ۾ ڪيوسين. وقت خير جو گذريو.

٥-آڪٽوبر: مسٽر ۽ مسز حامد علي، پن سالن جي موڪل

تي وڃي رهيا هئا، سي آيا ۽ انهن جي دعوت ڪئيسين - شام جو آيا هئا. ٻاهر ۽ اندر ڪاڌو ڪارايو ويو. ٻاهر اوطاق ۾ فرخ بيگ ۽ سڪندر بيگ ۽ اندر مسز فرخ بيگ ۽ مسز منوچهر بيگ آيا. وقت خير جو گذريو. پاڻ ۾ اتفاق سان وڏيڪ چڱي لڳڻ سبب منهنجو ۽ منهنجن ٻارن ٻچن جو وات ڦلار جي پيو.

١٤-آڪٽوبر: نادر بيگ ۽ اسٽانلي آيا. نادر بيگ هڪ ڪيس جي سلسلي ۾ ڪوئٽيءَ ٻارن ٻچن سميت آيو هو ۽ ڀائي محمد ابراهيم جي گهر رهيو، جو اتي هڪ تماشو ٿيو هو. چانهه پيئي، نادر ۽ اسٽانلي هليا ويا. شام جو مسٽر جان محمد پرڳڙيءَ، مسٽر غلام حسين جي مهماني ڪئي هئي، جنهن ۾ مون کي به سڏايو ويو هو. مون سان گڏ فرخ بيگ ۽ سڪندر بيگ به هئا. ٻئي ڏينهن صبح جو آءٌ مسٽر غلام حسين کي ملڻ ويس، ۽ شام جو هو خود، مون سان ملڻ لاءِ منهنجيءَ اوطاق تي آيو.

١٥-ڊسمبر: آءٌ ڪراچيءَ ويس جو ڪمپلسري ايڊيوڪيشن ڪميٽيءَ جي سامهون شاهدي ڏيڻي هئي. ٻه ڏينهن اتي رهيس ۽ ١٨-ڊسمبر تي موٽي آيس.

٢٣-ڊسمبر: ڀائي محمد دائود وفات ڪئي، آءٌ قبرستان تائين ويس.

٢٤-ڊسمبر: ڏينهن واري گاڏيءَ ۾ آءٌ لاڙڪاڻي ويس، جتي سنڌ جي شاعرن جي پهرين ڪانفرنس ٿيڻ واري هئي ۽ مون کي پريزيڊنٽ مقرر ڪيو ويو هو. اسٽيشن تي مرزا منوچهر بيگ ۽ ٻيا گهڻا ماڻهو موجود هئا. گلن جا هار وڌائون ۽ جلوس جي صورت ۾ مون کي شهر مان وٺي ويا ۽ وڃي منزل تي لٿاسين. شام جو سڀ معزز ماڻهو ملاقات لاءِ ايندا رهيا.

٢٥-ڊسمبر: ڪانفرنس شروع ٿي، رپورٽون پڙهيون ويون ۽ ايڊريس ڏنائون. مون مختصر جواب ڏنو. شام جو

سبجيڪٽ ڪميٽي هئي، پر آءٌ نہ ويس. مون کي سچي ڪارگذاريءَ جو سربستو احوال پهچايو ويو.

٢٦-ڊسمبر: شروع ۾ منهنجي تقرير هئي، جا ”شعر جي شرافت ۽ شان“ جي بنسبت لکيل هئي. پوءِ مصرع طرح تي، مشاعرو شروع ٿيو. ڏينهن جو ڪاڏو، مدرسي ۾ سيڻي ڪاڏو ۽ شام جو سيڻي جي گڏيل تصوير ورتي ويئي. رات جو سرائي غلام محمد اسراڻ جي دعوت تي آءٌ ويس.

٢٧-ڊسمبر: صبح جو مرزا منوچهر بيگ، حيدرآباد ڏانهن روانو ٿيو ۽ آءٌ شڪارپور ڏانهن ويس. مسٽر پوڪرداس، رُڪ اسٽيشن تي آيو هو. شڪارپور ۾ موٽر ۽ گهوڙي گاڏيءَ تي وياسين. سرڪاري باغ ۾ وياسين ۽ شهر گهميوسين. گهڻن ماڻهن سان ملاقاتون ڪيوسين. ٽين بجي، سکر ڏانهن روانا ٿياسين. گهڻا ماڻهو اسٽيشن تي ڇڏڻ لاءِ آيا.

٢٨-ڊسمبر: سکر ۾ رهياسين ۽ ٻئي ڏينهن آءٌ ۽ سڌني بيگ خيرپور ڏانهن وياسين. وزير شيخ محمد قادر صاحب خط ۽ موٽرڪار موڪلي هئي. شام جو مسٽر گورداس سنگ حضور ڊيپوٽي ڪليڪٽر جي پارٽيءَ ۾ وياسين.

٢٩-ڊسمبر: سکر مان روانا ٿياسين ۽ اچي حيدرآباد پهتاسين.

سنہ ١٩٢٢ع

٩-فيبروري: شام جو ڊاڪٽر عبدالمجيد جي مهماني ڪئيسين. قاضي غلام نبي بہ گڏ هو. مرزا منوچهر بيگ ۽ سڪندر بيگ بہ شريڪ هو. وقت خير جو گذريو.

١٥-فيبروري: اڳلي ڏينهن خبر پيئي تہ ٺٽي جي ڪليڪٽر وٽان تار آئي تہ ڀائي محمد ابراهيم دل جي بيماريءَ ڪان، وفات ڪئي، تنهنڪري اڄ اسان يعني آءٌ ۽ منهنجي گهرواري

آنهن جي گهر ڪان ٿي آياسين. لاش اچي نہ سگهي، ۽ آتي ئي دفن ڪئي ويئي.

١٦-فيبروري: شام جو ڪمشنر جي درٻار هئي. مون کي بہ دعوت هئي. سڪندربيگ ۽ مرزا علي اڪبر مون سان گڏ هئا. مرزا فرخ بيگ نہ هليو. مون کي هڪ آفرين نامو ۽ هڪ سوني واچ انعام ملي.

١٧-فيبروري: شام جو ڪليڪٽر صاحب جي ايٽ هوم تي وياسين.

١٣-مارچ: آءٌ ننڍڙو [نوڪر] کي ساڻ وٺي ڪراچيءَ ويس، جو ١٧-تاريخ شاهزادو، پرنس آف ويلس آچڻو هو. ١٧-تاريخ باغ واري پارٽيءَ ۾ آءٌ شامل ٿيس. سنڌ جي گهڻن زميندارن، جاگيردارن ۽ ٻين معزز دوستن سان ملاقات ٿي. مير علي نواز خان ۽ صاحبزادي محمد خان ۽ ٻين سان پڻ ملاقات ٿي. مسٽر برنس، "دهلي گزٽ" جي اسسٽنٽ ايڊيٽر سان بہ ملاقات ٿي. ٻئي ڏينهن ١٨-تاريخ ڳنگن ۽ ٻوڙن جي اسڪول جي سنگ بنياد رکڻ واري مجلس ۾ بہ شريڪ ٿيس، جو مير علي نواز خان ان جو سنگ بنياد رکڻ وارو هو. ١٩-تاريخ مسٽر ملڪ جي پارٽيءَ ۾ شريڪ ٿيس. شام جو حيدرآباد موٽي آيس.

٢-آپريل: آءٌ ڪراچيءَ ويس، جو ڪن يورپي آفيسرن جو سنڌيءَ ۾ امتحان وٺڻو هوم، جنهن لاءِ ڪمشنر صاحب مون کي لکيو هو. ٽي ڏينهن ساندهہ انهيءَ ڪم سانگي، فريئرهال ۾ وڃڻو پيو. مسٽر هي بہ هو. ٢٦-تاريخ وري سوٽي حيدرآباد آيس. ڪراچيءَ ۾ البت پليگ جا ڪيس ٿيندا رهيا.

٢٩-مئي: شوال جي پهرين تاريخ ۽ رمضان جي عيد آهي. الحمدالله! سڄو رمضان شريف جو مهينو روزا رکيم، جيتوڻيڪ پويان روزا سخت هئا. آخوند احمد نماز ۽ خطبو پڙهايو. وقت خير جو گذريو.

٨-جون: خميس ڏينهن، شوال جي ١١-تاريخ اڪمل بيگ جو، شام جي وقت ختنو ڪرايو ويو. عثمان حجام ختنو ڪيو.

٥-آگسٽ: ڇنڇر جو ڏينهن حج جي عيد آهي. سڄي بيگ پارن ٻچن سميت هتي آيل هو. مرزا منوچهر بيگ، فرخ بيگ ۽ سڪندر بيگ به گڏ هئا. اختر ۽ اسٽانلي به هتي هو. هميشه وانگي آخوند احمد ڪي سڏائي عيد جي نماز ۽ خطبو پڙهايو ويو. ٻئي ڏينهن اسان آضحي ڪئي.

٦-آگسٽ: شام جو مسٽر بولچند ڪرمچند، نوو ديالي هاءِ اسڪول جي هيڊماسٽر، ولڻ سان سئنيما جي مشن، فلم ۽ پنهنجا ماڻهو آندا ۽ رات جو ٨ بجي کان ١٠ بجي تائين فلم ڏيکاريائين. مرزا منوچهر بيگ جي گهر جي ايوان ۾ بندوبست ڪيو ويو هو. اوڙي پاڙي جون زالون به گهڻي انداز ۾ فلم ڏسڻ آيون. وچ ۾ پردو ٽنگيو ويو. اسان ويهه رپيا خرچ پکي لاءِ ڏياري موڪليا، اگرچ هن ولڻ کان انڪار ڪيو، پر آخر زور پرڻ تي هن قبول ڪيا.

٣-سيپٽمبر: آچر جو ڏينهن، عاشوري جو روز آهي. سڄي بيگ جا ٻار ٻچا هتي هئا، پر پاڻ هتي نه هو. آءٌ ڪيڏانهن به ٻاهر نه ويس.

٢٢-آڪٽوبر: هومسٽيڊ هال ۾ جلسو هو، جتي آءٌ پريزيڊنٽ هوس. گهڻا ماڻهو آيا هئا. فرخ بيگ ۽ سڪندر بيگ به مون سان گڏجي هليا.

٢٥-آڪٽوبر: ڪمشنر صاحب جي حڪم مطابق ڪراچيءَ ويس، جو آتي ڪن يورپين آفيسرن جو سنڌيءَ ۾ امتحان وٺڻو هو. ٢٦-تاريخ کان ڪم شروع ٿيو، جو ٣٠-تاريخ پورو ٿيو. نادر بيگ اڳيون بنگلو ڇڏي، نئين بنگلي ۾ آيو هو، جو ڪراچي ڪلب ۽ پوسٽ آفيس جي ويجهو هو.

مسٽر غلام علي چاڳلا پڻ-تي گهمرا ملڻ لاءِ آيو هو. هڪ دفعي هن سان گڏجي ايگزيبيشن [نمائش] پڻ ڏسڻ ويس.

٢٩-نومبر، مطابق تاريخ ٢٤-ربيع الاول سنه ١٣٤٢ھ: مرزا علي اشرف بيگ گذريءَ رات ٧ بجي زڪام ۽ دمڪشيءَ جي بيماريءَ ۾ وفات ڪئي، ۽ اڄ ٻنپهرن جو ڳوٺ واري مقام ۾ دفن ڪيو ويو. آخري وقت ۾ هوش ۾ هو ۽ ڳالهه ٻولهه پئي ڪيائين.

٣٠-ڊسمبر: گورنر صاحب بمبئي تشريف آندي هئي، جنهن سان مون ٻنپهرن جو خلاصي ملاقات ڪئي ۽ شام جو مسٽر غلام حسين جي باغ وارتي پارٽيءَ ۾ پڻ گورنر صاحب سان ملاقات ڪيم. ناتال خير جو گذريو.

سنه ١٩٢٣ع

١٨-جنوري: اڄ ڪراچيءَ ويس جو ١٩-تاريخ ٽيڪسٽ ڪميٽي هئي. مسٽر پريداس ڪي تار ڏنيم ۽ ڊيپوٽي انسپيڪٽر جي آفيس ۾ وڃي رهيس. ٻئي ڏينهن ڪميٽي ٿي. اسمٰعيل خان، نادر بيگ، گريسي، آخوند نظر محمد، مسٽر سورابجي مون کي اتي ملڻ آيا هئا. ايڪيهين تاريخ آچر جي ڏينهن موٽي حيدرآباد آيس. وقت خير جو گذريو.

١٣-فيبروري: اڄ ٽين بجي، بسنت هال ۾ ڪوآپريٽو انسٽيٽيوٽ جي ڪانفرنس هئي، جنهن ۾ آءٌ پريزيڊنٽ هوس. مسٽر... ريجسٽرار ڪوآپريشن کاتي جو ۽ مسٽر پولس ڪليڪٽر پڻ حاضر هو. مرزا فرخ بيگ ۽ سڪندر بيگ پڻ موجود هئا. شام جو ڇهين بجي ٽائين اتي هئاسين. چانهه وغيره پيي، موٽي آياسين.

١٥-فيبروري: آءٌ ڪراچيءَ ويس ۽ ڊيپوٽي انسپيڪٽر جي آفيس ۾ رهيس. عبدالله [نوڪر] پڻ مون سان گڏ هو.

ٻئي ڏينهن مسٽر غلام علي چاڳلا جي معرفت ٻارهين هزارين رپئين ۾ بنگلو وڪيوسين ۽ ان جو دستاويز داخل ڪيوسين. ٻئي ڏينهن هڪ نئون پلاٽ، جو نئن جي ڪناري تي ورتو هوسين، سو وچي ڏنوسين ۽ ١٨- تاريخ موٽي حيدرآباد آياسين.

٢٤- فيبروري: مسٽر غلام علي نانا جي چوڻ تي ٽريننگ ڪاليج ۾ ليڪچر ڏنم. مضمون هو "دل ۽ دماغ جو جسم تي اثر." گهڻا شاگرد ۽ ماستر اچي جمع ٿيا هئا.

٢٧- مارچ: ڊاڪٽر رابندرناٿ ٽيگور سان گڏ وڃي چانهه پيتم ۽ صحبت ڪيم. چڱو ساڻهو ڏسڻ ۾ ٿي آيو.

١٢- اپريل: امام علي شاهه [نوڪر] کي ساڻ وٺي ڪراچيءَ ويس، جو اتي ڪن يورپين آفيسرن جو سنڌيءَ ۾ امتحان وٺڻو هو، جنهن لاءِ ڪمشنر صاحب مون کي سڏايو هو. نادربيگ وٽ رهيس. ١٦- تاريخ ڏينهن واري گاڏيءَ ۾ حيدرآباد موٽي آيس. ڪراچيءَ ۾ گهڻن دوستن سان ملاقات ٿي. وقت خير جو گذريو.

١٨- مئي: رمضان جي عيد يعني غره شوال، جمعي جو ڏينهن آهي. سڀ عزيز هتي هئا، سواءِ نادربيگ جي. هميشه وانگي آخوند احمد کي عيد جي نماز ۽ خطبي لاءِ سڏايو ويو. خير جو وقت گذريو. شام جو خبر ملي ته فرهاد ۽ قنبرعلي ٻئي مئٽريڪيوليشن امتحان ۾ پاس ٿيا آهن.

١- جون: گهر جي کوهه جي مٿان پمپ ۽ نل هڻايو ويو، مستري محمد قاسم شڪارپوريءَ جي معرفت، جنهن سلڏني بيگ جي گهر ۾ پڻ پمپ ۽ نل هڻايو هو. ڪُل خرچ ڏيڍ سؤ رپيا آيو.

٢١- جولاءِ، مطابق ٥- ذوالحج سنه ١٣٤١ هجري: جمعي جو ڏينهن. شام جو ست لڳي پنج منٽ ٿيا هئا ته مون کي هڪ فرزند ڄائو. ڊاڪٽرياڻي مس آلفريڊ موجود هئي، جا پاڻ سان گڏ هڪ دائي به وٺي آئي هئي. ٻار جو نالو ادهم بيگ

عرف حاجي بابا رکيو ويو. فرهاد، فيروز ۽ سٽانلي، ڪراچيءَ مان عيد جي موڪل تي آيل هئا.

۲۵-جولاءِ: ذوالحج جي ڏهين تاريخ، اربع جي ڏينهن عيد هئي. ٻاهر آخوند عبداللطيف ٽٽوي، ٻن-ٽن ڏينهن کان مهمان هو. ڳوٺ واريءَ مسجد ۾ حسب دستور سيني گڏجي نماز پڙهي. اُضحي ڪئي ويئي. ٻار جو عقيقو به ڪيو ويو.

۱۲-آگسٽ: صاحبزادو محمد خان، ناري جو ڊيپوٽي، مون وٽ اچي لٿو. ٽي ڏينهن رهيو. ساڻس گڏ ٻه نوڪر به هئا. ساڻس چڱي صحبت ڪيم. سلڊني بيگ ۽ فرخ بيگ به شامل رهيا.

۲۹-آگسٽ: بئنڪ ڪميٽيءَ جي واسطي، آءٌ ڪراچيءَ ويس. سيد امام علي شاهه [نوڪر] کي ساڻ ڪنيم. شيخ محمد قادر وزير خيرپور جي، مون کي روبرو زور به ڪيو ۽ خط به لکيو ۽ موٽر به اسٽيشن تي موڪلي ڏني، تنهنڪري آءٌ وڃي وٽس رهيس ۽ ۳۱-تاريخ موٽي حيدرآباد آيس. نهايت چڱو وقت گذريو.

۲۶-سيپٽمبر: آءٌ زناني ٽرينينگ ڪاليج ۽ ڪندنمل گرلس اسڪول ۾ ويس. آتي جا ماڻهو نهايت چڱي نموني پيش آيا. اسڪول ۾ هڪ تقرير ڪيم. گلن جا هار وڌائون. منهنجي گهڻي تعريف ڪيائون.

۱۳-ڊسمبر: آءٌ صوفي سماگم جي واسطي ڪراچيءَ ويس ۽ پريزيڊنٽ ٿيس. ٽي ڏينهن ساندهه شام جي وقت تقريرون ٿينديون رهيون. نادر بيگ جي بنگلي ۾ رهيس. سترهين تاريخ موٽي حيدرآباد آيس.

۲۱-ڊسمبر: نيشنل ڪاليج وارن جي فرمائش تي، آتي وڃي ليڪچر ڏنم ۽ ”سنڌي زبان ۽ لٽريچر“ جي مضمون تي لکيل تقرير پڙهيم. آن کان پوءِ پارٽي ڪيائون، جنهن ۾ چانهه، بسڪيٽ، ڪيڪ وغيره کاڌاسين.

سنه ١٩٢٤ع

٢- جنوري: نئين سال جي لقبن جي يادداشت ۾، مون کي "شمس العلماء" جو لقب مليو ۽ وائسراءِ هند جي سيڪريٽريءَ ۽ گورنر بمبئيءَ جي سيڪريٽريءَ ۽ ڪمشنرن ۽ ڪليڪٽرن ۽ ٻين يورپين صاحبن، ۽ مسلمانن ۽ هندن ۽ پارسي دوستن وٽان مبارڪبادي‌ءَ جا خط ۽ تارون پهتيون.

٢٦- جنوري: آءٌ بڪ ڪميٽيءَ جي واسطي ڪراچيءَ ويس. فرخ بيگ به مون سان گڏ هليو [مدرسه بورڊ جي واسطي]. مسٽر غلام علي چاڳلا، پروفيسر گوربخشاڻي، مسٽر پنجابي ۽ ٻيا ملاقاتي آيا. اوڻيهين تاريخ آتان موٽي حيدرآباد آيس.

٤- مارچ: آءٌ ۽ سڌني بيگ، ننڍي محمد خان وياسين ۽ آخوند عبدالله جج وٽ رهياسين. شام جو مير مرتضيٰ جي مقبره جي زيارت ڪئيسين ۽ پير سرهنديءَ سان به ملاقات ڪئيسين، ليڪن پاڻ ڪراچيءَ ويل هو. رات رهي، ٻئي ڏينهن موٽي آياسين.

١٩- اپريل: مسٽر ۽ مسز حامد علي ميرپور کان آيا. ماني ٽِڪي کائي روانا ٿيا.

٢٠- اپريل: شام جي ماني مسٽر موتيرام وٽ مون ۽ سڌني بيگ کاڌي، جو مسٽر ۽ مسز حامد علي، اُن وٽ مهمان هئا.

١٤- جولاءِ: حج جي عيد هئي، سڀ عزيز خويش موجود هئا. خير جو وقت گذريو.

٢٤- جولاءِ: آءٌ ڪراچيءَ ويس، جو بڪ ڪميٽيءَ جي ميٽنگ هئي. سڌني بيگ وٽ رهيس. ٢٧- جولاءِ تي وري موٽي آيس.

١٢- آگسٽ: محرم جو عاشورو هو. سڀ عزيز خويش موجود هئا. منوچهر بيگ به ڏينهن ٻهرين موٽي آيو هو.

مرزا علي اڪبر جي پڙ تي مجلس هئي. شام جو آتي سيٺي گڏجي نياز ڪيو. چڱو وقت گذريو.

۲-سيپٽمبر: ٻه ڏينهن ۽ ٻه راتيون لاڳيتو برسات سخت پيئي. آسپاس گهڻو نقصان ٿيو ۽ شهر ۾ به نقصان ٿيو.

۱۳-سيپٽمبر: اڄ ڪراچيءَ ويس جو اسلامي ڪتابن بابت ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر صاحب سان فيصلو ڪرڻو هو. ۱٦-تاريخ آتان موٽيس. فيصلو فائدي ۾ ٿيو.

۱٥-ڊسمبر: حيدرآباد ۾ گورنر صاحب بمبئيءَ جي دربار هئي. مون کي "شمس العلماء" جي خطاب جي سَنَد، تمغو، چُغو ۽ دستار مليو.

۱٦-ڊسمبر: مسلمانن جي ڪانفرنس هومسٽيڊهال ۾ شروع ٿي. سر رحمت الله پريزيڊنٽ هو ۽ صاحبزاد و آفتاب احمد، اردو ترقي ڪانفرنس جو پريزيڊنٽ هو ۽ مير ايوب خان، سنڌي ۽ اردو مشاعري جو پريزيڊنٽ هو. ٻه ڏينهن ڪانفرنس چالو رهي. مشاعرو رات جي وقت ٿيو. اردو ۽ سنڌيءَ جا گهڻا شاعر حاضر هئا، جن پنهنجا غزل پڙهيا. مون ۽ منوچهر بيگ به غزل لکيو هو ۽ همايون پڻ.

۲۱-ڊسمبر: اڄ ڪراچيءَ ويس ۽ سڏني بيگ وٽ رهيس. ٻئي ڏينهن ٽيڪسٽ بڪ ڪميٽي هئي. ۳۱-تاريخ آتان موٽيس. خير جو وقت گذريو.

سنہ ۱۹۲۵ع

۱۹-مارچ: گذريءَ رات، اسان جي چوري ٿي. ٻه چور، ڪوٽ جي ڀت ٽپي، گهٽيءَ ۾ آيا ۽ وچين دريءَ مان اسان جي گهر ۾ گهڙي، گدام واري ڪوٺيءَ جو تالو ڀڃي، ٻه بسترا، آٺ ديڳڙا، گلم، غاليچا ۽ ڏوليءَ جو پوش ڪڍي ويا ۽ اوطاق

مان به وڏي ٽيبل جو ڪپڙو ڪٽي ويا. پوليس آئي ۽ گهڻي ڊٽي ماري ڪيائين، پر چوريءَ جو ڪو پتو پئجي نه سگهيو. ٿورو سامان ڪوٽ مان مليو، جو چور پٺيان ڇڏي ويا هئا. مرزا فرخ بيگ، سڪندر بيگ، حيدر بيگ، سڱانلي ۽ پڻ گهڻي ڪوشش ڪئي.

۱۲-اپريل: مسٽر شيرازي، پارن ٻچن سميت ڪراچيءَ مان آيو ۽ باغ ۾ محمد يوسف عباسيءَ وٽ مهمان ٿي رهيو. پنهنجن جو قليليءَ ۾ وهنجڻ ويو ۽ ٻڏي ويو. شام جو اها خبر پيئي. ٻئي ڏينهن صبح جو هن جو پيءُ ڪراچيءَ مان آيو ۽ پنهنجي پٽ جي لاش کي قليليءَ واري قبرستان، بلند شاه ۾ دفن ڪرايائين.

۲۵-اپريل: ڇنڇر جو ڏينهن، رمضان جي عيد آهي. الحمداللّٰه ٽيهه ئي روزا رکيم. سڀ عزيز موجود هئا، سواءِ نادر بيگ ۽ اختر بيگ جي. عيد جو خطبو مون پڙهيو، جو سڀني کي پسند آيو. اهو پهريون گهمرو هو، جو مون خطبو پڙهيو هو.

۲٦-اپريل: شام جو ٻارن گڏجي هڪ ناٽڪ، منوچهر بيگ جي گهر ۾ ڪيو. اسان سڀ ڏسڻ وياسين. خوش ٿي موٽياسين.

۲۷-اپريل: ڪالهه کان ميونسپالٽيءَ جي چونڊ هئي. اڄ شام جو آءٌ سڪندر بيگ جي لاءِ ووٽ وجهي آيس.

۳۰-اپريل: مرزا منوچهر بيگ جي خواهش تي مون باغ ۾ شمس العلمائيءَ واري پوشاڪ ۾ فوٽو ڪڍايو.

۱-جولاءِ: اربع جو ڏينهن ۽ حج جو روز آهي. تاريخ ۹-ذوالحج سنه ۱۳۴۳ هجري جي صبح جو ساڍي ستين بجي مون کي هڪ پٽ ڄائو، جنهن جو نالو ارشد بيگ ۽ رواني نالو "جان بابا" يا "جاني بابا" رکيو ويو، جيئن آدم بيگ جو حاجي بابا نالو رکيو هوسين، جو ٦-تاريخ ذوالحج جي پيدا ٿيو هو.

۲-جولاءِ: حج جي عيد جو ڏينهن ۽ خميس جو روز آهي. اڳينءَ عيد وانگي، عيد جو خطبو، مسجد ۾ سون کي پڙهڻو پيو. سڊني بيگ ۽ منوچهر بيگ هتي نه هئا. وقت خير جو گذريو.

٦-جولاءِ: جاني بابا جي ڇٽي هئي. ان جو عقيقو، هڪ ٻڪري ڪُهي ڪيوسين. پلاهه وغيره تاهي ورهايوسين ۽ شام جو گهر ۾ عزيز خويش زالون آيون.

١٥-جولاءِ: ٽيڪسٽ بڪ ڪميٽيءَ لاءِ، آءٌ ڪراچيءَ ويس ۽ سڊني بيگ وارن وٽ رهيس. ١٨-تاريخ موٽي آيس ۽ انهيءَ رات منوچهر بيگ ۽ سڪندر بيگ جا ٻار ٻچا ٻه محرم لاءِ آيا.

١-آگسٽ: محرم جي ڏهين تاريخ، هميشه وانگي خير سان گذري.

٢٧-سيپٽمبر: آءٌ ڪراچيءَ ويس ۽ سڊني بيگ وارن وٽ رهيس. ٻئي ڏينهن شام جو مدرسي ۾ ليڪچر ڏنم. مسٽر فيض طيب جيي پريزيڊنٽ هو. ٻئي ڏينهن وري ٿياسافيڪل هال ۾ ليڪچر ڏنم ۽ ٣٠-تاريخ موٽي آيس.

سنه ١٩٢٦ع

٢٩-جنوري: مسٽر دهلوي، ويهن ورهين کان پوءِ، گورنر بمبئيءَ جو وزير مقرر ٿي سنڌ ۾ آيو. هُن پنهنجي اچڻ جو احوال، بمبئيءَ کان لکيو هو. آن کي بسنت‌هال ۾ گڏيس. ٻيهين تاريخ مسٽر نورمحمد وڪيل جي دعوت تي وياسين ۽ ايڪٽيهين تاريخ ڪانفرنس ۾ هُن سان ملياسون، شام جو وري عظيم خان سان گڏ، منهنجي اوطاق تي آيو ۽ چانهه وغيره پيتائين. ٻئي ڏينهن نوابشاهه روانو ٿيو.

١٣-اپريل: اربع جو ڏينهن ۽ رمضان جي عيد آهي. خير سان سڀ روزا رکيم. سڊني بيگ، منوچهر بيگ ۽ ٻيا عزيز

خويش ۽ ٻار ٻچا موجود هئا. نماز ۽ خطبو ٻئي سون کي پڙهائڻا پيا. خير سان وقت گذريو.

٢٣-اپريل: آءٌ لاڙڪاڻي ويس ۽ ٻين بجي منجهند ڏينهن جو آتي پهتس. وات تي دادوءَ ۾ منوچهر بيگ گاڏيءَ ۾ چڙهيو. لاڙڪاڻي اسٽيشن تي مسٽر حامد علي ۽ ٻيا گهڻا ماڻهو آيا. هار وڌائون ۽ گهڻي خوش مرحبائي ڪيائون. مسٽر حامد علي، پنهنجي موٽر ۾ ويهاري، بنگلي تي پهچايو. شام جو ”انجمن حسينيه“ جي مجلس ٿي. مون کي ائڊريس ڏنائون، جنهن ۾ منهنجي تعريف ڪئي ويئي. مون ان جو جواب ڏنو. ان کان پوءِ منقبت وغيره پڙهيم. وري رات جو حاجي امير علي وڏان ڪاڏي جي دعوت ملي. مسٽر ۽ مسز حامد علي ۽ ٻيا گهڻا معزز ماڻهو آتي هئا. ٻئي ڏينهن صبح جو قبرستان ۾ وڃي پنهنجي ٻار جي قبر تي ختمو ڇيم. شام جو ”پوئٽري سوسائٽي“ ۾ مشاعرو هو. مسٽر حامد علي منهنجي تعريف ڪئي ۽ مون کي ان جو جواب ڏيڻو پيو. پوءِ هڪ ليڪچر ڏنم ۽ هڪ شعر پڙهيم ۽ ٻين جا شعر ٻڌم. رات جو وري مسٽر حامد عليءَ وٽ ماني هئي. ٢٥-تاريخ جو ملاقاتون ٿيون ۽ شام جو مسٽر حامد علي اسٽيشن تي پهچائي آيو ۽ نوين بجي شڪارپور پهتس. مسٽر پوڪرداس جو پٽ ۽ ٻيا گهڻا سيٺيون اتي آيا، جن مون کي موٽر ۾ کڻي، رهائش واري بنگلي تي پهچايو. ٻئي ڏينهن ٢٦-تاريخ شهر گهمڻ ويس ۽ گهڻن دوستن ۽ معززن سان ملاقاتون ڪيم. شام جو پوڪرداس جي دعوت هئي، جنهن تي شهر جي گهڻن هندن ۽ مسلمانن شرڪت ڪئي. انهن سان به ملاقات ڪيم. ٻئي ڏينهن ٢٧-تاريخ وڏي صبح جو اتان روانو ٿيس. سکر اسٽيشن تي ناصر علي گڏيو. ٻنپهرن جو اچي گهر تي خير سان لٿس.

٥-جون: بادشاهه جي جنم جو ڏينهن آهي. مرزا منوچهر بيگ، جو مشهد مقدس ڏانهن ويو هو، سو خير سلامتيءَ سان واپس موٽيو.

۲۰-جون: حج جو ڏينهن ۽ آچر جو روز آهي. ٻار صبح جو شاهه مڪائيءَ جي ميلي تي گاڏيءَ ۾ چڙهي ويا. جاني بابا جي سالگرهه هئي. شام جو گهر ۾ پارٽي ڪئي ويئي، جنهن تي عزيز خويش، زالون ۽ ٻار آيا ۽ ڳايائون وڄايائون ۽ بسڪيٽ، ڪيڪ، ليمنڊ، سوڊا وغيره پيتائون. ڏهين بجي پارٽي ختم ٿي. چاشني ٺاهي، گهرن ۾ ورهائي ويئي. وقت خير ۽ خوشيءَ جو گذريو.

۲۱-جون: عيد جو ڏينهن آهي. حسب دستور نماز ۽ خطبو عيد جو مون پڙهايو. اضحي ٻئي ڏينهن ڪئيسين. سڪندر بيگ بمبئيءَ ۾ هو پر ان جا گهروارا ۽ ٻيا سڀ عزيز خويش موجود هئا.

۲۸-سيپٽمبر: صبح واري گاڏيءَ ۾ ڪراچيءَ ويس. ڪمشنر مسٽر ڪاڊيل پنشن ورتي، ولايت وڃي رهيو هو، جنهن جي پارٽيءَ تي ويس ۽ ان سان گڏيس. مرزا منوچهر بيگ ۽ فرخ بيگ ۽ سڪندربيگ به ان پارٽيءَ تي آيل هئا. گهڻن وڏن آفيسرن ۽ معزز ماڻهن سان ملاقاتون ٿيون. ۲۹-تاريخ ڪاليج ۾ ليڪچر ڏنم ۽ ۳۰-تاريخ ٿياسافيڪل هال ۾، ۽ پنجين تاريخ مدرسي ۾ ليڪچر ڏنم. هن ڀيري گهڻا ڏينهن ڪراچيءَ ۾ رهڻو پيو. ڇهين تاريخ ٽيڪسٽ بڪ ڪميٽي هئي، جا ٿي نه سگهي. پنهنجي ڪراچيءَ واري خريد ڪيل پلاٽ ۾ گڙٻڙ هئي، جنهن لاءِ ڊپوٽي ڪمشنر کي ڏٺم ۽ ضروري بندوبست ڪيم. مسٽر طيب جيءَ ۽ سردار محمد خان جي دعوت تي ويس. مسٽر غلام علي چاڳلا ۽ ٻيا گهڻا دوست گڏجڻ لاءِ آيا.

مطلب ته سڄو وقت ڪراچيءَ ۾ چڱو گذريو. ڪپڙو ۽ ٻيو گهڻو سامان خريد ڪيم. الهوسايو روزانو ايندو هو ۽ خريداريءَ ۾ مدد ڪندو هو. پوين ٻن ڏينهن ۾ اختر به

اتي آيو. نادربيگ ته روزانو گڏ بو هو. ستين تاريخ ڪوئيٽا ميل ۾ ڪراچيءَ کان حيدرآباد هليو آيس.

۱۸-ڊسمبر: مسٽر ڪيولرام ڏيارام سان گڏ پروفيسر ڪاروي بمبئيءَ وارو ۽ مسٽر پيرواڻي شڪارپور وارو ملاقات لاءِ آيا.

۱۹-ڊسمبر: مسز حامدعلي آئي، جو ليڊيز ڪانفرنس ۾ شامل ٿيڻو هوس ۽ بڙودي ڏانهن وڃي رهي هئي.

سنه ۱۹۲۷ع

۲-جنوري: مرزا منوچهر بيگ ۽ سڪندر بيگ ۽ سڀني بيگ ۽ آءٌ ٻارن ٻچن سميت موٽرن ۾ چڙهي باغ ۾ وياسين ۽ ٻين بجي موٽي آياسين. شڪار ڪيوسين، ٻني ڏٺيسين ۽ تمام چڱو وقت گذاريوسين.

۱۱-جنوري: مسٽر ليلارام هيڊماسٽر جي چوڻ تي، حيدرآباد هاءِ اسڪول ۾ شعر جي اثر تي سنڌيءَ ۾ تقرير ڪيم.

۱۶-جنوري: مسٽر آدمجي منچرجي دلال ۽ مسٽر سورابجي مون وٽ آيا، شام جا چار لڳا هئا. انهن کي چانهه ۽ بسڪيٽ پيش ڪياسين. گهڻيءَ مدت کان پوءِ گڏيا هئا. انهن کي ڏسي مون کي گهڻي خوشي ٿي، جو اهي منهنجا ڪاليج جا سنگتي هئا.

۲-مارچ: آءٌ ڪراچيءَ ويس جو ٽيڪسٽ بڪ ڪميٽي ٽيڻي هئي. ۴ ڏينهن اتي رهيس. ۵-تاريخ موٽي حيدرآباد آيس.

۴-اپريل: رمضان جي عيد خير سان گذري. سڀني بيگ وارا بمبئيءَ هئا.

۲۴-مئي: همايون، ميٽريڪيوليشن امتحان ۾ پاس ٿيو.

۱۰-جون: جمع جو ڏينهن حج اڪبري ٿيو.

۱۱-جون: عيدالضحيٰ جو ڏينهن آهي. حسب دستور نماز ڳوٺ واريءَ مسجد ۾ پڙهيسين ۽ خطبو مون پڙهيو.

١٢- جون: اجمل بيگ جو ختنو ٿيو.

١٣- جون: آءٌ ٽيڪسٽ بُڪ ڪميٽيءَ لاءِ ڪراچيءَ ويس ۽ ١٥- تاريخ اتان موٽي آيس.

٣٠- جون: ڪالهه خبر ملي ته مير نور محمد خان، جو ڪربلا ڏانهن ويل هو، تنهن اتي نمونيا ۾ وفات ڪئي. اج فاتح ۽ معذرت جي لاءِ آءٌ ۽ فرخ بيگ، سندس ڏُهٽي وٽ وياسين.

٢- جولاءِ: ڪوآپريٽو سوسائٽيءَ جو ساليانو جلسو ٿيو. آءٌ پريزيڊنٽ هوس. جلسو هومسٽيڊ هال ۾ ٿيو. ماڻهو گهٽا آيا. وقت خير جو گذريو.

١٦- جولاءِ: ١٦- محرم، ڇنڇر جي ڏينهن اڳينءَ رات اڍائين بجي سون کي هڪ پُٽ ڄائو، جنهن جو نالو اصغر بيگ رکيو ويو ۽ رواني نالو "علي بابا"، جو هُو محرم جي مهيني ۾ ڄائو هو. آءٌ پاڻ به چوٿين محرم تي پيدا ٿيو هوس.

٢١- جولاءِ: اڳينءَ رات علي بابا جي ڇٽي ڪئيسين ۽ اج عقيقي جو نياز ورهايوسين. ٻار جي مٿي جي جهنڊ به لهرائي ويئي ۽ ڊاڪٽر محمد خان کان ختنو به ڪرايو ويو.

٢٨- جولاءِ: مرزا علي حسين سان گڏجي بمبئيءَ ڏانهن ويس. زوردار برسات پئجي رهي هئي. مسٽر شاهاڻي پرنسپال به مون سان گڏ هو.

٢٩- جولاءِ: شام جو نوين بجي احمدآباد پهتاسين. اڳيان رستو بند هو. يونيورسٽي رجسٽرار کي تار ڏنيسين. مرزا علي حسين وڃي مرزا سڌني بيگ کي گولي پاڻ سان وٺي آيو، جنهن سان گڏجي وڃي ڊاڪٽر منصور احمد جي بنگلي تي رهياسين. مسٽر شاهاڻي موٽي حيدرآباد ويو.

٦- آگسٽ: احمدآباد ۾ رهياسين ۽ گهمندا رهياسين، جو بمبئيءَ ڏانهن وڃڻ جو رستو بند هو.

٩-آگسٽ: احمدآباد کان روانا ٿياسين ۽ ٻئي ڏينهن بمبئيءَ ۾ پهتاسين. اُتر جي ڏينهن باندرا وياسين ۽ مسٽر گدومل ۽ مسٽر مرچنٽ سان گڏياسين. ٨-آگسٽ تي مسٽر دستور سان گڏياسين، پنجاهه ورهين کان پوءِ.

١٠-آگسٽ: بمبئيءَ کان روانا ٿياسين، مرزا سڄني بيگ به گڏ هو ۽ ١١- تاريخ احمدآباد پهتاسين. مسٽر ڪنٽرڪٽر سان گڏياسين ۽ شاهه عالم جو روضو ڏٺوسون.

١٢-آگسٽ: صبح جو احمدآباد کان روانا ٿياسين ۽ ١٣- تاريخ حيدرآباد پهتاسين. مرزا حيدر بيگ ۽ اسد بيگ اسٽيشن تي موجود هئا.

٢٣-آگسٽ: مرزا علي حسين کي پاڻ سان گڏ وٺي بمبئيءَ ويس، جو يونيورسٽيءَ جي ڪميٽي ٿيڻي هئي. مسٽر شاهاڻي به گڏ هليو هو. احمدآباد ۾ سڄني بيگ گڏيو. ٢٦- تاريخ بمبئيءَ ۾ مسٽر دستور سان گڏيس ۽ ٻئي ڏينهن ٢٧- تاريخ يونيورسٽيءَ جي ڪميٽي ٿي. ٢٩-تاريخ پوني ويس. ڊائريڪٽر مسٽر هيسڪٿو ۽ اسسٽنٽ ڊائريڪٽر مسٽر لر کي گڏيس. مسٽر غلام حسين ۽ مسٽر دهلويءَ کي به گڏيس ۽ شام جو موٽي آيس. سڄني بيگ به آيو. ٣٠-تاريخ اڳاري جي ڏينهن شام جو روانا ٿياسين. سڄني بيگ ۽ آن جا ٻار ٻچا به اسان سان گڏ موٽيا. ٻنپهرن جو حيدرآباد پهتاسين. سڄني بيگ ۽ سندس ٻار ٻچا ڪراچيءَ روانا ٿيا. ڀٽوري اسٽيشن تي مرزا منوچهر بيگ به گڏيو.

٢٢- سيپٽمبر: آغا عبدالله [نوڪر] کي ساڻ وٺي يونيورسٽي جي ڪميٽيءَ تي ويس ۽ آتان ٢٦- تاريخ موٽي آيس.

٨- ڊسمبر: مسٽر ڏيارام گدومل، منهنجو پراڻو ۽ گهرو دوست جو باندرا [بمبئيءَ] ۾ رهندو هو، ان جي مرڻ جي خبر اڄ ٻڌم. نهايت گهڻو ڏک ٿيم.

سنہ ١٩٢٨ع

٨-جنوري: آءٌ ڪراچيءَ ويس، جو ٩-تاريخ ٽيڪسٽ بڪ ڪميٽي ٿيڻي هئي. مرزا حيدر بيگ، مرزا منوچهر بيگ ۽ قنبر علي به ڪراچيءَ ۾ آيا. ڏيهه وارا واٽيا به آتي هئا. مرزا منوچهر بيگ جي آفيس ۾ رهياسون. نادر بيگ ۽ همايون به آتي ايندا رهيا. ١١-تاريخ وري آتان موٽي آياسين.

١٣-جنوري: مسٽر پوڪرداس ڪتب فروش آيو ۽ ڏينهن رهيو. اسلامي ڪتابن جي باري ۾ پاڻ ۾ ٺهراءُ ڪيوسين ۽ دستاويز هڪڙي ڪي لکي ڏنوسين. ڪتاب هو پنهنجي خرچ تي ڇپائيندو ۽ ٽيهه رپيا في سيڪڙو ڪميشن هو وٺندو.

٢٥-جنوري: آءٌ مرزا حيدر بيگ کي ساڻ وٺي بمبئيءَ ويس، جو ٢٧-تاريخ آتي يونيورسٽيءَ جي ڪميٽي هئي ۽ ١-تاريخ فيبروريءَ جي آتان موٽي آياسين. چڱو وقت گذريو. بمبئيءَ رواني ٿيڻ وقت مسٽر شاهاڻي سفر ۾ رفيق هو ۽ موٽڻ وقت مسٽر غلام قادر شعبان گڏ هو.

١٥-فيبروري: آءٌ ۽ مرزا علي حسين، بمبئيءَ وڃڻ لاءِ تيار ٿياسين، جو آتي ١٧-تاريخ يونيورسٽيءَ جي ڪميٽيءَ تي حاضر رهڻو هو؛ پر اڳينءَ رات قلندر شهباز جي روٽ پچائڻ ۽ ورهائڻ کان پوءِ گهر وارن کي سرديءَ سان بخار چڙهيو. ساري رات بخار رهيو. انهيءَ ڪري اسان پنهنجو وڃڻ ملتوي ڪري ڇڏيو. ٻئي ڏينهن ڊاڪٽر کي سڏايوسين، جنهن چيو ته انفلوئنزا جو اثر آهي.

٢٣-مارچ: رمضان جي عيد هئي. سڀ عزيز خويش موجود هئا. خير سان عيد جي نماز پڙهيسين. مون ٽيهه ئي روزا رکيا. رمضان جي ٢-تاريخ آءٌ ڪراچيءَ ويس جو ٽيڪسٽ بڪ ڪميٽي هئي ۽ ساڳئي ڏينهن موٽي آيس ۽ مون کي زڪام، تپ، کنگهه، نزلو ۽ بخار ٿي پيو.

٢٦-مارچ: سڊني بيگ، سڌو بمبئيءَ کان ڪراچيءَ ويو. ٻار ٻچا ڪيس اسٽيشن تي ملڻ ويا.

٣-اپريل: آءٌ ڪراچيءَ ويس، جو مسٽر پرسيول وٽ ايٽ هوم هو ۽ مون کي مسٽر ريورنڊ ٿامپسن انهيءَ ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ زور ڪيو هو. سڊني بيگ جيڪو نئون گهر خريد ڪيو هو، تنهن ۾ رهيس. رات جو آءٌ ۽ سڊني بيگ ڏهين بجي ايٽ هوم ۾ وياسين. گهڻائي صاحبلوڪ ۽ منڊمون جمع هيون. مسٽر ايوب خان به اتي هو. بائيبل جي لکڻ بنسبت، مون هڪ ڪاغذ پڙهيو. پنجين تاريخ، سڊني بيگ سان گڏجي حيدرآباد آيس. ايسٽر جون موڪلون هيون.

٢٩-مئي: حج جو ڏينهن هو ۽ ٣٠-مئي اربع جي ڏينهن عيدالضحيٰ هئي. هميشه وانگي ڳوٺ واريءَ مسجد ۾ نماز پڙهيسين. ڏينهن خير جو گذريو.

٢٩-جون: ١٠-محرم جمع جو ڏينهن ۽ عاشوري جو روز آهي. هميشه وانگر شروع ۾ ئي جُدا جُدا پيرن تي نذر ڏياري موڪليوسين. ٦-محرم تي سڪندربيگ وارن جي مجلس هئي، جنهن تي حاضر رهيس. عاشوري جي ڏينهن نذر نياز ڪيوسين ۽ ورهايوسين. وقت هميشه وانگي گذريو. سڊني بيگ جا ٻار ٻچا هتي هئا.

١٦-جولاءِ: اصغربيگ عرف علي بابا جي پهرين سالگره آهي. خيرات جو ڪاڏو ڪيوسين. سڊني بيگ ۽ منوچهر بيگ جا ٻار ٻچا ڪراچيءَ روانا ٿيا.

٣١-جولاءِ: ڪراچيءَ ويس جو پهرين ۽ ٻين جولاءِ تي، شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي يادگيريءَ ۾ جلسو ڪيو ويو هو ۽ ڪاليج جي سرسوتي گروپ وارن مون کي ان جلسي جو پريزيڊنٽ ڪيو هو. آءٌ اهو ڏينهن سڊني بيگ وارن وٽ رهيس. منوچهربيگ به اتي هو. وقت خير جو گذريو.

١٩- آگسٽ : آچر جي ڏينهن آءٌ، مرزا علي حسين سان گڏ بمبئيءَ روانو ٿيس. اسٽيشن تي مسٽر شاهاڻي ۽ مسٽر ولي محمد ۽ مسٽر موٽاڻي گڏيا. هڪ ئي جاءِ تي ويٺاسون. پهرينءَ ئي رات جو مون کي پيٽ ۾ سور ٿيڻ لڳو ۽ پيچ به هو، جنهنڪري آءٌ وڌيڪ ماني کائي نه سگهيس. دادر اسٽيشن تي شيخ محمد قادر جو حوالدار پيٺو هو. آءٌ ۽ مسٽر ولي محمد لٿاسين ۽ ٽاڪي ورتاسين. شيخ صاحب سان مليا‌سين. يارهين بجي آءٌ ۽ مرزا علي حسين بمبئيءَ پهتاسين. ٻارهين بجي آءٌ يونيورسٽيءَ جي ڪاميٽيءَ ۾ ويس ۽ مرزا علي حسين کي سامان خريد ڪرڻ لاءِ شهر ۾ موڪليم. ڪميٽيءَ هلندي مون کي پيٽ ۾ سخت سور پوڻ لڳو ۽ آءٌ بي آرام ٿيڻ لڳس. آخر ٻه-ڪلاڪ ڪميٽيءَ جو ڪم پورو ڪري، آءٌ مسٽر شاهاڻيءَ سان گڏ تاج محل هوٽل ۾ آيس ۽ اچي سمهي رهيس- نه کاڌم ۽ نه پيتم. شام جو شيخ قادر ۽ مسٽر ولي محمد آيا ۽ سڀ گڏجي ٽاڪي ۾ آيا. هڪدم ڊاڪٽر کي سڏايوسين، جنهن ڏسي چيو ته گردي جو سور آهي. في الحال گرم پاڻيءَ جي ٽاڪور ڪئيسين، جنهن مان آرام آيو. رات جو ٿورو بخار به رهيو. ٻئي ڏينهن سارو وقت آءٌ گهر ۾ هڪ هنڌ پئجي رهيس. يارهين بجي، شيخ صاحب سان گڏ، مرحوم محمد ابراهيم جي قبر تي وياسين ۽ اتي ختمو ڏنوسين. موٽندي مهل وري مون کي سور پوڻ لڳو، ليڪن سخت. وري ڊاڪٽر کي سڏايوسين، جنهن دوا ڏني. شام تائين بيمار رهيس، نه کاڌم، نه پيتم. ڇهين-ستين بجي علي حسين بيگ آيو ۽ اسان ٽاڪي مان دادر وياسين ۽ اتي اسٽيشن تي آءٌ سمهي رهيس. آخر بمبئيءَ کان گاڏي آئي. سڀ دوست به آيا. شيخ قادر به آيو ۽ اسان سڀ سوار ٿياسين. خدا جي مهربانيءَ سان رستي ۾ ڪا به تڪليف نه ٿي. چوويهين تاريخ جمعي جي ڏينهن، هڪ بجي حيدرآباد پهتاسين. حيدربيگ ۽ ٻار اسٽيشن تي آيا هئا ۽ اسان

خير سان گهر پهتاسين. ليڪن مون کي هڪدم بخار آيو ۽ ڏينهن ۽ رات بخار ۾ ليٽيو پيو هوس.

۱٦-آڪٽوبر: آءٌ چار-پنج ڏينهن تپجي پيس. اج بهتر ٿيو آهيان. شام جو سردار محمدخان روهڙيءَ کان آيو. هُو ڪراچيءَ وڃي رهيو هو.

۲۲-نومبر: اج بمبئيءَ وڃڻو هو، پر وڃي نہ سگهيس.

۱۰-ڊسمبر: اج رات، بجليءَ جون بتيون پهريون دفعو اسان جي گهر ۾ ٻريون. هفتي کن کان بجليءَ وارن، گهر ۾ بجليءَ جون تارون وغيره ٻئي وڇايون. اج اهو ڪم پورو ٿيو. خيرات جو ڪاڌو ڪيوسين. بجليءَ تي ۲٦۰ رپيا خرچ آيو.

۲٦-ڊسمبر: اسان سکر وياسين. مرزا فرخ بيگ، سڪندربيگ، قنبرعلي، امداد حسين ۽ شوڪت علي. ڪوئٽيا ميل ۾ وياسين ۽ رات جو نائين بجي پهتاسين. نواب مير فضل علي، جو ڪانفرنس ”آل انڊيا شيعہ“ جو پريزيڊنٽ هو، اهو بہ گاڏيءَ ۾ هو. سکر ۾ دفتردار جي بنگلي ۾ لٿاسين. ٻئي ڏينهن ڪانفرنس شروع ٿي. مير علي نوازخان صاحب ۽ نواب سيگناپلي گڏجي آيا. ساري هندستان جا چونڊ ماڻهو اچي گڏ ٿيا هئا. اٽڪل ٻہ يا اڍائي هزار ماڻهو هئا. ڪارروائي شروع ٿي. آءٌ استقباليہ ڪميٽيءَ جو پريزيڊنٽ هوس. پنهنجو خطبو پڙهيم ۽ نواب صاحب پنهنجو خطبو پڙهيو. پوءِ مير صاحب ۽ نواب صاحب ٻئي هليا ويا ۽ مون کي پنهنجيءَ جاءِ تي ويهاري ويا. ٽي ڏينهن ڪم هليو. سبجيڪٽ ڪميٽيءَ ۾ رات جو سرديءَ سبب آءٌ وڃي نہ سگهيس. مرزا فرخ بيگ ۽ سڪندربيگ، دير تائين ڪم ڪندا رهيا. ڏهين تاريخ اسان هليا آياسين ۽ سڪندربيگ کي پٺيان ڇڏي آياسين، جو مير صاحب دعوت ڏني هئي، جنهن لاءِ خيرپور وڃڻو هو پر اسان وڃي نہ سگهياسين. چڱو وقت خير سان گذريو.

سن ١٩٢٩ع

٧-جنوري: شام جو نادربيگ آيو ۽ نائين بجي هليو ويو. سيٺ وشنداس مري ويو.

١١-جنوري: اڄ ڪراچيءَ ويس. ٻئي ڏينهن مسٽر آدم جيي دلال سان گڏيس. شام جو هُو مون وٽ آيو. ڊاڪٽر پِنٽ کي پنهنجون اکيون ڏيکاريم، جنهن چيو ته ساڄي اک ۾ موتي پاڻي آهي، جو شايد جلدي وڏي وڃي ۽ آپريشن ڪرڻي پوي. ٻي عينڪ ورتم. ١٣-تاريخ سوڻي حيدرآباد آيس.

٢٢-جنوري: مولوي بهاءالدين ميرپورماٿيلي وارو گهڻن سالن کان پوءِ اوطاق تي آيو. ٽي ڏينهن رهيو. شعرخوانيءَ جي چڱي صحبت ڪئيسين. پوءِ هليو ويو. سندس عمر ٨٨ سال آهي.

٣١-جنوري: اڄ خبر آئي ته مرزا علي احمد جيمس‌آباد ۾ وفات ڪئي ۽ هن کي آتي ئي دفن ڪيو ويو. هن جا ٻارٻچا حيدرآباد آيا. اسان معذرت لاءِ وياسين. گذريءَ رات تمام گهڻي سردي پيئي. ٻن-ٽن ڏينهن کان پاڻي ڄمندو ٿو رهي، پر گذري رات جتي ڪٿي پاڻي ڄائو پيو هو.

١٣-مارچ: اربع جي ڏينهن رمضان جي عيد هئي. سڀ ٻارٻچا هتي هئا. سڌني بيگ، نادربيگ ۽ اختربيگ ۽ انهن جا ٻارٻچا به هتي هئا. همايون به آيو. مرزا علي نواز، مرزا علي عباس، مرزا غلام مهدي ۽ انهن جا سڀ ننڍا ٻار به هن گهمري نماز ۾ شريڪ ٿيا. مون هميشه وانگر خطبو پڙهيو. خير سان وقت گذريو.

١٤-مارچ: شام جو سڪندربيگ پارٽي ڪئي، جنهن ۾ شهر جا معزز مسلمان ماڻهو آيا. اسان سڀ آتي هئاسين. مرزا علي نواز ۽ مرزا علي اڪبر به هئا. چڱي صحبت رهي.

٢٢-مارچ : آءٌ ڪراچيءَ ويس. شام جو آريہ سماج جي هال ۾ مذهبي ڪانفرنس ۾ ”اسلام دنيا ۾ ڪهڙي ترقي ڪئي آهي؟“ انهيءَ مضمون تي ليڪچر ڏنم. مسٽر مَلڪ، صدر هو. مرزا سڌني بيگ ۽ مسٽر غلام علي چاڳلا ۽ ٻيا معزز بہ هئا.

٢٣-مارچ : ڏينهن جو ٽيڪسٽ بُڪ ڪميٽي تي ۽ شام جو ٿياسافيڪل هال ۾ ”مشرقي ۽ مغربي قومن ۾ خواب ۽ ان جي تعبير“ بنسبت ليڪچر ڏنم. مسٽر غلام علي چاڳلا ۽ ٻيا گهڻا معزز موجود هئا.

٢٤-مارچ : شام جو آريہ سماج هال ۾ مشاعرو هو ۽ آءٌ پريزيڊنٽ هوس. پڇاڙيءَ ۾ مصرع طرح تي مون بہ هڪ غزل پڙهيو.

٢٥-مارچ : آءٌ ۽ سڌني بيگ، صبح واري گاڏيءَ ۾ حيدرآباد روانا ٿياسين. ڊاڪٽر گربخشاڻي بہ اسان سان گڏ هو.

١-اپريل : پير غلام حيدر صاحب، هالا واري پير صاحب، هڪڙو خط ۽ ٻہ ماڻهو مون وٽ موڪليا. هالا ۾ اچڻ جي واسطي موٽر بہ موڪليائين. آءٌ صبح جو هالا روانو ٿيس. عبدالله [نوڪر] کي پاڻ سان وٺي ويس. ڏهين بجي پهتاسين. سيد غلام مرتضيٰ شاهہ صاحب سن وارو بہ آتي موجود هو. پيرن جي ڪانفرنس بنسبت پاڻ ۾ صلاح مصلحت ڪئيسين. پوءِ آءٌ ڀٽ شاهہ تي ويس ۽ شاهہ صاحب جي روضي جي زيارت ڪيم ۽ مخدوم نوح جي روضي جي بہ زيارت ڪيم. پوءِ ماني کاڌيسين ۽ آرام ڪيوسين. ٽئين بجي وري بہ پير صاحب آيو ۽ پنجين بجي چانهہ پيسين، هڪٻئي کان موڪلايوسين ۽ اٺين بجي اچي گهر پهتاسين.

٣-اپريل : مون کي دل ۽ معدي ۾ سُور ٿيڻ لڳو. ڊاڪٽر نيڀراج ۽ ڊاڪٽر بولچند ۽ ڊاڪٽر محمد خان ۽ ڊاڪٽر

نورمحمد شيخ ۽ سول سرجن گهرايوسين. جسم جي سيني اندروني عضون ۾ آماس [سوج] ٿي پيئي هئي. علاج ٿيڻ لڳو. ڊاڪٽر نورمحمد شيخ روزانو اچڻ لڳو. مرزا منوچهر بيگ به آيو ۽ سڪندر بيگ به ٻارن ٻچن سميت ڪراچيءَ کان آيو. ٻئي ڏينهن سڪندر موٽي ويو. منهنجي تمام سخت حالت هئي ۽ ماڻهو عيادت لاءِ اچڻ وڃڻ لڳا. خدا جي مهربانيءَ سان بهتر ٿيڻ لڳس ۽ آهستي آهستي چڱو ڀلو ٿيڻ لڳس.

٤-مئي: مرزا منوچهر بيگ وارا ڪربلامعليٰ ڏانهن روانا ٿيا. ڊاڪٽر وليرام ٿيون گهمرو ڊاڪٽر نورمحمد سان گڏ مون کي ڏسڻ آيو. آهستي آهستي هلڻ چلڻ جي اجازت ڏنائين.

٢٠-مئي: حج جي عيد ۽ سومر جو ڏينهن آهي. آءٌ پهريون گهمرو بيماريءَ کان چڱو ڀلو ٿي ٻاهر نڪتس ۽ گهڻيءَ سان مون کي آرام ڪرسيءَ تي ويهاري مسجد تائين کڻي ويا، جتي نماز پڙهيسين. خطبو هميشه وانگي مون پڙهيو- منبر تي ويهي. مرزا سڪندربيگ ۽ سڪندر بيگ ۽ اختر بيگ ۽ ٻيا سڀ عزيز خويش، مرزا علي نوازبيگ ۽ آن جو پٽ حاضر هئا. آءٌ گهڻو خوش ٿيس ۽ ٻيا ماڻهو به مون کي ڏسي، گهڻو خوش ٿيا.

٣٠-مئي: مرزا منوچهر بيگ ۽ ٻيا سڀ خير سان ڪربلا جي سفر تان موٽي آيا. ٻنهي جو سڀ گڏجي خوش ٿياسين.

١٠-جون، ٢-محرم سنه ١٣٤٨ هجري: سومر جي ڏينهن ادائين بجي مهل مون کي پٽ ڄائو، جنهن جو نالو اطهر بيگ رکيو ويو. رواني نالو "بابا طاهر."

نوٽ- مرزا صاحب مرحوم جي خود نوشته ڊائري يا روزنامچو، ڏهين جون سنه ١٩٢٩ع تي، هتئين آخري نوٽ يا اندراج سان ختم ٿيل آهي. معلوم رهي ته حضرت قبله مرزا صاحب مرحوم جن، تاريخ ٣-جولاءِ، سنه ١٩٢٩ع تي،

رات جو يارهين بجي ڌاري وفات ڪئي ـ انا لله و انا اليه راجعون.
پنهنجي ڳوٺ واري قبرستان ۾، پنهنجي جيئري ٺهرايل قبر
۾ دفن ڪيا ويا. سندن مزار مبارڪ جي سيراندي ۾ ڪان
رکيل پٿر تي، جيڪو هيٺيون قطعه تاريخ وفات آڪريل آهي،
سو پڻ مرزا صاحب مرحوم جن جو ئي جوڙيل آهي، جنهن جي
آخري شعر مان، آبجد جي حساب سان، سندن وفات جو سال،
يعني سنه ١٣٤٨ هجري، نڪري ٿو.

عُمرم به همين سال چُو هفتاد شُده هشت،
آمد ملک‌الموت، ز درگاهِ حق آخر.
گُفتا که بَسي زيستي در منزلِ دنيا،
شو عازمِ عقبيٰ، که به بيني رُخِ داور.
آز فرطِ مسرّت زَدم آهي و بمُردم،
در عالمِ آرواح رسيدم دم ديگر.
تاريخ وفاتم چُو دلم خواستم آز غيب،
هاتف ز کَرَم کرد نِدا: "بخت مسوّر".

١٣٤٨ ھ

پڙهندڙ نسُل . پ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪ ”لُڙهندڙ نسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، جُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، ياڙي، ڪانُو، ياجوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پَڙهندڙ نَسل (پَـنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعوىٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَـنَ جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہ ڪُوڙو آهي.

جهڙيءَ طَرح وٽن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، بَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. بين لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصي ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَٻِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَن پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ بيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَن سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي کُليل اڪرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڌِ کان وَڌِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽَ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، چاڻَ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ باروڊَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ جڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛

ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛

گيتَ بہِ جڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٽي، هي بَم- گولو،

جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،

جنهن رِڻ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ -

اِن حسابَ سان اڄڪلهہ جي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ "هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو" ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَنَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڇي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڄڪلهہ ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ بين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بڻائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پَڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **چوء چالاءِ ۽ ڪينئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشَ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا. بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَـنَ پَـنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)